

JUSTUS PÁL

JUSTUS PÁL

JUSTUS PÁL

MAGYAR LAJOS ALAPÍTVÁNY

Szerkesztette:
JEMNITZ JÁNOS, SZÉKELY GÁBOR

Munkatárs:
BERKI ILONA, MOHAROS ÉVA, TÓTH ÉVA

ISBN 978-963-06-5591-0

Első kiadás: 2008

© Magyar Lajos Alapítvány, 2008
Minden jog fenntartva

Jelen könyvet vagy annak részleteit tilos reprodukálni, adatrendszerben tárolni,
bármely formában vagy eszközzel – elektronikus, fényképeszeti úton vagy más módon –
a kiadó engedélye nélkül közölni.

A kiadásért felelős a Magyar Lajos Alapítvány ügyvezetője
Tördelés: Volos Bt.
Nyomás: Robinco Kft.
F. v.: Kecskeméthy Péter
Megjelent 11,25 (A/5) ív terjedelemben

Printed in Hungary

Bevezető

E kötet alapanyagát a 2005. februárjában megtartott, *Justus Pál* emlékére a Kossuth Klubban rendezett konferencia alkotja. Ezt az anyagot három további szerző írása egészíti ki, akik ezen a konferencián nem vettek részt: *Csapody Tamás*, *Ferge Zsuzsa* és *Harsányi Iván*. A konferencián *Tamás Gáspár Miklós* is előadást tartott, de az előadás írásos változata nem készült el. A leadott szövegeket csekély változtatással adjuk közre. Sajnálatlaltal jegyezzük meg, hogy e kötet a századik születésnap után csak három évvel később jelenhetett meg.

Justus Pál szociáldemokrata gondolkodó, politikus, költő, műfordító 1905. április 7-én született Pécsen. Fiatalon kapcsolódott be a munkásmozgalomba. Bolognában és Párizsban végezte bölcsész tanulmányait. Első verskötete, a *Fekete ormok alatt*, 1925-ben jelent meg. Munkatársa lett Kassák Lajos folyóiratának, a *Munkának*. A felszabadulás előtt még egy verskötetet publikált *Az utak éneke* (1930) címmel. Párizsban mai a munkásmozgalommal; itthon hamarosan a szociáldemokrata mozgalom tevékeny részvevője, Budapesten a VI. kerületi szervezet titkára lett. A világháborúban munkaszolgálatos volt, a hirhedt szerbiai Borban élte meg a felszabadulást. Hazatérte után a Szocializmus című folyóiratot, majd az 1945 után megjelent első Marx–Engels-válogatást szerkesztette. 1945–1948 között szociáldemokrata párt agit-prop. Titkára, egyben a párt egyik legbefolyásosabb baloldali vezetője volt. 1949-ben a Rajk-per kapcsán koholt vádak alapján letartóztatták, hét évet töltött börtönben. Börtönbüntetése idején írta legszebb, legmegrendítőbb verseit, amelyek a *Hét év börtön és harmincnyolc sor* kötetben jelentek meg. Kiszabadulása után politikai feladatot már nem kapott, tevékenysége szinte a Corvina kiadóban végzett munkára szűkült.

Justus műfordítóként is jelentőset alkotott. Tolmácsolta Baudelaire, Verlaine, Heine, Puskin, Majakovszkij verseit, Sartre, Weitling, Voltaire, Maupassant, Cocteau, Gorkij munkáit. Nagy visszhangot váltott ki Shakespeare szonettjeinek még a börtönben elkészített fordítása, amelynek bemutatása megtalálható kötetünkben. Élete végén értékes kiadói munkát végzett a Corvina Kiadó szerkesztőjeként. Temesvárott hunyt el 1965. december 28-án.

A szerkesztők

Kortársak Justus Pálról

FEJTŐ FERENC

Kedves Jemnitz,

Isten tudja, vagy az ördög, miért csak tegnap kaptam meg dec. 20-i leveledet a Kossuth Club Justus megemlékezésére. Rögtön telefonáltam az Úri utcába, a TTI-nek, sajnos még nem lehet se az intézettel, se veled modern eszközökkel érintkezni, így hagytam neked üzenetet, stb.

Sajnálom, mert szerettem volna résztvenni a megemlékezésen, mert Palit nagyon szerettem és becsültem, mint igazi marxista szocialistát, még ha sokszor nem is értettem vele egyet, de kellemesen disputáltunk, és írásaiból is sokat tanultam. Végül, mint költőt is nagyra becsültem. Megérdemelte a nevét: igaz ember volt, igaz zsidó, igaz magyar, igaz európai, igaz világpolgár, igaz forradalmár a szó leghumánusabb értelmében. Fehérek közt ... - ahogy József Attila mondotta Thomas Mannról.

Talán ez a fax idejében ér el, hogy legalább felolvasd ezt a sóhajtást.

Öllelek

Feri

SUSANNE MILLER¹

Visszaemlékezések Justus Palira

Justus Palival 1933-ban találkoztam Bécsben. Pali volt unokatestvérem, Edit Wagner² szeretett és csodált barátja, én pedig kora ifjúságomban igen közel álltam Edithez. Pali nagyon olvasott volt, jól ismerte az orosz irodalmat, azokat a munkákat is, amelyek már az októberi forradalom után jelentek meg, így például *Kosztya Rjabcov tanuló naplóját*. Ezt a könyvet Edit is, én is, magával ragadónak találtuk.

Edit gimnazista korában Magyarországon csatlakozott egy betiltott baloldali szocialista csoportosuláshoz. Már ezért is fekete bárány lett a mi tehetős és politikailag konzervatívan gondolkodó családukban. Edit, miután Magyarországon leérettségizett, Bécsben tanult tovább. Úgy vélem, hogy szakterülete a közgazdaság volt, nagy valószínűséggel a Welt-handelshochschulét (világkereskedelmi főiskolát) látogatta, amely nemzetközileg is nagyon jó nevű volt.

Egy szép napon Palival is találkoztam, amikor Edittel éppen együtt voltam. Emlékezetem szerint Editet apja támogatta, aki egy fűtésberendezési vállalat tulajdonosa volt, és ezt a szerény, létfenntartásához szükséges összeget Palival megosztotta. Nem tudok róla, hogy Palinak lett volna valamelyes saját keresete, nagyon is kétlem. Tudom, hogy Pali rabbi-családból származott, s volt egy Párizsban élő fivére.³ Számomra úgy

¹ Miller a későbbiekben a Német Szociáldemokrata Pártban neves aktivista lett. A háború alatt londoni emigráns, a háború után a Friedrich Ebert Stiftung egyik vezető munkatársa és hosszú ideig a *Frankfurter Hefte* szerkesztőbizottsági tagja és sűrű cikkírója, az ITH egyik vezető alakja. Jelenleg 90 éves.

² Edit Wagner Justus Pál későbbi felesége.

³ Justus testvéréről, Jánosról Ferge Zsuzsa tudna többet mondani, aki Párizsban jól ismerte. Fivérének életpályája eddig sajnálatos módon homályban maradt.

tűnt, hogy mind Pali, mind pedig a bátyja erősen függött a mamájuktól. Apjukról soha nem történt említés.

Justussal Bécsben sokat vitakoztunk. Én már ahhoz a csoporthoz tartoztam, amelyet a göttingeni Leonard Nelson professzor alapított. Ez a csoport baloldali kantiánus irányzatú volt. A csoport 1926-ban *Internationaler Sozialistischer Kampfbund* (ISK, Nemzetközi Szocialista Harci Szövetség) néven alakult meg.

Így azután a viták Justus és köztem – akit annak idején Susanne Strassernak hívtak, – egy nagyon művelt, lelkes és tapasztalt marxista és egy tapasztalatlan, de ugyanakkor meggyőződéses nelsoniánus között zajlottak le. Amikor most ezekre, a több mint 70 éve lezajlott beszélgetésekre visszaemlékszem, úgy látom, hogy Justus tévedhetetlenül marxista állásponton állt, ugyanakkor azonban Oroszországot élesen bírálta, ráadásul ezt cáfolhatatlan tények alapján tette. Az orosz politika elítélése már csak azért is figyelemre méltó, mert az Otto Bauer⁴ vezette osztrák szociáldemokraták mindenképpen jóindulatú és baráti beállítottságúak voltak Oroszország iránt. A kommunizmus kérdését vitáinkban rendszerint megkerültük.

Mihelyt megtudtam, hogy Palit a Rajk-per során megvádolták, elítélték, majd rehabilitálták, azonnal írtam neki Angliából, ahol akkor emigrációban éltem. – Remélem, hogy beszélgetéseinket, melyek Bécsben kezdődtek, a későbbiekben még folytatni tudjuk – írtam neki. Ezt a levelet, mint Edit később mondta nekem, Pali sohasem kapta meg. Így azután Pali nézeteire és a személyére mind a mai napig rokonszenvvel és elismeréssel gondolok vissza.⁵

⁴ Otto Bauer életútját lásd Évkönyv 1981.

⁵ Amikor 2005 szeptemberében az ITH linzi konferenciáján Susanne Millernek megemlítettem, hogy a budapesti Justus-konferencián 2005 tavaszán voltak, akik Justust ismételtén trockistának látták és trockistaként elemezték, akkor Miller határozottan leszögezte, hogy Justus nem volt trockista.

NYERS REZSŐ

Emlékezésem Justus Pálra és az 1945-1948-as évek szociáldemokrata útkeresésére

Személyesen 1945. márciusában találkoztam Justus Pállal, a Palace-szállóbeli pártközpontban. Érdemi kapcsolatunk az 1947-48-as években alakult ki, amikor a pártközpont munkatársaként dolgoztam.

Előéletem a nyomdász-szakszervezet ifjúsági csoportjából indult, marxista önképzésre törekedtem, közben Braun Soma szemináriumán politikai filozófiát tanultam. A gyakorlati politikába 1941 őszén kapcsolódtam be, amikor a Ságvári Endre vezette Országos Ifjúsági Bizottságba hívtak meg, emlékezetem szerint Halász Alfréd közvetítésével. Ifjúsági szeminárium vezetését bízták rám. Részt vettem a Győrfi-kollegistákkal való összejövetelen és az 1942-es márciusi függetlenségi tüntetésen, utána azonban hatósági tilalom korlátozta a szociáldemokrata ifjúsági tevékenységet. 1944. március 19-ig a nyomdász szakszervezetben és részben a kispesti pártszervezetben (az 1943-as küldöttgyűlésen) vettem részt a munkában. Justus Pálról hébe-hóba kaptam hírt a terézvárosi pártszervezet nyomdász tagjaitól. Ezekből kedvező képet alkottam tudásáról, törekvéseiről.

Milyen politikai elgondolásokkal készült 1943-ban a szociáldemokrata szellemi elit Mónus Illés irányításával? Politikai rendszerváltással vagy annál mélyebb társadalmi rendszerváltással? A többség az utóbbi mellett voksolt, bár a végső döntésig nem jutott el a dolog. Mónus Illés halálával a doyen szerepe Szakasits Árpádnak jutott. Jelentős szellemi erő összpontosult az élen álló vezetőségében: Kéthly Anna, Faragó László, Justus Pál, Ries István, Bán Antal, Horváth Zoltán, Révész Ferenc, Vajda Imre, valamint a külföldről besegítő Böhm Vilmos és Fejtő Ferenc.

Az igazi hatalmi osztozkodás előtt már sikerült megindítani a földreformot, megoldani a köztársasági alkotmányt, az üzemi bizottságokban

testet öltött az öngazgatás. Lényegében ebben látom a munkásegység-politika sikerét, ezután már zavaros politikai mezőn folytatódott (nemzetközileg is) az SZDP-MKP együttműködése.

A szociáldemokrácia megújításának első lépését a 35. pártgyűlésen kezdeményezte a Bán-Justus-Marosán hármas, Szakasits támogatásával. Éles vita nyomán elérték Peyer Károly és Szeder Ferenc kiszorítását a pártvezetésből, akik nehezítették a munkáspártok zavartalan együttműködését, túlzottan kötődtek a háború alatti politikai stílushoz. A jövő politikáját, szerintem, segítette ez a változás, nem lett belőle igazi pártváltság, bár a Peyer-kérdés későbbi kezelését alighanem jobb lett volna a jövő szempontjából is másként kezelni.

Közben, 1947 őszén, a Kreml vezetői felhagytak a marxi elméletre és a lenini forrásra épülő politikával és az úgynevezett geopolitikai útra lépve előkészítették a kelet-európai szocialista tábor egyesítését, a népi demokráciák „gleichschaltolását”, átfestését proletárdiktatúrává. Rákosi éles szemmel figyelte az irányváltozást a Kremlben, s bár Révai próbált ellenkezni, Gerő pedig óvatosan fanyalgott, végül megadták magukat. A szociáldemokrata vezetés, a jobbszárny mellett még a balszárny is ellenállt a fúzióknak, csak a pártszakadás után adta meg magát. Justus különös pozíciót foglalt el. Felismerte, hogy marxi kategóriában szemlélve mindez jobbratulódás – gondolom elméletileg igaza is volt. Tehát a szociáldemokrácia baloldalibb a kommunista politikánál. Ez amolyan politikai svédcsavarnak bizonyult, nem volt hatása.

Az SZDP megropppanása a fővárosi vb úgynevezett szilveszteri nyilatkozatával vette kezdetét és hamarosan összeomláshoz vezetett. A nyilatkozat az MKP Politikai Bizottsága nyomására meghirdette a jobboldal elleni harcot – remélve, hogy ezzel megóvhatják a párt fennmaradását. Justus egyetértett a nyilatkozattal, egyben tartott az ellenvélemények nyilvánosságra hozatalának következményeitől. A pártvezetés azonban 1948. január 10-én demokratikus döntést hozott a pestkörnyéki vb bíráló nyilatkozatának nyilvánosságra bocsátásával. Tényleges nyílt vitára azonban a csaknem egyenlő felek között lett volna lehetőség. Nem volt meglepetés tehát, hogy a vitát a márciusi kongresszusra halasztották. Ott viszont okafogyottá vált a vitatkozás, hiszen a kongresszuson csak a balszárny volt képviselve. A jobboldaliságot vállalók kényszerhelyzetben, bár formailag önként mondtak le tisztségükről. A szociáldemokrata vezető gárdából annyi maradt a politikai porondon, hogy az utódpárt egyesült

jellegét fémjelezzék. Emellett azonban 250–300 ezer szociáldemokrata munkásból lett MDP-tag – később hasonló számban vettek részt az MSZMP-ben.

Utólag úgy látom, hogy Justus elméleti megfontolásai nem kapcsolódtak mindig megfelelően a mindennapok gyakorlatához. Ezt tapasztalhattam a két párt egyesülését kísérő viták alkalmával.

Végül a trockizmus magyarországi hatásáról az a véleményem, hogy a sok legenda mögött elenyésző volt a valóság. Sztálin 1940-ben megölette Trockijt egy bérgyilkossal, azonban a nyugati féltekén a második világháború továbbra is érdemleges befolyása volt a trockizmusnak. A szovjet titkosszolgálatok Magyarországon is felélesztették a trockista veszély hangulatát; Rajk Lászlót, valamint Justus Pált jelölték fő trockistákként. Rákos moszkvai nyomásra hamarosan engedett, beleegyezett a politikai hadjárat megindításába. Justus esetében a szociáldemokrata baloldal elleni vádak trockizmussá konvertáltak – a Rajk-per kapcsán bebörtönöztek. 1955-ben szabadult, de rehabilitálásához az SZKP XX. kongresszusa kellett. Politikai pályája azonban 1949-ben lezárult.

Justus Pál írásaiból

Előszó

Marx és Engels válogatott tanulmányainak I–II. kötetéhez

1.

Marx és Engels válogatott tanulmányainak ez a második magyarnyelvű gyűjteménye 1947-ben jelenik meg, éppen száz esztendővel a marxizmus, a tudományos szocializmus keletkezése után. Az első és eddig egyetlen hasonló gyűjteményt – Marx és Engels válogatott műveit – 1904. december 20-án kelt előszóval bocsátotta útjára a tudományos szocializmus legnagyobb, legmélyebb, legeredetibb magyar képviselője, Szabó Ervin. Csaknem öt esztendővel később, 1909. augusztus 14-én íródott második kötet előszava. A tervezett harmadik kötet pedig sohasem jelent meg. Ám a két kötet összeállítására, a tanulmányok lefordítására, bevezetésére és megírására a legkiválóbb magyar szocialistákat mozgósította Szabó Ervin, a szerkesztő. Garami Ernő, Szabados Sándor, Bresztovszky Ernő, Csizmadia Sándor, Kunfi Zsigmond s mások munkáját foglalja össze a gyűjtemény, amelynek megjelenése persze éppen olyan kevésbé véletlenül esik a század első évtizedére, amilyen kevésbé véletlen az, hogy a tudományos szocializmusnak egymástól elválaszthatatlan elmélete is, gyakorlata is az 1848-as, Európát megrázó hatalmas forradalmi hullámból született meg. Ez utóbbi összefüggésről a századik évforduló kapcsán lesz még néhány szavunk. Az előbbivel, az első magyarnyelvű Marx–Engels–válogatottal kapcsolatban most csak annyit, hogy a magyar munkásosztály a század első évtizedében vált döntő súlyú tényezőjévé a magyar társadalomnak. És aligha túlzás ma megállapítani, hogy az első kilencszázas évek roppant szervező és nevelő munkája nélkül nincs választójogi küzdelem Magyarországon, nincs háborúellenes erő a háború alatt, nincs vezető- és irányítórétege a két magyar forradalomnak – s nincs

a negyedszázados ellenforradalom rettenetes súlya alatt is a szocializmushoz hí maradó, sőt mind keményebbre edződő forradalmi proletáriátus -, nincs vezetőrétege és biztos támasza a magyar demokráciának. Dátumokban beszélve: 1904-ben minden mélyebbre látó szocialista tudta, hogy a kapitalizmus új korszaka kezdődik: az imperializmus, hogy vége a nyugodt, csaknem zavartalan fejlődésnek, amely - az 1871. évi párizsi kommün ragyogó, de izolált példájától eltekintve - 1850 óta megszakítás nélkül tartott Európában. Új háborúk és polgárháborúk felé tart a világ, amelyekben akár akarja, akár nem, a modern munkásosztály lesz a főszereplő. És valóban: 1905-ben a reformistává torzuló szocialista munkásmozgalom is forradalomra kénytelen felfigyelni s ez a forradalom váratlan irányból, kelet felől, a cári Oroszországból figyelmezteti a munkásosztályt arra, hogy nemcsak a kapitalizmusnak, a munkásmozgalomnak is új történelmi fejezete kezdődik. Nem véletlen hát, hogy 1904-ben jelenik meg a magyarnyelvű *Marx-Engels-válogatott* első kötete. Enélkül nem lett volna 1912. május 23, sem 1918. március 21, sem 1930. szeptember 1, sem 1945. január-február.

Szabó Ervin, a forradalmár tudta ezt. És tudta azt is, hogy a történelmi szerepére készülő magyar munkásmozgalomnak csak két tanítómestere van: *Marx és Engels*. Ezért nem véletlen, hogy 1904-ben látnak napvilágot a válogatott Marx-Engels tanulmányok, legnagyobb magyar tanítványuk, népszerűsítőjük és - ma már tárgyilagosan lemérhetjük - eredeti, önálló, hozzájuk méltó folytatójuk, Szabó Ervin szerkesztésében. A *Marx-Engels válogatotton* nevelkedett a magyar munkásmozgalom minden ismert és névtelenül maradt vezetője, párt- és szakszervezeti titkárok, későbbi miniszterek és népbiztosok csak úgy, mint üzemi bizalmiak. Azok is, akik később büntető századokban az első világháború frontjaira kerültek; azok is, akik elesetek a magyar Vörös Hadseregben, akiket legyilkolt, vagy a szélrózsa minden irányában szétszórt az ellenforradalom, de azok is, akik megmaradtak s a negyedszázados vaksötétben leggyakrabban a Marx és Engels válogatott tanulmányainak e két betiltott, elkobzott, rejtegetett kötetével kezükben nevelték a náluk fiatalabb szocialista generációt, azt, amelynek nagyobb fele ismét elpusztult a fronton és a munkatáborokban, német, magyar vagy szerbiai internálótáborokban és börtönökben s a kisebb, megmaradt fele most a magyar munkásmozgalom élén áll.

Nem frázis, hanem véres valóság, hogy a magyar munkásmozgalom tegnapi és mai legjobb vezetői Marxtól és Engelstől tanulták a leckét, a

Szabó Ervin kiadásában megjelent Marx–Engels-gyűjteményből. És Marx és Engels művein kívül Szabó Ervin gondolkodásra kényszerítően mély, csodálatosan szép bevezetőiből és magyarázataiból, amelyek a mi számunkra szinte elválaszthatatlanok már az eredeti szövegektől. Szabó Ervin tudta, mire készíti elő a legjobb magyar szocialistákat; tudta, miért ír tanulmányt a tőke és a munka harcáról, miért beszél nem jelentéktelen ellenfeleit lenyűgöző és megsemmisítő fölényrel a szocializmusról, a társadalmi fejlődés irányáról 1904 március 6-án rendezett vitában; tudta, miért kell Marxot, Engelst ismerni és mindenekelőtt a marxi módszert elsajátítani a magyar szocialistáknak. Sőt még ennél is többet tudott és a közvetlen, megoldhatatlanul nehéznek tűnő feladatoknál is távolabbra látott. Tudta, hogy a közvetlen cél: harc Magyarország demokratizálásáért. Csaknem reménytelen harc e félfedális országban, amelyben nem volt – és ő sejtette: nem is lesz – polgári forradalom és nyugati értelemben vett polgárság. Éppen ezért e közvetlen célt is csak erős szocialista mozgalom vívhatja ki. *A szocialista mozgalom csak akkor erős és csak akkor szocialista, ha a demokrácián túl a szocializmusért harcol.* Erre nevelt Marxszal és Engelsszel, erre akart figyelmeztetni „a szocialista munkások propaganda-csoportja alapelvei”-vel:

„A csoport célja, hogy a szocializmus eszméjét ébren tartsa a magyar munkásság körében. Nem törekszik külön pártalakításra, vagy a meglévő munkáspárt megbontására. Sőt, éppen erősíteni és mélyíteni akarja ennek munkáját. Közismert tény, hogy az emberek gondolkodása és érzése az idők folyamán hozzásimul ahhoz, amit minden nap cselekszenek. A magyar munkásság zöme ma és évek óta szükségszerűleg a demokráciáért küzd; ezért gondolkodását és érzését a demokratikus eszmény tölti be és irányítja. De a demokrácia csak átmeneti cél a munkásosztály harcában; a legtökéletesebb demokratikus intézmények sem oldják meg azt az ellentétet, amely birtoktalanok és birtokosok, a munkásosztály és a munkáltató osztály között fennáll. A munkásosztály harcának végcélja nem lehet tehát más, mint a gazdasági ellentét okainak végleges megszüntetése. Ami meglesz, ha a munkásság világszerte mint egy osztály szervezkedik, a termelők szövetségei birtokukba veszik a földet és a többi termelőeszközt és a bérrendszert megszüntetik. Ez a szocializmus! – Jól tudjuk, és elismerjük, hogy e célok benne vannak a szociáldemokrata párt programjában is. De mert ez ereje és figyelme javát ma mégis a demokráciának szenteli: szükségesnek tartjuk a szociális eszmények nyomatékosabb

hangsúlyozását a meglévő munkásszervezkedés keretein belül, hogy a munkásosztály semmiféle tevékenységében meg ne feledkezzék végső céljairól. Ezért a csoport feladata, hogy előadásokat és vitákat rendezzen a szocialista eszményekről és hogy a napi politika követelményeitől függetlenül foglalkozzék az osztályharc minden fegyverével, minden lehetőségével és végcéljával. Ebben a munkában szívesen lát segítőül mindenkit, bármely párthoz tartozót, de maga pártot nem alakít, hanem tagjait arra befolyásolja, hogy a már meglévő és az osztályharc alapján álló munkásszervezetekhez csatlakozzanak. Mert azt tartja, hogy az utak különbözők lehetnek, de a közös cél minden különbségnél erősebb kötelék kell, hogy legyen a munkásosztály harcos tagjai között.”

És Szabó Ervinnek ez a tanítása nem kevésbé aktuális ma, mint az a másik, amelyet az 1848/49. évi elvetélt magyar forradalomról írott könyvében – mellesleg: az oly kis számú magyar történelemkönyvek egyik legremekesebbikében nyújt. Vagy mint azok, amelyeket a Marx-Engels-tanulmányok elé írt bevezetőiből kell ma is minden magyar szocialistának megtanulnia.

2.

A második magyarnyelvű Marx-Engels-gyűjtemény 1947-ben jelenik meg, száz esztendővel a tudományos szocialista mozgalom első alapvető művének, a Kommunisták Kiáltványának megírása és a modern szocialista mozgalom első szervezetének, a Kommunisták Szövetségének megalakulása után.

Ma, amikor a „szocialista” és „kommunista” szó nem csupán két árnyalatilag különböző, de tartalmilag azonos jelzöt jelent, hanem a munkásosztály nagy és tragikus hasadása következtében két egymás iránt hosszú időn át engesztelhetetlenül ellenséges pártot is, s amikor napipolitikai célokra oly gyakran próbálják kihasználni azt, hogy Marx és Engels a kiáltványt is, a szövetséget is *kommunistának* és nem *szocialistának* nevezték, talán nem felesleges ennek magyarázatát az arra igazán leghivatottabbnak, Engelsnek szavaival adnunk:

„... A kontinentális szocializmus azonban 1887-ben már majdnem kizárólag az az elmélet volt, amelyet a Kiáltvány hirdet. És ilyenmód a Kiáltvány története bizonyos mértékben a modern munkásmozgalomnak 1848-tól máig terjedő történetét tükrözi vissza. Manapság kétségtelenül

az egész szocialista irodalomnak legszélesebb körben elterjedt, legnemzetközibb terméke, Szibériától Kaliforniáig az összes országok sokmilliónyi munkásának közös programja. És mégis, megjelenése idején nem volt szabad *szocialista* kiáltványnak neveznünk. Szocialista néven 1847-ben kétféle fajtájú embert értetek. Egyrészt a különböző utópista rendszerek híveit, névszerint az owenistákat Angliában és a fourieristákat Franciaországban, akik ekkor már pusztá, hovatovább kiháló szektává zsugorodtak össze. Másrészt a legváltozatosabb társadalmi kuruzslókat, akik különféle csodaszereikkel és mindenféle toldozó-foldozó munkával akarták eltüntetni a társadalmi bajokat. Mindkét esetben olyanok, akik a munkásmozgalmon kívül állottak, s inkább a „művelt” osztályok támogatását keresték. Ellenben a munkásoknak az a része, amely a pusztán politikai változások elégtelen voltáról meggyőződve, a társadalom alapos átalakítását követelte, ez a rész akkor *kommunistának* nevezte magát. Csak nagyjában kidolgozott, csak ösztönszerű, néha kissé nyers kommunizmus volt ez... 1847-ben szocializmus burzsoá-mozgalmat, kommunizmus munkásmozgalmat jelentett. A szocializmus, legalább kontinensen, szalonképes volt, a kommunizmus épp az ellenkezője. És minthogy mi már akkoriban nagyon határozottan azt a nézetet vallottuk, hogy „a munkások felszabadítása csakis magának a munkásosztálynak a műve lehet” – így egyetlen pillanatig sem ingadozhattunk, hogy a két név közül melyiket válasszuk...” (Engels Londonban, 1890 május 1-én a Kommunisták Kiáltványához írt előszavából.)

De a névnél is fontosabb az időpont. Hogyis ne volna fontos olyan világtörténelmi jelentőségű mozgalom születése napját, vagy legalább születése évét megállapítani, mint amilyen a modern szocializmus? Persze, ez sem könnyű, aminthogy nem könnyű bonyolult, sokfelől összefutó, sokfelé ágazó társadalmi mozgalmak kezdetét vagy végét éles, világos választóvonallal meghúzni. Nem könnyű Marx és Engels pályafutásában a készülődés szakaszába tartozó műveket a „kész” munkáktól elválasztani – hiszen a „kiáltvány” előtt megíródott már „A filozófia nyomorúsága”, „Hegel jogfilozófiájának bírálata”, „Az angol dolgozó osztályok helyzete” és a „Német ideológia”; s nem könnyű a század negyvenes éveiben gombamódra elszaporodó kis összeesküvő társaságok és a modern munkásmozgalom ezektől nem arányaiban csak folytatásában és következményeiben döntően különböző kezdetei között. És hogy éppen az 1847-es esztendőt tekintjük választóvonallnak, mind a Marx és Engels elméleti

munkásságában, mind a gyakorlati munkásmozgalom történetében, azt nemcsak a világtörténelemnek tudományos értékben is, tömeghatásban is legnagyobb röpirata, a Kiáltvány indokolja, nemcsak az első, valóban tudományos alapokon dolgozó nemzetközi forradalmi munkásszervezetnek, a Kommunisták Szövetségének megalakulása, hanem az 1847-48-as évek eseményei.

És ezért nem véletlen, hanem törvényszerűség kifejezője az a tény, hogy a Kommunista Kiáltvány éles, egy évszázad távlatából is tisztán zengő hangja, mint a vihar előtt megkonduló harangé, beleolvassza a 19. század legnagyobb viharának, a februári forradalomnak süvöltésébe. 1847. november 24-én kelt Marxhoz írt levelében még csak tervezetről, „nagyon rossz, mert a legnagyobb sietségben készült” tervezetről beszél Engels. 1847. november 30. és december 3. között tartja alakuló kongresszusát Londonban a Kommunisták Szövetsége, s megbízza Marxtot és Engelst a programirat kidolgozásával. 1847 decemberben el is készült a „Kiáltvány”, csak kinyomatása húzódik és 1848. január 25-én a Kommunisták Szövetségének londoni központja valóságos ultimátumban követeli Marxtól, hogy legkésőbb február 1-ig szállítsa a Kiáltványt, ellenkező esetre „rendszabályokat” helyez kilátásba. A Londonban kinyomott első példányok szétküldésére nyilván februárban került csak sor, néhány nappal a párizsi forradalom kitörése – február 23-a – előtt.

Gustav Mayer, a tudományos szocializmus történetének egyik legkiválóbb ismerője, kiváló, de sajnos nem eléggé ismert Engels életrajzában felteszi a kérdést: Volt-e közvetlen hatása a Kiáltványnak a forradalomra? Megállapítja, hogy nem igen volt, nem is lehetett. A Kommunisták Szövetségének néhány száz tagján kívül alig olvasták akkor. De közvetett hatása óriási volt. Mayer szavaival: „Előestéje annak az európai forradalomnak, amely az alkalmazott eszközök, a követett célok, a harcoló rétegek és események különbözősége mögött nagyjában-egészében mégis szabadelvű, nemzeti, tehát túlnyomórészt politikai jellegű volt, a kiáltvány az egész világ proletárait hívja harcba közös, nemzetiségüktől független osztályérdekért. A munkásosztály első nemzetközi harci szervezete kiáltja feléjük, hogy a nemzeti ideált, amelyhez semmi közük, mert a munkásnak nincs hazája, rendeljék alá egy magasabb ideálnak, amely nem ismer országhatárokat: A világproletariátus jövőendő szolidaritásának”.

Ám, ha a kiáltvány közvetlenül nem is befolyásolta az 1848. február 23-án Párizsban kirobbanó európai forradalmat, s igazi világtörténelmi

hatása csak évekkel, sőt évtizedekkel később bontakozott ki, nem vitás az, hogy ugyanazoknak a hatalmas társadalmi folyamatoknak kifejezője volt, amelyeké a forradalom. Körülbelül úgy, ahogyan az angliai gabonavámoknak két esztendővel korábban, 1846-ban történt eltörlése, vagy a kevésbé előbb még oly hatalmas chartista mozgalom sem kapcsolódik közvetlenül a 48-as forradalmi hullámhoz, de beletartozik történelmi előzményeibe. A Kiáltvány tehát az önálló osztályként először fellépő proletariátus harci riadója, bár közvetlen hatása jóformán nem volt, – körülbelül úgy, ahogyan nem egészen hetven esztendővel később, 1917 októberében sem játszott közvetlen szerepet az orosz forradalomban egy a kitörése előtt egy hónappal megírt, helyesebben félbehagyott kis füzet, amelynek írója I. W. Lenin, s címe *Állam és forradalom*, s amelynek utószavában a szerző elmondja, hogy egyelőre nem fejezheti be a tanulmányt, mert „kellemesebb és hasznosabb a forradalmat átélni, mint írni róla”.

3.

1847 januárjában, egy évvel a Kiáltvány megírása előtt, az egyik londoni titkos társaság, az „Igazak Szövetsége”, amely a „Fraternel Democrates” nevű egyesületben az angol forradalmárok egy csoportjával baloldali chartistákkal működik együtt, elküldte egyik vezetőjét, Josef Moll órásségédet Brüsszelbe, hogy Marxot és Engelst, a brüsszeli „kommunista levelezőbizottság” két vezetőjét felszólítsa, lépjenek be a londoni társaságba, illetve egyesüljön a londoni, párizsi és brüsszeli csoport egyetlen szövetséggé, s az új szervezet elvi és politikai programját dolgozza ki Marx és Engels.

Amikor két jelentéktelennek látszó vízerecske egyesül, nem igen lehet sejteni se azt, hogy mindkettőnek a forrása messzire, jónéhány évszázadra nyúlik vissza, se azt, hogy hatalmas, minden torlaszt és akadályt elsöpörő, magának új, széles medret vágó, egész földrészeket átformáló folyam lesz belőle. Különböző nemzetiségű forradalmár munkások, jórészt emigránsok egy kis csoportja, titkos társasága, amilyen több tucat is akadt abban az időben, felkér két fiatal író, bölcselőt és közgazdát, egyikük nem egészen harminc, másikuk nem egészen huszonnyolc esztendő, de mindkettő ismeretlen egy elég szűk körön kívül, hogy adjon a szövetség számára politikai programot és elvi, filozófiai, történelem-filozófi-

ai állapot. Akkor senki sem tudta – talán Marxot és Engelst leszámítva –, amit ma már minden szocialista tud, hogy a modern munkásmozgalom született meg ebből az egyesülésből, hogy két olyan évszázadokra visszanyúló nagy ága forrott össze a szocializmusnak, amelyek addig egymás mellett vagy olykor egymás ellen éltek és hatottak, de amelyeket egymástól elválasztani azóta nem lehet: a szocialista gondolat és a szocialista mozgalom. A szocialista gondolat, amely így és ezáltal lett utópiából tudománnyá, a Campanella, Morus, Saint-Simon, Cabet, Fourier, Owen, Considérant, Weitling, Moses Hess gondolata és a proletariátus addig vak, tapogatózó lázadásai, összeesküvései, amelyekből így és ezáltal lett tudományosan szervezett és tudományosan célratörő mozgalma az egész osztálynak.

És amikor a modern szocializmus megszületésének századik esztendejében megpróbáljuk felmérni a marxizmus jelentőségét a munkásosztály szabadságküzdelse szempontjából, valahogy így kell fogalmaznunk: Marx és Engels műve révén lett az addig jobb, szebb, észszerűbb és igazságosabb világról csak álmodó szocialista gondolat reális társadalomalkító erővé s az addig sorsa ellen tehetetlenül lázadó munkásmozgalom céltudatos, tudományos társadalomanalízissel és társadalomkritikával dolgozó világmozgalommá. Marx és Engels valóban elvégezte azt a feladatot, amelyre a londoni társaság felkérte. Tudományos alapot, módszert és programot adott a munkásosztálynak és reális, ható, egyre növekvő társadalmi-politikai erőt, a szervezett munkásosztály erejét a szocialista gondolatnak.

Ám az engelsi fogalmazás a szocialista gondolatnak éppen száz esztendővel ezelőtt bekövetkezett első nagy történelmi átalakulásról még többet is jelent. Utópiából tudomány lett a szocializmus. A más társadalmi rend utáni kiliasztikus sóvárgásból az adott társadalmi rend átalakításának tudományos terve. Félreértések elkerülésére: nem kész recept arra, hogy milyen legyen az a bizonyos jobb társadalom. A marxizmus Marx tulajdon terminológiája szerint nem a „solen”-ből, hanem a „sein”-ből indul ki. Nem arról beszél, hogy mi legyen, hanem abból indul ki, ami van. Terv, tudományos terv a tőkés társadalom, a mai – és marxkorabeli – társadalom forradalmi átalakítására. És ha helyes – aminthogy meggyőződésünk szerint helyes – az a megállapításunk Marx történelmi jelentőségéről, hogy *ő vitte be a forradalomba a tudományt és a tudományba a forradalmat*, akkor megértjük, hogy a marxi mű jelentősége nem mérhető

csaka tudomány forradalmasításával, bár ez önmagában is roppant teljesítmény. Engels megírja, hogy a marxizmus voltaképpen a világ három akkori vezető népe legfejlettebb tudományának bírálatából, az angol klasszikus közgazdaságtan, a francia utópista szocializmus és a német klasszikus filozófia kritikájából született meg. De sem az enciklopédikus tudás, sem a megsemmisítő erejű bírálat, sem a számtalan jelentős önálló tudományos alkotás nem meríti ki a marxi elmélet jelentőségét. A marxizmus kétségkívül filozófia is, történelem is, közgazdaságtan, jogtudomány, szociológia, politika is, de nemcsak e „szaktudományok” összege, hanem mindezekben és mindezekben felül a *proletárforradalom tudománya*. Ezért nem elég a marxizmus megértéséhez annak a ténynek ismere- te, hogy Marx és Engels forradalmasította a kora egész tudományát: a marxi módszer elsajátításához és alkalmazásához azt is tudni kell, hogy tudományossá tették a forradalmat.

4.

Száz esztendővel későbbben pedig második nagy történelmi átalakulásához érkezett el a szocialista gondolat. Száz esztendővel ezelőtt lett utópiából tudománnyá, a társadalom átalakításának tudományos tervévé. A terv most végrehajtásra kerül, a szocializmus a megvalósulás stádiumába lépett, távoli végcélből, ünnepi szónoklatok vagy népgyűlési beszédek jólhangzó zárószólamából konkrét, közvetlen feladattá lett. Persze, ha már a tudományos szocializmus keletkezésének időpontját is nehéz megjelölni, akkor joggal tehető fel a kérdés, miért éppen most, a 20. Század közepén beszélünk arról, hogy a szocializmus megvalósításának korába léptünk? Nem állíthatjuk-e ugyanennyi joggal, hogy a szocialista forradalmak kora már 1917-ben (vagy éppen már 1905-ben) megnyílt s nem volna-e pontosabb, helyesebb, ha *a szocializmus megvalósítása* helyett szerényebben *a szocializmus előfeltételeinek megteremtéséről* beszélnénk; a szocializmus megvalósítása nevet pedig fenntartanók annak a későbbi szakasznak megjelölésére, amelyben a szervezett szocialista munkásosztály legalábbis Európa néhány vezető országában a teljes politikai hatalmat meghódítja?

Azt hisszük, a kérdést eldönti a munkásmozgalom utolsó évszázadának tanulmányozása, amely a dialektikus történelmi fejlődés klasszikusan tiszta példája. Marxisták, szocialisták sohasem szokták mereven, se-

matikusan alkalmazni a hegeli-marxi „háromlépéses fejlődéstörvényt”, a tézis-antitézisszintézis képletét történelmi folyamatokra, a munkásmozgalom százesztendő s fejlődése azonban szinte kínálkozik ennek illusztrálására. A múlt század negyvenes éveiben kezdődő s az első Internacionáléval és a párizsi kommünnel lezáruló első szakasz a munkásosztálynak csak kisebbségét, csak leghaladottabb rétegét mozgatta meg. Igaz, Angliában, Franciaországban, Belgiumban, Németországban tucatjával alakulnak a forradalmi munkásegyletek, titkos szövetségek, de valamennyinek összevéve legfeljebb néhány ezer tagja van. Az első szakaszt tehát a kislétszámú, de forradalmi szellemű és magatartású munkásmozgalmak korának tekinthetjük. A második szakasz – a tézisre következő antitézis – az elsőnek mindenképpen ellenkezője. A kapitalizmus hatalmas fellendülésével és gyors terjeszkedésével párhuzamosan a legfejlettebb kapitalista országokban alakulnak és rohamosan növekednek a munkás tömegszervezetek (angol trade-unionok, francia szakmai és politikai szervezetek, német szakszervezetek és szociáldemokrata párt stb.). Ezek az új tömegszervezetek mindennapi küzdelmeikben azt tapasztalják, hogy a proletariátus helyzetét a tőkés társadalmi rend keretein belül is lényegesen meg lehet javítani. Nem idetartozik s messzire is vezetne annak kimutatása, hogy ezek a reális, de a kapitalizmusnak egy viszonylag rövid szakaszára korlátozott érvényű tapasztalatok vezettek „a szocializmusba való békés belenövés” elméletéhez. Ha a szakszervezeteknek sikerül sztrájkokról sztrájkra, bérharcról bérharcra emelni a munkásság reálbéreit (s a reálbérek 40 esztendő alatt valóban megduplázódtak Európában, megháromszorozódtak az Egyesült Államokban) akkor ez nyilván a profit – s vele a kapitalizmus – fokozatos megszüntetését jelenti. Ha a munkáspártnak sikerül választásról választásra növelnie szavazatainak és mandátumainak számát, akkor ez a politikai hatalom fokozatos, sima, rázkódtatásmentes meghódítását jelenti. Persze néhány évtizeddel később megsemmisültek ezek az illúziók az első imperialista világháború s a rákövetkező forradalmak és polgárháborúk viharában, de vagy negyven esztendőn keresztül valóságos, bár tévesen értékelt tapasztalatokból alakult ki a *reformizmus*, amely megőrizte ugyan a marxi frazeológiát, de az elmélet és gyakorlat viszonyát illetőleg visszaesést jelentett a Marx előtti színvonalra. Másfelől viszont első ízben sikerült a munkásosztálynak nem töredékeit, de milliós tömegeit osztályharcra – mert a reformista korszak bér- és választójogi harcai vitathatatlanul osztályharcok – megszer-

veznie. Ismeretes az a katasztrófa, amelyben az imperialista ellentétek nyílt kiütözése, az első világháború kitörése idején a reformista munkásmozgalom minden országban megsemmisülni látszott.

A tézist: a számszerűleg kicsiny, de forradalmi szellemű munkásmozgalom szakaszát s az antitézist: a nem-forradalmi, reformista tömegmozgalmak korát a szintézis: a forradalmi tömegmozgalmak kora követte az első imperialista világháború alatt és után. Az egyes országok egyenlőtlen ütemű fejlődése következtében e három szakasz persze nem mindenütt választható el világosan s főleg nem mindenütt ugyanazzal az évszámmal; a nagy orosz forradalomban is, másutt is mintegy mindhárom egymásra torlódik, egyszerre jelentkeznek, de ha a nemzetközi munkásmozgalmat, mint egy egészet vizsgáljuk – s meggyőződésünk szerint ez az egyetlen helyes vizsgálati módszer –, akkor az 1917–1923 közötti esztendőket alig is nevezhetjük másnak, mint a tömegforradalmak korának. A két orosz forradalom, majd a több mint háromszázéves polgárháború, a finnországi, észt, lett, litván forradalom és ellenforradalom, az 1918–19. Évi német, osztrák, magyar forradalmak, a Habsburg-monarchia utódlamainak kialakulása, az olasz forradalom és ellenforradalom, a francia nagy munkásmegmozdulások a 8 órás munkanap kiharcolásáért, az angol bányász-, majd általános sztrájk, újabb német forradalom 1921-ben és 1923-ban, forradalmak Indiában és Kínában; mindez együtt olyan forradalmi periódus, amely kiterjedésében és mélységében nemcsak a nagy francia forradalom roppant nemzetközi kihatásait múlja felül, de az 1848-as hatalmas forradalmi hullámot is, amely pedig az addigi legnagyobb nemzetközi forradalomnak tekinthető. És talán nem felesleges rámutatnunk arra, hogy az 1917–1923 közötti nagy forradalmi hullám előzményeiben is, lefolyásában is a marxizmus jegyében vívta meg harcait: nem csupán visszanyúlt az eredeti marxi műhöz (erre egy magyar vonatkozású példát már említettünk), nemcsak új műveket produkál, a marxizmusnak, a proletárforradalom tudományának folytatását, továbbfejlesztését, új alkalmazását hozza, hanem – ami alighanem a legfontosabb – *az elméleti és gyakorlat marxi egységét állítja helyre.*

A hegeli-marxi háromlépéses fejlődéstörvény szerint a szintézissel a fejlődés nem fejeződik be, hanem úgy folytatódik, hogy a szintézis az új szakaszban – tézisé válik, amelyre új antitézis következik. A mi példánk esetében is így történik: a tömegforradalmak korát a tömeg-ellenforradalom, a faszizmus szakasza követi. A faszizmus analízise nem ide tartozik, e

sorok írója külön könyvben próbálta adni („A szocializmus útja”, 1945. Népszava-kiadás), – de annyit itt is meg kell említeni, hogy a fasiszta ellenforradalmat, szociális tartalma tekintetében, elsősorban az különböztető meg minden más ellenforradalomtól, hogy tömegeket mozgósít, hogy tömegellenforradalom. S a mi szempontunkból az is igen fontos, hogy halálos ellenségének *a marxizmust tekintti* minden fasizmus, akár a hatalomért vívott harcában, akár hatalomra jutása után. Olyannyira, hogy az „antimarxizmus” az álcázott, magukat még nem deklarált fasiszta mozgalmak egyik legbiztosabb ismertetőjelévé lett. Fasizmus és marxizmus jelenti e korban a totális ellentétet. Számtalan példa közül csak egyet: amikor a fasiszta uralom ellen akár lengyel munkások, akár francia kispolgárok, akár szerb parasztok felkeltek, a fasiszta propagandagépezet nyomában, szinte automatikusan, „marxista lázadás”-ról beszélt. Az esetek túlnyomó többségében sejtelmük sem volt lengyeleknek, szerbeknek, franciáknak, arról, hogy mi az a marxizmus, leggyakrabban a szót magát sem ismerték: és mégis igaza volt a fasizmusnak, amikor minden ellene irányuló kísérletben „marxista aknamunkát” gyanított. Mert a dolgozók szabadságharca és a marxizmus, a forradalom elmélete és gyakorlata megbonthatatlan egységbe forrt Marx és Engels művében és a munkásosztály százezstendős harcaiban.

5.

De ha a háromlépéses fejlődéstörvényt tovább alkalmazzuk, ha a szintézisből tézissé váló tömegforradalmak, s a rákövetkező antitézis, a fasizmus után az új szintézis körvonalait keressük, akkor ugyanarra az eredményre jutunk, amelyet mintegy előlegeztünk e bevezetés elején: a fasizmus bukása után a szocializmus megvalósításának történelmi szakasza kezdődött meg. Nem akarjuk ezzel bagatellizálni azt a roppant történelmi-társadalmi átalakulást, amit a kapitalizmus lebontása és a szocializmus felépítése jelent; tudjuk, hogy a közvetlenül következő néhány évet a nagy osztályerők mozgósítása, az osztályfrontok kialakítása, a szocializmus objektív és szubjektív előfeltételeinek megteremtése fogja kitölteni. Nem feledtük el Marxnak a 48-as forradalmak bukása után a forradalmár munkássághoz intézett figyelmeztetését: „Harcok és polgárháborúk 15, 20, 30 esztendeje áll előttek, nemcsak azért, hogy a viszonyokat megváltoztassátok, hanem azért is, *hogy önmagatokat megváltoztassátok*

és képessé tegyék a politikai hatalomra.” És mert a marxista szemlélet minden ízében történelmi szemlélet, azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy az angol polgári társadalom kialakulása kerek kétszáz esztendeig (1640–1846) tartott, hogy Engels szavával „az osztályharcokat mindig végig, a döntésig szokták vívni” csaknem százestendős szakadatlan harcban, egész Franciaországot, sőt egész Európát megrázó négy hatalmas forradalomban (1789, 1830, 1848, 1871.) alakult ki és szilárdult meg a francia kapitalizmus. Valószínű, hogy a szocializmus megvalósításához, ami a társadalomnak a polgári forradalmaknál sokkal gyökeresebb, sokkal mélyebbre nyúló átalakítását jelenti, legalább ugyanilyen nagy küzdelmekre és erőfeszítésekre lesz szükség. És ha napjainkban arról beszélünk, hogy a szocialista társadalom kiharcolása nem a távol jövő problémája, hanem minden valószínűség szerint a ma élő generáció feladata lesz, akkor ebben az is bentfoglaltatik, hogy a ma élő generáció emberfeletti erőfeszítéseire, a történelemben szinte példátlan küzdelmeire lesz szükség e feladat elvégzéséhez.

Akármilyen tetszetős és meggyőződésünk szerint formális értékűnél sokkal többet jelentő a tézis-antitézis-szintézis hármassütemű fejlődésének alkalmazása a modern munkásmozgalom történetére – több, mint formális jelentőségű, mert múlt eseményekből és jelen állapotokból jövő folyamatokra következtethetünk általa – egymagában talán nem elegendő annak a kissé még ma is merészen hangzó tételünknek bizonyítására, hogy e keserves, kínos, sokszor zűrzavaros és olykor a korábban már elért eredmények alá hanyatlani látszó korszak: a szocializmus megvalósításának kora. De van módunk más, nem kevésbé meggyőző bizonyításra is. A fasizmus bukásával, megsemmisülésével kezdődő történelmi periódusról van szó. És igen fontos a marxi szocializmusnak az a felismerése, hogy a fasizmus nem véletlen epizód, nem a középkor barbárságába való visszaesés, (ennél sokkal modernebb e barbárság egész technikája), hanem – bizonyos, itt nem részletezhető egyéb feltételek mellett – a hanyatló monopolkapitalizmus számára a legmegfelelőbb, legészszerűbb megoldás, sőt, mi több, bizonyos esetekben az egyetlen kiút a kapitalizmus rendkívül elmélyült szerkezeti válságából. Mert ebből az következik, hogy a fasizmus utáni átmeneti társadalmi és politikai berendezkedések nem lehet azzal megelégedniük, hogy a fasiszta „felépítmény” ellen folytatnak könyörtelen harcot – pedig az antifasiszta küzdelem polgári erői már ezen a ponton sem mutatkoztak elég könyörteleneknek és követ-

kezeteseknek –, hanem annak a gazdasági alapnak a gyökeres megváltoztatásáért kell minden erejünkkel harcolniuk, amelyre tegnap s nyilván nem véletlenül – fasizmus épült egész sor országban; amelyre tehát aligha lehet tartós és biztos demokráciát építeni ma vagy holnap.

Ez még csak azt magyarázza meg, hogy miért tekinti a marxi szocializmus a fasizmus utáni történelmi szakaszban mindenütt legsürgősebb és legfontosabb feladatának a termelési rendszer alapvető megváltoztatását; politikai nyelvre fordítva azt, hogy a szocializmus felé vezető út megnyitása nélkül nincs biztonságban a demokrácia sem; de nem bizonyíték amellett, hogy a szocializmus legfontosabb objektív előfeltételei adva vannak, vagy ahogyan az előbbieken fogalmaztuk, amellett, hogy a szocializmus megvalósításának történelmi szakaszába léptünk. Ám az előbbi tétel megfordítható: ha a hanyatló monopolkapitalizmus számára, bizonyos esetekben, a fasizmus volt az egyetlen kiút, a fennmaradás egyetlen lehetősége, akkor kérdés, túléli-e, túlélheti-e a monopolkapitalizmus azt a roppan műtétet, amelynek során a számára legmegfelelőbb politikai formát, a fasizmust irtották ki a második világháborúban felsorakozott antifasizista politikai és katonai erők? Ha nem – és bizonyos országok esetében e tagadó válasz kétségtelen – akkor a fasiszta társadalmi és politikai formák megsemmisítése után a monopolkapitalista lényeg felszámolására kerül sor. Akkor a demokrácia vagy fasizmus alternatívája mögött egészen aktuálisan a kapitalizmus vagy szocializmus alternatívája húzódik meg. Ezért állíthattuk, hogy száz esztendővel a tőkés társadalmi rend megszüntetésére vonatkozó tudományos terv keletkezése után – a terv megvalósításra kerül. Nyilván nem minden részletében pontosan ugyanúgy, ahogyan száz, vagy hatvan, vagy harminc esztendővel ezelőtt Marx, Engels és legjobb követőik elképzelték: aminthogy Marx és Engels „csak” a módszert, az irányvonalat hagyta reánk, nem pedig részletes, pontos, minden helyzetben alkalmazható, minden lehetséges kérdést megválaszoló használati utasítást. Amit az imént tervnek neveztünk, az nem is a Marx-idézetek gyűjteménye, hanem a munkásosztály száz-esztendőös küzdelmeinek kevés győzelemmel és sok vereséggel megvásárolt eredménye. Ám e harcokra soha nem lett volna képes a munkásosztály a marxizmus, a tudomány forradalmasítása, és a forradalom tudományossá tétele – nélkül; a harcokban sorra igazolódtak ez új tudománynak azok a megállapításai is, amelyek kimondásuk idején utópikusnak, messzianisztikusnak, vagy legalább is erősen hipotétikusnak tűnhet-

tek; és amikor a munkásosztály nemzetközi szabadságküzdelse vereségek szakaszába jutott, nagy apállyal csaknem szinkronizáltan azonos ütemben süllyedt a marxizmus, a tudományos szocializmus, mennyiségileg és minőségileg is – de a forradalmi periódusok előtt, alatt és után új lendülettel új eredményeket ért el. Ugyanaz a marxizmus ez, mint a Marxé és Engelsé – történelmi tapasztalatok tanították meg a munkásosztályt arra, hogy a marxizmus minden „revíziója”, „korszerűsítése”, „megtisztítása” és „modernizálása” valójában a szocialista elmélet rombolása volt, vagy előjele, vagy következménye az ellenforradalom nyomásának, a polgári gondolkodás betörésének a munkásosztályba – ugyanaz és mégis egyre új, amint hogy gyökeresen új, minden hagyománnyal forradalmi módon szakító és leszámoló volt az övék is. Száz esztendőn át számtalanszor igazolódott, hogy a marxizmus nem egy tudomány a sok között, nem is csak a társadalmi tudományok egy új rendszere, még csak nem is csupán a tudományok akkori csúcsteljesítményeinek megsemmisítő erejű, enciklopédikus bírálata, hanem mindezekben és mindezeken túl: a proletárforradalom tudománya. És ha a munkásosztály százesztendőös felszabadító háborújának minden fázisában használható, sokszor harcot eldöntő fegyvernek mutatkozott a marxizmus – és minél többet forgatták, annál élesebb, annál félelmetesebb lett – akkor magától értetődően ehhez a fegyverhez nyúlunk abban a történelmi jelentőségű harcban, amely a Marx és Engels társadalom átalakító nagy tervének megvalósításáért folyik.

6.

A terv megvalósításáért: de vajon lehet-e beszélni *ugyanannak* a tervnek a megvalósításáról, amely épp egy évszázaddal ezelőtt keletkezett és lett történelemformáló erővé? Ha nem is részleteiben, de nagyjában-egészében ugyanaz a terv lebeg-e előttünk? S ha nem, ha a terv a minden eddiginél nagyobb átalakulásokat hozó száz esztendő alatt lényegében, alapjaiban változott volna meg, mi köze akkor a most esedékes és most lehetséges átalakulásnak a Marx és Engels eredeti művéhez? Mi köze a kétségtelenül kimutatható kimutatható történelmi kapcsolatokon kívül? S volt-e jogcímünk, a történelmi kegyeletet leszámítva, amely azonban olykor eltorzítja a való távlatokat, azt állítani e bevezetés elején: különös jelentősége van annak, hogy e második magyar nyelvű Marx-Engels gyűjtemény

éppen a tudományos szocializmus keletkezése utáni századik esztendőben jelenik meg?

A kérdés megválaszolása messzire vezet. Vajon képes-e, hajlandó-e a marxizmus arra, amitől joggal és okkal retten vissza csaknem minden polgári elmélet és tudományos irányzat: hogy tulajdon módszerét önnön eredményeire és konklúzióira alkalmazza? Nem egy divatos és átmenetileg diadalmaskodni látszó teória semmisült már meg e könyörtelen próba minden hamis elemet feloldó választóvízében. Itt pedig arról van szó, hogy a materialista történelemfelfogással – amely általános elméletnek csak egyik, bár természetesen legfontosabb konkrét alkalmazása a tőkés termelés és társadalom analízise, illetve bírálata – magát a marxizmust, a materialista történelemfelfogást vizsgáljuk meg. Mert ez az elmélet, mint az előzőkben vázlatosan magunk is kimutattuk – a múlt század negyvenes éveiben keletkezett, a polgári forradalmak egyik hatalmas utolsó, s az önálló proletármegmozdulások egyik első nagy hullámának egymást hatványozó összeesésében. Amiből az következik, hogy a marxizmus is, mint minden szellemi produktum, minden eszmeáramlat, minden elmélet, kora gazdasági és társadalmi viszonyaiból született, nem a „világszellelem” időtlen megnyilvánulása, hanem a kor materiális körülményeinek terméke s ha nem is passzív termék, amit Marx és Engels vagy művük legitím folytatói közül soha senki sem állított, bizonyára döntően befolyásolták, alakították, meghatározták e materiális körülmények a marxizmus elméletét is. Minthogy pedig kétségtelen, hogy a társadalom egész szerkezetében, de különösen az elsődlegesen fontos szférában, a termelés területén, a közben eltelt száz esztendő alatt több, nagyobb kiterjedésű, gyorsabb ütemű és mélyebbre ható változás zajlott le, mint az írott történelem előző kétezer éve alatt, joggal tehető fel a kérdés: vajon „érvényes”-e a marxi elmélet ma is, amikor már egészen mások a társadalmi viszonyok, mint amelyek között keletkezett? A kapitalizmus sokszoros, szinte szakadatlanul tartó mélyreható változásai nem okoznak-e szükségképpen hasonló mély szerkezeti változásokat a munkásosztály forradalmának, a kapitalizmus megszüntetésének elméletében?

Nem dogmatizmus, nem előre elhatározott válasz, ha a kérdésre azzal válaszolunk; a marxizmus csorbítatlanul, sőt megerősödve kerül ki önmagára-alkalmazásának döntő próbájából. Mert a kérdés csak előbbi, végig nem vezetett formájában látszik nyílnak. Hozzátartozik az is, hogy a dialektikus materializmus történelemfelfogása minden történelmi folya-

matot az állandó és változó mozzanatok küzdelmeként fog fel. Nyilvánvaló, hogy a kapitalizmus az utolsó száz esztendőben többször – mi több, szinte állandóan – és igen mélyrehatóan változott, de ugyanilyen nyilvánvaló, hogy éppen azok az alapvető kategóriái, amelyek alapvető voltak Marx és Engels mutatta ki – az árutermelés, a munkaerőáru, a munkaerő és termelőeszköz elválasztása egymástól stb. végig változatlanok maradtak. Sőt, ha mélyebbre nézünk, megállapíthatjuk, hogy a kapitalizmus állandó változása éppen ez állandó kategóriák megőrzése, más szavakkal: a burzsoázia osztályuralmának fenntartása érdekében történt.

És ebben a megállapításban már benne foglaltatik az imént feltett kérdés megválaszolása is. Mert ha indokolt a kapitalizmus egész történeti folyamatát, úgyszólván az eredeti tőkeakkumulációtól kezdve a szabad verseny szakaszán át a trösztkapitalizmusig és imperializmusig a kapitalizmus azonos nevével nevezni, minden olyan ellentétével, mely egyes szakaszai között kimutatható, akkor bizonyára indokolt a kapitalizmus megdöntésére irányuló, szintén állandóan változó, de éppen változásaiban állandó proletárszabadságharcot végig és oszthatatlanul annak nevével nevezni, aki a kapitalizmus, természet törvényeit is a proletár osztályharc törvényszerűségeit is, mindkettőnek történelmi változásait is elsőnek fogalmazta meg.

Ám itt nemcsak névről van szó, nem is a terminológiához, a dogmákhoz való ragaszkodásról, amivel oly gyakran vádolnak bennünket, marxistákat azok, akik nem értik vagy esetleg nagyon is értik a marxizmus alapvető tendenciáját. A kérdés összefügg a társadalomátalakítás „tervének” problémájával: a „tökéletes jövő” képeinek felrajzolásától, kiszínezésétől mindig tartózkodott Marx és Engels. Átengedték ezt az utópisták elkésett képviselőinek, akiket azután könyörtelenül, gyilkos módon támadtak éppen e korszerűtlenségükért. A fiatal Marx és Engels egyik közös munkájában, a marxizmus későbbi fejlődésére oly döntő jelentőségű „Német ideológiában” néhány mondat szól erről a problémáról, s ott kifejtett álláspontjukat részletezhetjük, illusztrálhatták, indokolhatták később, soha nem változtattak rajta: *„Számunkra a kommunizmus nem mesterségesen megvalósítható állapot, s nem ideál, melyhez a valóságnak alkalmazkodnia kell. Kommunizmuson mi azt a valóságos mozgalmat értjük, amely a jelenlegi állapotot megszünteti. E mozgalom feltételei a ma létező körülményekből adódnak”...*

Mint Marx, mi is azt a valóságos mozgalmat értjük szocializmuson, – az előzőekben már megmagyaráztuk, miért ír helyette Marx és Engels kommunizmust – amely a jelenlegi állapotot, a kapitalizmust megszünteti. Jól tudjuk, hogy a mi mozgalmunk feltételeit a ma adott körülmények határozzák meg. De ezeket a ma adott körülményeket, egyrészt leírni és analizálni, másrészt megváltoztatásuk módját és eszközeit kijelölni még megközelítően sem sikerült úgy senkinek, mint Marxnak és Engelsnek. És ha a munkásmozgalom minden új lendületéhez, minden új rohamához az eredeti marxizmus szelleméből merített erőt, háromszoros kötelességünk nekünk ma Marxhoz és Engelshez visszanyúlni. Először azért, mert a negyedszázados európai ellenforradalom után, annak tényeit és tanulságait feldolgozandó, a szocialista elmélet új nagy erőfeszítésére van szükség – és ezt Marxszal és Engelsszel kell kezdeni. Másodszor azért, mert abban a történelmi szakaszban, amelyet e bevezetésben vázlatosan jellemezni próbáltunk, a szocializmus megvalósításának korában a terv végrehajtóinak szükségképpen az eredeti tervvel kezükben kell munkához látniuk, különösen, ha – mint ezt szintén kimutattuk – az eredeti terv lényege változatlan. Harmadszor pedig azért, mert – s ez éppen úgy szégyene az eddig bizony gyér magyarnyelvű Marx-irodalomnak, mint bizonyítéka a Marx és Engels műve bőségének – a marxizmus szempontjából döntően fontos művek most jelennek meg először magyar nyelven. Igaz, Szabó Ervin mesteri kézzel válogatta össze az első gyűjtemény darabjait, de tudjuk, hogy a tervezett harmadik kötet nem jelent meg s a szerkesztő előszavában azt is megindokolja, miért volt kénytelen olyan írások közléséről lemondani, amelyek magyarnyelvű megjelentetését pedig nélkülözhetetlennek vélte.

„A tőke” első kötete két különböző, de sajnos, egyformán gyenge fordításban is megjelent, második és harmadik kötete, valamint a „Theorien über den Mehrwert” fordítása hiányzik. A század első évtizedében, de főleg a két forradalom alatt szép számmal jelentek meg kisebb Marx-írások magyarul (Kíáltvány, a III. Napoleon államcsínyje, a Polgárháború Franciaországban, a Bér, ár, profit, a Bér munka és tőke stb.) sőt egynéhány elég gyenge fordításban az ellenforradalom éveit is (Engelstől az „Antidürring”, „A család, állam és magántulajdon”, a „Feuerbach”, Marxtól a „Filozófia nyomorúsága”, a „Bevezető” – a Szabó Ervin gyűjtemény-

ben megjelent Adalékokhoz – s valami kevés levelezésükből.) Pártunk könyvkiadója, de oktatása és tudományos folyóirata is – büszke lehet arra, hogy a felszabadulás után erejét megfeszítve igyekezett a marxi irodalom ismertetése és népszerűsítése területén a legkiáltóbb hiányokat pótolni. Első kiadványunk a teljesen hiányzó „Kiáltvány” volt, majd gyors egymásutánban jelent meg az „Antidürring”, az „Antiproudhon”, „A család, állam, magántulajon” új, a réginél jobb kiadása, a kisebb művekről (cikkekről, levelekről füzetekről) nem is beszélve. És most a századik évfordulóra itt a két nagyterjedelmű kötet, csupa magyarul eddig ismeretlen Marx és Engels munkával, s köztük egynéhány olyannal, amely németül sem tartozik a közismertek közé. Persze ehhez nemcsak komoly anyagi áldozatra volt szükség – arra is –, hanem még valamire. Kiadóvállalatunk anyagi nehézségein s a szocialista munkásság hallatlanul alacsony, könyvvásárlást szinte kizáró életszínvonalán kívül a teoretikus hajlamú és képességű szocialisták másirányú – politikai és szervezési – elfoglaltsága is megakadályozta volna a két kötet megjelenését, ha nem lett volna valaki, aki évekkal ezelőtt felkészült a felszabadulás után parancsolóan jelentkező elméleti feladatokra és szükségletekre is. Ez a valaki *Mónus Illés* volt, a Szociáldemokrata Pártnak szerénységében, póztalanságában leghősiesebb mártírja. A többieknél is hősiesebb: mert amazok sem törődtek ugyan a veszéllyel, amely a legutolsó esztendőben állandó életveszély volt – de közülük talán senki nem volt annyira a veszélyes veszély tudatában, senki nem látta oly világosan és oly elkerülhetetlennek a maga végét, mint ő. E sorok írója tisztán emlékszik *Mónus Illés*rel folytatott egyik beszélgetésére, – a második világháború legreménytelenebb szakaszában, 1942. Első napjaiban lehetett – amikor *Mónus* hallatlan nyugalommal és derűvel még mintegy három esztendőre becsülte a hitlerizmus erejét. Igaza lett. Ugyanez alkalommal, ugyanilyen személytelenül jegyezte meg, hogy maga semmi esetre sem fogja túlélni a háborút. Sajnos, ebben is igaza lett.

Személyes sorsának ez a kísérteties tisztánlátása nem akadályozta meg abban, hogy a teoretikus hajlamú szocialistákat, akiket ez időben persze a háború és faszimuselleni küzdelem ragadott magával, állandóan ne figyelmeztesse a teoretikus munka fontosságára, arra, milyen nagy szükség lesz ezekre az írásokra a háború után – és mennyire nem lesz időnk akkor ezzel foglalkozni. E sorok írójának évekkal később megjelent munkájából egy részt kéziratban olvasott és attól kezdve állandóan sürgette a munka

befejezését. A szabadságolt halálraítélt, akinek tudta magát, a második világháború szörnyű évei alatt türelmesen, fáradhatatlanul tervezte, gyűjtötte, fordította e most megjelenő gyűjtemény anyagát, amely az ő munkája, szólam- és gesztus nélküli, s nem pillatokig, de évekig tartó intellektuális és erkölcsi helytállása nélkül ma nem láthatna napvilágot.

És meg kel írunk azt is, hogy a fordítók és kommentálók közül még hárman meghaltak a fasizmus elleni küzdelemben *Rónai Zoltán*, *K. Havas Géza* és *Mónus Ervin*. A többiek közül jónéhányan a csodával határos valószínűtlen véletlenek sorozatának köszönhetik, hogy még életben vannak, aminthogy maguk a kéziratok is hasonlóan csodálatos véletlenek következtében maradtak meg. *Fejtő Ferenc* Franciaországban élte át a háborús esztendőket, hol a földfeletti, hol a földalatti francia hadsereg katonájaként. *Buchinger Manó* és *Várnai Dániel* Mauthausenből jött vissza, *Káldor György*, egyik hallszázadból kevesedmagával, a Szovjet-Únióból, e sorok írója *Borból*. *Száva István* a budapesti földalatti mozgalomban talán páratlan vakmerőségének köszönhette megmenekülését *Takács József* internálótáborból szabadult. S a név szerint nem említettek közül ki szerencséivel, ki ügyességgel, ki páratlan óvatossággal menekült.

Mindezt nem dicsekvésből kellett ideírni, hanem azért, mert a munka történetéhez tartozik. E két kötet szerkesztője és munkatársai nagyrészt életük feláldozásával vagy magátólértetődő kockázatásával bizonyították be, hogy méltó és legitim fordítói vgy magyarázói a Marx és Engels forradalmi szocializmusának. De bebizonyították azt is, hogy a szocialisták szerepe a fasizmus elleni küzdelemben egyik legragyogóbb fejezete a marx szocializmus harcokban, áldozatokban és nagy halottakban oly gazdag történetének.

8.

A két kötet közül az elsőbe a módszertanilag fontos, a másodikba a történelmi-politikai jellegű tanulmányokat soroltuk. *A válogatást, mint említettük Mónus Illés végezte*. Amennyire szempontjait ismerjük, magyar nyelven ismeretlen elvi és elméleti fontosságú anyagot akart nyújtani, arányosan adagolva *filozófiai, közgazdasági, történelmi és politikai jellegű írásokat*. Arra törekedett, hogy a gyűjtemény ne legyen egyoldalú – ezért tekintett el olyan művek közlésétől, amelyek talán súlyosabbak, jelentősebbek valamelyik más tárgykörűnél, de amelyekkel azonos vagy veteke-

dő értékű azonos tárgykörből már szerepelt a gyűjteményben – s lehetőleg teljes áttekintést nyújtson Marx és Engels valóban mindenre kiterjedő enciklopédikus életművéről. Kerülte a munkásolvasó számára különösen nehéz írások kiadását; kiszakított részleteket nem közölt (a „Francia materializmus” és „Angol materializmus” kivételével, amelyek azonban önálló részletek), csak önmagukban teljes műveket. Tanítani és népszerűsíteni akart, de nem vulgarizálni.

Életrajzi bevezető helyett Marx két legközelebbi rokonának, vejének Paul Lafarguenak, a kitűnő marxistának és legfiatalabb leányának Eleanornak, egy-egy ragyogó kis tanulmányát közöljük. Lafargue-ét Marxról, Eleanor Marxét Engelsről. Egyik sem „életrajz” a szó megszokott értelmében. De hiszen, mint a szerkesztő megjegyzi, a Szabó Ervin-féle „Válogatott”-ban Garami kitűnő életrajza olvasható; tudományos szempontból még értékesebb – s még kimerítőbb – Mehring nagy Marx életrajza, amely Engels Marxéhoz elválaszthatatlanul kapcsolódó életének vázlatát is tartalmazza. Németül tudó elvtársak számára Gustav Mayer kiváló, alapos, óriási anyagot feldolgozó Engels-életrajzát ajánlhatjuk. Itt életrajzi adatok helyett inkább a két nagy tudóst és szocialistát megelevenítő, emberközelbe hozó, művészileg és lélektanilag is pompás portrészerező, hallatlanul plasztikus két tanulmányt közlünk.

A következő darabja a gyűjteménynek: Marx és Engels levelei a történelmi materializmusról. Eltekintve attól, hogy Marx és Engels csaknem minden levele formailag is teljesen kés irodalmi remekmű, éppen módszertani területen számos olyan elvi problémát világítottak meg leveleikben, amelyekre külön elvi választ tanulmányaikban soha nem adtak (itt nem részletezhető, de igen nyomós okból: mert a dialektikus módszert elválaszthatatlannak, elvonatkozzhatatlannak tartották anyagától és alkalmazásától) és így e levelek a legfontosabb módszertani problémákat segítenek tisztázni. Az öt levél közül egy – Marxé – 1846-tól, a többi négy Engels-levél 1890–1893-ból származik. Fél évszázad van közöttük, mégpedig eseményekben, forradalmakban, ellenforradalmakban gazdag, de Marx és Engels fejlődésében is igen sokat jelentő évtizedek; de a levelek világosan mutatják, hogy Marx és Engels, sőt: *a fiatal Marx és az öreg Engels* materialista történelemfelfogása egy és ugyanaz. Különösen érdekes Engelsnek J. Blochhoz és Konrad Schmidthez írt levele: eloszlatja a materialista történelemfelfogás mechanisztikus, determinisztikus jellegéről bizony egyes szocialista körökben is elterjedt legendát.

Marx, Ruge, Bakunin és Feuerbach levélváltása 1843-ból a maxi elmélet forrásaihoz, filozófiai és történelemfilozófiai forrásaihoz vezet bennünket. „A kor harcainak és kívánságainak öntudatosítása ...” ... annál kétségtelenebb, mit kell ma cselekednünk. Véleményem szerint minden fennállónak kíméletlen bírálatát, kíméletlent abban az értelemben, hogy nem szabad visszariadni a kritika semmiféle eredményétől és a ma hatalmasaival való semmiféle összeütközéstől”. A huszonöt éves Marx Károly nemcsak Rugehoz intézi ezeket a félreérthetetlen szavakat, hanem mintegy önmaga számára adja meg egész élete, munkássága, harcai jellegét: és elmondhatjuk, hogy egész életében hű maradt ez önmaga elé tűzött alapelvhez.

A következő két tanulmány, Engels vázlatja a közgazdaságtan bírálatához és Marx bevezetője a Szabó Ervin kiadásában már megjelent, s a „Kapital” első, vázlatos tervének tekinthető „Adalékok a közgazdaságtan bírálatához” című munkához, a közgazdaságtan területéről való. Engels tanulmánya ragyogóan tömör összefoglalása a későbbi kiteljesedett marxi közgazdasági rendszer főproblémáinak, mindig szellemes és sokszor végleges érvényű válasszal a kérdésekre. Ami Marx tanulmányát illeti, az „Adalékok” értéke és jelentősége mind a közgazdaságtan, mind az egész marxi elmélet fejlődése szempontjából közismert. Közismert az is, hogy az e munkához írt előszavában fejtette ki Marx a materialista történelemfelfogás lényegét a legplasztikusabban és legtömörebben. Kevésbé ismert, bár ugyanilyen fontos munka a „Bevezetés”, amely egyébként, kis példányszámban, érdekes, bár erősen vitatható jegyzetekkel már megjelent magyarul – 1932-ben. Mesteri módon mutatja meg itt Marx többek között a gazdasági folyamat négy főfázisának, a termelésnek, elosztásnak, cserének, és fogyasztásnak többszörös, dialektikus viszonyát. A töredék végén pedig *csodálatos két oldal áll a művészet fejlődésének problémájáról* s a primitív társadalmi viszonyokból kinőtt antik művészet mai érvényességének okairól. Egyébként mind az Engels mind a Marx tanulmánya a polgári közgazdaságtan bírálatából indul ki és újra, meg újra oda tér vissza.

Engels kis tanulmánya: „Milyen része van a munkának a majmok emberré válásában?” megint más területre vezet bennünket: a biológiai fejlődés és az őstörténet határterületére. „(A munka) minden emberi élet első alapfeltétele és pedig olyan mértékben, hogy bizonyos értelemben mondhatjuk: a munka teremtette meg magát az embert.” Bizonyos az, hogy sok minden – elsősorban az anatómiai és fiziológiai érvelés –, ami-

vel Engels fenti tételét alátámasztja, elavult: de az is bizonyos, hogy az ember-természet viszonylat dialektikus megfogalmazását első ízben nyújtja ez a mesteri kis tanulmány.

„A francia materializmus” részlet a „Szent család” című nagyobb munkából, amely Marx fiatalkori, erős Hegel-hatás alatt készült műve. „Az angol materializmus” - Engels tanulmánya - ugyancsak részlet az Antidühring egyik angol kiadása elé írt bevezetőből. Nemcsak filozófiatörténeti szempontból érdekes, ma is aktuális két tanulmány ez; a klasszikus német filozófia mellett a dialektikus materializmus más filozófiai forrásaira is rámutat; mélyenjáró kritikáját is adja a korai francia és angol materializmusnak, még pedig nemcsak filozófiai kritikáját, hanem az ideológiai folyamatokat visszavezeti azokra a gazdasági és társadalmi folyamatokra, amelyektől elválaszthatatlanok! Különösen Engels mutatja ki ragyogóan a korai angol polgárság osztályérdekeinek, társadalmi és politikai szerepének és ideológiájának mindig rejtett és sokszor igen bonyolult összefüggéseit.

Önmagában talán legkészebb, legművészebb, legtökéletesebb darabja az egész gyűjteménynek Marx következő tanulmánya: „Hegel jogbölcseletének bírálatához”. Ha tudjuk, hogy milyen korai munkáról van szó, hogy 1843-ból, sőt egyes feltevések szerint 1842-ből származik, hogy a „Kialtvány” megszületésénél, a tulajdonképpeni marxizmus kialakulásánál 5-6 évvel korábbi mű, a *huszonöt éves Marx Károly műve*, akkor valóban meglepő, milyen filozófiai mélységekre és milyen művészi formára bukkanunk benne. Az alig húszoldalas tanulmány a vallásnak még erősen hegelianus bírálatából indul ki – és eljut a menny kritikájától a föld kritikájáig, a forradalomig, a radikális felszabadulásig, amelynek „feje a bölcselet, szíve a proletariátus”. A dialektikus módszer és stílus ez első ragyogó kísérletében zseniális ötletek váltakoznak igen mély analízisekkel, s olykor olyan mondatokra bukkanunk, amelyek beláthatatlan perspektíváit később bontotta csak ki Marx és Engels és tanítása nyomán a szocialista világmozgalom. Így a tanulmány következő részlete, amelynek egyes mondatait egyre sűrűbben idézik a munkásmozgalomban:

„A kritika fegyvere semmiesetre sem pótolhatja a fegyverek kritikáját, az anyagi hatalmat hatalommal kell megdönteni, de az elmélet is anyagi hatalommá válik, mihelyt a tömegeket megragadja. Az elmélet akkor képes a tömegek megragadására, ha érdekhez fűződik és akkor fűződik érdekhez, ha radikálissá válik. Radikálisnak lenni annyi, mint a dolgok gyö-

keréig hatni. Az ember gyökere azonban maga az ember. A német elmélet radikalizmusának – s így gyakorlati erejének bizonyítéka, hogy a vallás határozottan *pozitív* megszüntetéséből indult ki. A vallás kritikája azaz a tanítással végződik, hogy *az ember számára az ember a legfőbb lény, vagyis azzal a kategorikus imperativusszal, hogy mindennel fel kell számolni*, ami az embert lealacsonyítja, szolgává, elhagyott, megvetendő lényvé teszi.”

S ha azt kérdezzük, honnan ez a roppant erő és lendület, a dolgoknak ez a kíméletlen végiggondolása, a ragyogó stílus mögött a filozófiai perspektíva mélysége, röviden válaszolhatunk erre is. Nemcsak a zsenialitás és máris univerzális tudás a magyarázat, sőt nem is csak az az őszinte, önmagával szemben is kíméletlen szellemi küzdelem, amelyben a fiatal Marx leszámol – éspedig páratlan intellektuális becsületességgel – a hegei filozófiával, hanem az, hogy előre érzik és hallik annak a roppant vulkán-kitörésnek halk remegése, amely öt esztendő múlva önti el lávájával Európa országait: a forradalomé.

A második kötet, mint említettük, politikai és történelmi tanulmányokat tartalmaz. Minthogy mindegyik tanulmány előtt bevezető adja meg a szükséges történelmi háttérrel és az illető darab helyét és jelentőségét az összmarxizmusban, nem szükséges a második kötet minden darabját külön méltatnunk, elég ha néhány valamennyire érvényes problémát e bevezetőben röviden tisztázunk. Mindenekelőtt azt, hogy miért tartottuk szükségesnek e jórészt aktuális, a dolog természetéhez képest 70–100–120 évvel ezelőtti történeti eseményekhez és viszonyokhoz fűződő cikkeket leköszölni. Feltehetnők, hogy ezek a cikkek legfeljebb a történetészt érdekelhetik. Pedig ez nem áll. Gondoljunk csak ennek a műfajnak a (Marx vagy Engels keze alól kikerülő „újságcikk”, „aktualitásához kötött tanulmány” műfaját értjük) közismert és közismerten tökéletes példáira, mint amilyen az „Osztyáryarcok Franciaországban”, „Polgárháború Franciaországban”, „Forradalom és ellenforradalom Németországban” stb. stb. – és feleslegessé válik annak bizonyítása, hogy Marx és Engels „legaktuálisabb” írásai is többek az aktualitásnál.

Ezek a tanulmányok nemcsak az illető korszak ragyogó gazdasági-társadalmi-politikai analízisét adják, nemcsak az ellenforradalmi és reakciós irányok kíméletlen kritikáját s a szocialista vagy haladó mozgalmak hibáinak ugyanilyen kíméletlen kimutatását – s a különböző országok és korszakok ellenforradalmárai éppúgy hasonlítanak egymásra, mint a kü-

lönböző szocialista mozgalmak hibái – hanem ennél többet és alapvetőbbet. Ismeretes, hogy sem Marx, sem Engels soha nem adta módszertani összefoglalását sem a dialektikus materializmusnak, sem a materialista történelemfelfogásnak, abból a már említett okból, hogy *elválaszthatatlannak tartották* – és tartjuk mi is –, *a módszert a módszer alkalmazásától*. Éppen az különbözteti meg a marxi módszert, az egyetlen végig következetes materializmust minden nyíltan vagy leplezetten metafizikus módszertől, hogy nem absztrahálható. Nos, a módszert, amelyről külön – önvallomásszerű rövid írásoktól vagy levelektől eltekintve –, soha nem írt sem Marx, sem Engels, ezekből a tanulmányokból, vázlatokból, újságcikkekből lehet és kell megtanulni. És mert a materialista történelemfelfogás megannyi példája mindegyik, nem meglepő, hogy száz évvel később, egészen más körülmények között is maradandónak, érvényesnek, aktuálisnak találjuk a tanulmányok egy-egy, az akkori viszonyokhoz fűződő, de azokon messze túlmutató megállapítását.

9.

A szocialista proletariátusnak soha nem volt nagyobb szüksége Marx és Engels tanítására, mint ma, amikor a társadalom átalakításáért indul döntő harcba. De különösen nagy szüksége van rá a magyar munkásosztálynak, amely – egészen kevés féllégális és illegális kivételtől eltekintve – huszonöt esztendőn át hermetikusan el volt zárva a marxizmustól. Bizonyosra vesszük, hogy a szocialisták, vagy az osztályhelyzetüknél fogva a szocializmus mozgalmához rendelt dolgozók százai és ezrei fogják e két kötetnyi Marx-Engels írásból megtanulni, hogyan szolgálhatják ez eddiginél jobban osztályukat. S ha a szocialista forradalom tudományának, a marxizmusnak elterjesztéséhez és népszerűsítéséhez csak feleannyival fog az új Marx-Engels gyűjtemény hozzájárulni, mint negyvenegynéhány esztendővel ezelőtt az első, a Szabó Ervin-szerkesztette, akkor elérte célját.

Tudjuk persze – és Engels elmondotta a Marx temetésén tartott sírbeszédében –, hogy Marx és műve nemcsak a szeretet áradatának közép-pontjában állt, hanem a gyűlöletének is. Sehol olyan igaz nem volt ez, mint Magyarországon, ahol a negyedszázados ellenforradalom tömegbuzító erőfeszítései sajnos, nem maradtak eredmény nélkül. Itt a szocializmus huszonöt éven keresztül mumus volt, amellyel ijesztették a jámbor, hazafias és vallásos embereket, s a marxizmus egy májbajos öreg zsidó

ördögi találmánya a békesség megzavarására. A magántulajdon védelmének jelszavával itt bizony eredményesen szédítették azokat a kisembereket – egész vagy félproletárokat, kisparasztokat –, akiket éppen a nagy termelőeszközök magántulajdona tett koldussá és rabszolgává, s a „szent magántulajdon” forgatott ki minden magántulajdonból.

Nos, mi a butaság és sötétség ellen se tudunk jobb fegyvert, mint a marxizmus olykor vakítóan kíméletlen világosságát. Az *osztályellentétek* mindenütt a világon élesednek, a mi kis országunkban is, s mi tudjuk, hogy az osztályérdekek, az osztályerők hatalmasabbak még a negyedszázados butításnál, szellemi megnyomorításnál is. Nem mindig lesz ijesztő rémkép a szocializmus a ma még osztályöntudatlan tömegek számára sem, ellenkezőleg, mindinkább az egyetlen reménység lesz az ő számukra is – aminthogy valóban az: az egyetlen reménység az emberiség emberi életének, szabadságának és békéjének biztosítására, szemben a válságok, tömegnyomorúság, fasiszta rabszolgaság és imperialista háborúk halálos görcseiben vonagló monopolkapitalizmussal.

Marad persze egy törpe kisebbség, amely továbbra is halálosan gyűlölni fogja a marxizmust. Oka van rá. De akár a tudatos ellenségek, akár a félrevezetettek felé fordulunk, nem mondhatunk mást, formailag is hűségesen Marx magatartásához, mint amit a *Kapital* előszavában Dante nagy költeményéből maga Marx idézett, s amit azután Szabó Ervin is útravalóul adott az ő szerkesztésében megjelent első magyarnyelvű Marx–Engels válogatottnak:

„Segui il tuo corso e lascia dir le gent”.

(Magyarul: „menj utadon és hagyd őket beszélni”.)

Justus Pál

A szocializmus útja

(Az osztályháború új feltételei)

ELŐSZÓ HELYETT

Bizonyosra veszem, hogy ez a tanulmány, még a barátoknak és ellenségeknek abban a szűk körében is, amelyhez a közeljövőben eljuthat, viták, ellentmondások és ellenvélemények özönét fogja kiváltani. Részben célját és igazolását látja ebben. A tudományos szocializmus elmélete a munkásmozgalom nagy apályával párhuzamos válságon megy át; a válság mennyiségi és minőségi. Jellemző példa, hogy korunk legfontosabb és legfeltűnőbb politikai-társadalmi komplexumáról, a fasizmusról eddig *egyetlenegy* tudományosnak nevezhető általános szocialista munka jelent meg. (I. Silone: Der Faschismus.) Írója - ez sem véletlen - egyik nagy munkáspárthoz sem tartozik.

Harminchét éves koromban, a munkásmozgalomban átélt tizenhat év után, olyan kötelességnek éreztem e tanulmány megírását, amelynek további halasztását semmi sem menthetné. Sem a rendkívül kedvezőtlen személyi és külső körülmények, sem a proletár-nyilvánosság teljes hiánya, sem azok az előítéletek, amelyek a magyar mozgalom intim családi körében nevemhez fűződnek (s amelyeket akkor sem cáfolok, ha teljesen tévesek), sem a magam belső bizonytalansága a felvetett iszonyúan súlyos problémák egyikével-másikával szemben. Olyan periódusba értünk, amelyben be kell számolni az eddig végzettekről, akkor is, ha a beszámoló hiányos, kedvezőtlen és bizonytalan. Beszélni kell s elsősorban kimondani *azt, ami van*.

Olyan forradalmi szocialisták számára, akik függetlenek klikkérdekektől, nyilvánvaló, hogy nem frakcióhoz, párthoz, szervezethez, még csak nem is ideológiához tartoznak elsősorban, hanem osztályukhoz. Minden

egyéb másodlagos. Ezért természetes, hogy a legalapvetőbb kérdéseken kínlódva az osztály, az osztályellentét, az osztályháború problémája vált számomra centrálissá. Amennyire lehetséges, minden érzelmi momentum kiküszöbölésével, tudományosan akartam megfogalmazni a kérdéseket és válaszokat, egyetlenegy elfogultság tudatos vállalásával: azzal, hogy a munkásosztályhoz tartozom. Ebből következik, hogy nem fizetett bürokratáknak, vak rajongóknak, siránkozóknak, intellektuális szélhámosoknak és Messiás-váróknak írtam a tanulmányt – őket nem akarom meggyőzni –, hanem azoknak az ismert és ismeretlen barátaimnak, akik velem együtt vívódtak a problémák fölött, napi robot közben, álmatlan éjszakákon, átélve teljes súllyal a forradalmak vereségét, az egész európai munkásmozgalom összeomlását, az orosz szocializmus megpróbáltatását, fasizmust, Spanyolországot, Népfrontot és második világháborút. Akik minden reményt és illúziót elveszítettek, de nem menekültek csodavárásba, metafizikába, vagy viszonylag kényelmes magánéletbe és nem engedték kicsavarni kezükből az egyetlen megmaradt fegyvert: a forradalmi kritikát.

Az utolsó két évtized szocialista elméletének kopár területére visszatérve, szomorúan kell megállapítanunk, hogy a legnagyobb rombolást, a legtöbb hamisítást nem az ellenségek, hanem a „hívek” végezték. Az őskereszténység nagy tragédiája, amelyet Polányi Károly 1912-ben jósolt meg a szocializmusra is, csak ő általuk teljesülhetett be. Másodszor lett a „lázado rabszolgák harci vallásából – egyház és államvallás”. Így érthető e sorok írójának az a formailag ellentmondó, lényegileg azonban elég következetes magatartása, hogy az antimarxistákkal szemben marxista, a marxistákkal szemben – híven a „moi, je ne suis pas marxiste” tradíciójához, nemmarxista volt. Az itt következő és a tudományosság igényével fellépő tanulmány tehát minden irányban kritikus, nincs tekintettel egyéni vagy pártelfogultságokra, még a legszűkebb körben könnyen elérhető népszerűsége sem. Nem azért, mintha nem volna meggyőződve a marxista tétel érvényességéről, hogy az elmélet csak akkor lesz anyagi erővé, ha a tömegeket megragadja. Viszont az elmélet csak akkor érdemli meg ezt a nevet, ha minden melléktekinetet nélkül leleplezi a múlt teoretikus bűneit és kíméletlenül kiküszöbölve az elavult és hasznavethetetlen elemeket, az adott valóságot próbálja összefogni.

Nem könnyű munka és bizonyára a fiatal – nálam fiatalabb – szocialista generáció közös erőfeszítésének eredménye lehet csak. Szeretném,

ha segítségükre volnék ezzel a töredékes kísérlettel, amelynek értékével magam sem vagyok tisztában, de amelynek kiérését, pontosabb formába öntését nem várhatom meg, mert most aktuális. A problémák körülbelül nyolc éve foglalkoztatnak. A IV. fejezet témáját 1933-ban egy wieni előadáson, a III. fejezetét szűkebb körű vitában már 1934-ben fogalmaztam meg. A II. fejezet – mostanítól eltérő alakban – 1935-ben jelent meg először nyomtatásban, franciául. Az egész tanulmányt lehetőleg sűrítettem, a leíró, illusztráló, történelmi példákat lehetőleg kihagytam, részben a tömörség, részben az elméleti gondolatmenet folyamatossága kedvéért. A közgazdaságtani és szociológiai alapismereteket feltételezem az olvasóknál, sőt azt is, hogy hajlandók munkát befektetni az elvontabb vagy nehezkesebbnek látszó részek feldolgozásába. Nem népszerűsíteni akarom, hanem termékeny kritikai munkára ösztönözni. Valószínűleg könnyebb lett volna 800 oldalon megírni azt, amit 160 oldalban foglaltam össze és olvasni is könnyebb volna. Talán tovább kellett volna érlelni és csiszolni az egészet, de türelmetlen vagyok. Adósságnak egy részét rovom le, elkésve, elégedetlenül, önmagammal és osztályommal szemben. Sem egyéni, sem tudományos, sem a szó szűkebb értelmében vett politikai hiúság nem vezet, bár nem volt könnyű tőlük megszabadulnom. Szívesen adnám át névtelenül e kísérletet azoknak, akik számára készült, de nem tehetem. Vállalni kell a névnek a tanulmányt, s a tanulmánynak a nevet. Mindkettő szerénységet tanult az ellenforradalom huszonhárom éve alatt: semmi mást nem akar, mint – Sorel szavával – osztályát érdektelenül szolgálni.

1942. május 1.

Justus Pál

A proletár osztálytudat

Marx a proletár osztálytudattal, annak kialakulásával és változásaival nem foglalkozott behatóbban. Csak két helyen érinti a problémát és politikai-társadalmi vonatkozásait, az *Elend der Philosophie* utolsó oldalain, azután a *Kapital*nak a tőkeakkumuláció történelmi irányáról szóló fejezetében. Az *Antiproudhon*ban: A gazdasági viszonyok először munkásokká tették a népesség tömegeit. A tőke uralma e tömeg számára közös helyzetet, közös érdekeket teremtett. Így ez a tömeg már *osztály a tőkével szemben, de még nem az önmaga számára*. A harcban, amelynek csak néhány fázisát jellemeztük, ez a tömeg egymásra talál s önálló osztállyá szerveződik („...konstituiert sie sich als Klasse für sich selbst”). Az érdekek, amelyeket véd, osztályérdekek lesznek. De az osztálynak osztály elleni harca politikai harc.” – a *Kapital*ban: „A tőkemágnások számának állandó csökkenésével, akik ez átalakulásnak (a munkafolyamat társadalmosításának) összes előnyeit kisajátítják és bitorolják, növekszik a nyomor, a nyomás, a szolgaság, a megaláztatás, a kizsákmányolás, de az egyre növekvő és éppen a kapitalista termelőfolyamat mechanizmusa által iskolázott, tömörített és szervezett munkásosztály lázadása is.” Ha az *Elend der Philosophie* előbb idézett gondolatát kibontjuk némileg még idealista burkából, azt a tételt kapjuk, hogy az osztályhelyzettől az osztálytudatig elég hosszú út vezet; elég hosszú, mert kezdete és vége – a passzív tömeg, amely öntudati fokától csaknem függetlenül, de mindenesre megelőzve annak fejlődését, a magántulajdonon alapuló társadalomban minden magántulajdontól megfosztva, csak negatív értelemben osztály – és a harcban egymásra, önmagára találó osztály még ellentétként szerepel. Arról a folyamatról, amelyben a „tőkével szembeni osztály”-ból „önálló osztály” lesz, sem a fiatal Marx, sem a *Kapital* írója nem beszél. A fiatal Marx azért, mert az 1848 körüli forradalmi periódusban az osztállyá szervező-

dés már rohamosan gyorsnak s a tőkés fejlődéssel együteműnek látszik; Marx többek között ezért várta a 48-as forradalmak bukása után is csaknem azonnalra az új forradalmi hullámot. A *Kapital* írója viszont már nem idealisztikus-hegeliánus formában képzei el a tudatos munkásosztály kialakulását (a „Klasse für sich” megfogalmazása még erősen emlékeztet az önmaga tudatára ébredő hegeli világra, az „egymásratalálásé” a világszellemre), hanem a materiális termelőfolyamat egyik, bár egyenértékű mozzanataként („a kapitalista termelőfolyamat mechanizmusa által iskolázott ... munkásosztály...”) A proletár osztálytudat történelmi változásairól nem beszél, s ebben a negatívumban hűségesen követik epigonjai is, akiknek pedig már voltak tapasztalataik nagy munkásmozgalmak tudatformáinak fejlődéséről s a pszichológiai „áttétel” bonyolultságáról, – míg magának Marxnak nem. Csak legújabban kezdtek e kérdéssel szocialista oldalon foglalkozni, történelmileg különösen Arthur Rosenberg (*Geschichte des Bolschewismus, Demokratie und Sozialismus*) és Paul Maresch, már idézett kiváló tanulmányában (*Zur Entwicklung des proletarischen Klassenbewusstseins*). Ez utóbbinak anyagát a következő fejtegetések során több helyen felhasználtuk, bár egészen eltérő csoportosításban, legtöbbször más, olykor ellentétes szempontok szerint és ellenkező végkövetkeztetésekkel.

A proletár osztálytudat kialakulása nem állandó és egyöntetű fejlődésfolyamat, hanem ellentétes elemekből tevődik össze. A munkásság gondolkodásának általános irányát valóságos társadalmi helyzete határozza meg, tehát az a tény, hogy pusztá létével szembenáll a tőkés társadalommal, hogy kizsákmányolt és kirekesztett osztály. Azok a tudatformák azonban, amelyekben a gondolkodás általános iránya kifejeződik, nagyon is változóak. A proletariátus a mindenkori uralkodó osztálytól készen kapja őket, csakúgy, mint értékelési rendszerét, bizonyos mértékig egyéni- és osztályetikáját is. Része, döntően fontos része lévén a termelőfolyamatnak, az abban kialakuló, formailag mindkét osztály számára azonos, de irányban különböző társadalmi gondolkodásfolyamat hatása alól sem vonhatja ki magát. Gondolkodásirányt és tudatformákat tehát egyformán valóságos élményeiből alakít ki magának a munkásosztály, de míg az előbbi társadalomellenes volta határozza meg, addig utóbbiakat az adott társadalom és annak uralkodó osztálya legalább is döntően befolyásolja. Hozzá kell még tennünk, hogy a tudatformák is, mint az un. felépítmény általában, lassabban változnak az őket kialakító valóságos viszonyoknál. Ezért

van például, hogy a történelmileg fiatal proletariátus, akár kézműves, akár paraszti környezetből jött, sokáig őrzi előző környezetéből hozott élményvilágát – a racionális tudatformákban gondolkodó burzsoáziával szemben – az alapvető élményt, a kizsákmányolást is feudális, misztikus-vallásos tudatformákban fogja fel. Így érthető a nagy és nemcsak külsőséges hasonlóság a kezdeti munkásfelkelések és a parasztforradalmak között. A géprombolók a kizsákmányolást a hűbéri munkakényszerrel, a robottal azonosították, az üzemet nem meghódítani akarták, hanem megsemmisíteni. De az első proletármozgalom, a chartizmus története is ezt mutatja. Első szakaszában nem munkások, hanem szegények mozgalma, nem politikai és társadalmi, hanem emberi jogokat követel, erősen vallásos indokolással. Ez természetesen mit sem von le forradalmi jellegéből, amely éppen az első szakaszban a legtisztább. A korai chartizmus vitathatatlanul forradalmi mozgalom, hűbéri-vallásos tudatformákkal, helyenként az őskereszténységre vagy a reformáció nagy parasztfelkeléseire emlékeztető ideálokkal. Az ipari forradalom azonban e proletár tudatformákat sem hagyja változatlanul. Hatása késhet, el nem maradhat. És a chartizmus második szakaszában a feudális tudatformák lassan elhalnak, a követelések mellől a vallásos indokolás fokozatosan elmarad. A fiatal angol nagyüzemi proletariátus felismeri jelentőségét és szerepét a termelésben. Minél tudatosabb lesz, annál tűrhetlenebbnek érzi helyzetét. A munkás most már a polgári társadalom egyenlő jogú, de kisémmizett tagjának tudja magát s mint polgár, polgári jogokat követel. Így kerül a Charta, a választójog kérdése a mozgalom középpontjába. Azt is tudja, hogy bérmunkás: a munkaerő-árut a polgárságtól átvett racionális tudatformák (tehát már nem vallási-erkölcsi normák) szerint értékeli; igazságos ellenértéket, jogos bért követel. És mert az angol kapitalizmus hallatlan fellendülése s az eredeti akkumuláció korában fizikailag megtizedelt proletariátus termelőképességének csökkenése az angol tőkésosztályt képessé és hajlamossá teszi engedelményekre, mindkét irányban eredményeket ér el. Hosszú küzdelemben kivívja politikai egyenjogúságát és az első szociálpolitikai törvényeket. Mindebből az a döntő élmény szűrődik le az osztály számára, hogy a fennálló társadalmon belül is megjavíthatja életszínvonalát, ha osztályerejét szervezeten tudja harcba vinni. (Nagyjából analóg jellegű a forradalmi szindikalizmus korai szakasza is, azzal a különbséggel, hogy ezt a jakobinizmus maradványai színezik át.) S mikor a chartista mozgalom felbomlása megkezdődik, történelmi szerepe már befejeződött. Az életszínvonal

további javításáért, a munkaeredményből való nagyobb részesedésért már más szervezetek folytatják a harcot, más tudatformák között. A chartizmus szabaddá tette az utat a trade-unionizmus kialakulása számára. Nagyon igazságtalanok és tudománytalanok azok a kritikák, amelyek a trade-unionista öntudatot kispolgári tudatnak minősítették. Marxnak nem ez volt a véleménye. Az első „koalíciókban” (szakmai szervezetekben) a munkásosztály nagy, nemzetközi forradalmi szövetségének alapjait látta. S a trade-unionok valóban tiszta proletár szervezetek voltak, önálló osztálytartalommal, amely azonban polgári (a hatalmon lévő polgárságtól átvett) tudatformákban fejeződött ki. Az osztálytartalom is, a polgári tudatformák is valóságos élményekből szűrődtek le. 1870 és 1910 között a kapitalizmus fejlődésvonala nagyjából töretlen. A válságok aránylag rövidek, hatásukat a következő fellendülés hamar eltünteti. A munkásosztály számára az eredményes szociálpolitikai harcok kora ez, amelyekkel *növekvő biztonságérzet* jár együtt. Negyven év alatta reálbérek Európában átlagosan megduplázódtak, az Egyesült Államokban megháromszorozódtak. 1900 és 1914 között a német munkanélküliek legnagyobb száma 461.000 volt: 1931-ben több mint hétmillió. Ez a környezet a trade-unionizmus tapasztalati alapja és ez irányítja a fejlődést a politikai reformizmus felé.

Némileg eltérőnek látszik az orosz munkásmozgalom kezdeti szakasza, különösen, ha Leninnek a trade-unionizmussal szemben gyakorolt éles kritikájára gondolunk. Valójában a fiatal orosz proletariátus fejlődése is a vallásos-forradalmi, tehát feudális eredetű tudatformákból (narodniki mozgalmak, Gapon, stb.) indult ki és a trade-unionista tudatformák felé tart (orosz ökonomizmus). Egyik sem tartalmazza a tudatos forradalmiságot: az első forradalmi ugyan, de nem tudatos, hanem misztikus, a második racionális, de nem forradalmi. És mert egy kivételes történelmi helyzet – a kis, de igen fejlett kapitalizmus, a polgári és proletárforradalmi erők összegeződése, a hatalom meghódítását lehetővé tette, a munkásosztály eddig legnagyobb stratégiája, Lenin, joggal tartotta a trade-unionista munkásöntudatot ki nem elégítőnek. Az akkori orosz viszonyok között kétségtelen tény volt, hogy a munkásosztály „önmagától és önmagában” csak trade-unionista öntudatra képes és a konkrét politikai feladat megoldásához az orosz munkásosztályra valóban külső erőnek kellett hatnia, a tudatos élcsapatnak kellett pótolnia az osztály hiányzó forradalmi öntudatát. A korábbi, misztikus-vallásos forradalmi tudatformák sokkal felhasználhatóbbaknak bizonyultak, mint a racionális trade-unionizmus. Konkrét

orosz politikai szempontból Leninnek kétségtelenül igaza volt. Organizációs elmélete azonban, részben már az ő, de főleg európai követői kezében a szükségből gyakran erényt csinált; amikor a kora kapitalizmus munkásosztályára illő elméletet erőszakosan a fejlett nyugati országok proletariátusára próbálták alkalmazni, az eredmény csaknem mindig a baloldali munkásmozgalmak felbomlása, meggyengülése, veresége volt.

A reformista munkástudat más úton vezetett a katasztrófához. Az emelkedő életszínvonal, növekvő biztonság alapvető élménye a kontinentális munkásöntudatot is annál erősebben befolyásolta, minél jobban „polgárosodott” a munkásság, ami alatt nemcsak a jobb életet, polgári életformákat értjük (utóbbiak jelentősége különösen a német munkásosztályban igen nagy), hanem a polgári tudatformákat, a nyersen empirikus, történelmi távlatokban gondolkodni képtelen, vulger-materialista gondolkodásmódot (ezért vált a „marxista centrum” által hangoztatott „szocialista végcél” oly könnyen és gyorsan ideológiává) és a tisztán utilitarista értékrendszert is. A proletártudat fejlődése szempontjából a reformizmus a polgári tudatformákon keresztül betörő polgári gondolkodás elhatalmasodását jelenti. E folyamatot természetesen materiális, gazdasági változások indították el, s utóbbiak szerepe kétségtelenül döntő. Itt azonban a proletártudat változásainak vizsgálata a feladatunk, megoldásához absztrakciók szükségesek, a különben is feldolgozott gazdasági, társadalmi, politikai folyamatot tehát csak jelezzük.

A reformista munkásöntudat még mindig *munkásöntudat*. A proletariátus gondolkodásának irányát még mindig a kizsákmányolás ténye szabja meg. Éspedig annál határozottabban, minél szűkebb határokba ütközik a munkásosztály életszínvonalának emelése, amelyhez az egyenjóság és egyenlőértékűség elismertetésének aspirációja is járul, utóbbi a társadalmi kisebbségek eredményező mindennapi sérelmek természetes kompenzációjaként. Részben ezzel magyarázható a reformista korszak nagy kulturális erőfeszítése („a tudás hatalom”, „tanuljunk, hogy taníthassunk”, stb.), a munkásosztály ezen a téren is ki akarja verekedni egyenlő értékűségének elismerését. Az értéknormák polgári jellegűek, de valamennyit átszövi és átalakítja egy új, speciálisan proletárjellegű, alapvető élményekből kialakult magatartás: a szolidaritás.

Közép-Európában, Németországban is, az akkor még feudális maradványokkal telített *állam* az emelkedés főakadálya. A munkásosztály ezt az államot – joggal – a másik osztály szövetségesének, radikális átalakítá-

sát elsőrendű feladatnak érzi. Ennek egy negatív és egy pozitív következménye van. A negatív: a munkásosztály államellenes beállítottsága, a pozitív: az igazságos állam lassalৈ követelése. Az államellenesség azonban a kapitalizmus keretein belül marad, a munkásmozgalom a polgárságban a monopolkapitalista fejlődés következtében elhalványuló demokratizmus, a polgári szabadság-gondolat örökösévé, egyetlen hordozójává válik. Ez a politikailag radikális, társadalmilag nem forradalmi magatartás jellemzi a reformizmust. A revizionizmus körüli nagy viták a proletártudat két jelentős változását leplezték le: egyrészt azt, hogy a század első éveiben a munkásosztály tudatos törekvései mind gazdasági, mind politikai síkon a kapitalista társadalom határain belül maradnak, másrészt azt, hogy a marxizmus, főleg a forradalmi végcél hangsúlyozása teljesen ideológikussá vált. Mindebből nem szabad arra következtetnünk, hogy a reformista tudat nem volt munkásosztálytudat. A proletariátus gondolkodásának *irányát* változatlanul a kizsákmányolás ténye határozza meg, s ez a tény a fejlett nagyipari kapitalizmus korában az osztály túlnyomó többsége számára nyilvánvaló és tudatos. Magatartásában éppoly határozottan, sőt még élesebben áll szemben a tőkésosztállyal, mint a kora kapitalizmus idején. Ezért szenved a marxi ideológiát felszámolni akaró revizionista irány legalább is forma szerint vereséget, s győz a „marxista centrum”, amely a reformista politikát marxi ideológiába öltözteti (lásd Ignaz Auer híres levelét Bernsteinhez, a vitát elindító könyve megjelenése alkalmából: „Lieber Eduard, solche Dinge tut man, aber sagt man nicht”.) De, mert a reformista napipolitikát tagadja, s a forradalmi végcélt ellentétként állítja vele szembe, a Rosa Luxemburg vezette balszárny viszont a tömegek túlnyomó része előtt értetlen és érthetetlen maradt, s befolyása szűk körre korlátozódott. Nyilvánvaló, hogy az egészen más társadalmi viszonyok között keletkezett eredeti marxizmus, bár az általános fejlődéstendenciát rendkívül éles és világos formában tartalmazta, a változott valóságos, bár ideiglenes körülmények kialakította proletár tudatformákon nem törhetett át. Bizonyítja ezt az is, hogy ugyanakkor Oroszországban (ahol a társadalmi viszonyok sok tekintetben emlékeztetnek 1848-ra), az eredeti marxizmusnak tartalmilag és formailag hű követői nagy hatással működtek.

A valóságosan ható jelen és az ideológikus jövő érdek harcában éppúgy az előbbi győz, mint a nagyon reális nemzeti és ideális nemzetközi érdekek összeütközésében, annál könnyebben, minél kizárólagosabban a

polgárságtól átvett empirista tudatformákban gondolkodik a proletariátus. Ezért szó sincs arról, hogy 1914-ben a német munkásosztály szervezett része elárulta volna a nemzetközi szocializmust. A német munkásosztály jelentős része érdekelve volt (helyesebben érdekeltnek tartotta magát) a német imperialista törekvések sikerében, mert enélkül a gazdasági terjeszkedés s az életszínvonal további emelése lehetetlen volt. A háború a reformizmus számára az imperializmus természetes következménye: meglepetést csak azoknak jelentett – és ilyenek persze nagyon sokan akadtak –, akik nem vették észre a marxizmus, a „forradalmi végcél” ideológikus jellegét. Emellett közvetlenül a háború előtt megindult, alatta és utána hatalmasan kifejlődött a szociálpolitikai célkitűzésekért folyó harc és a szövetkezetek kiépítése. Az ok aránylag könnyen felfedezhető. A század elején – az imperialista feszültségek növekedése mutatja legjobban – a német belső piac körülbelül telítve volt, a további béremelések a tőkésosztály elkeseredett ellenállásába ütköztek, sőt válságok alkalmával nagyobb reálbércsökkenésekre is sor került. Az ingadozó „közvetlen bér”-rel szemben az intézményesen biztosított „közvetett bér” szilárdnak és válságállóknak látszott. A szövetkezetekben pedig a fogyasztók próbálják szervezett erővel – de ismét a kapitalista termelőmód alapján maradván – megvédeni a termelők által kiharcolt reálbéreket. ezért lát a reformista öntudat – nemcsak a vezetőké, a tömegé is – a háborús kényszergazdálkodásban „szocializmust”. (Az első világháború alatt szociáldemokraták nevezték el a hadigazdálkodást Kriegssozialismusnak.) És ezért elégzik meg a háború után közvetlenül szocializálásnak nevezett – és igen szerény keretek között mozgó – államosítással.

Persze a háború alatt a tudatformákat döntően befolyásolja a háború élménye. De mit sem változtat polgári jellegükön. A békevágy, a háborúellenesség nem pár excellence proletár hangulat, a kispolgárság és közép-polgárság körében is uralkodott, s ugyancsak nehéz volna kimutatni, hogy a munkásosztály előbb vált háborúellenessé, mint a kispolgári tömegek. Minthogy pedig a pacifista törekvések is megmaradtak a polgári határok között, a német munkásosztály túlnyomó része csak pacifista lett, s csupán az előbb említett balszárny küzdötte fel magát a forradalmi antimilitarizmusig. E baloldal ideológiai hajtása, következetes háborúellenes magatartása miatt, megnőtt ugyan, de a SPD (többségi szociáldemokrata párt) és USPD (független szociáldemokrata párt) tömegei még a háború utolsó évében is csak a békéért, nem pedig a szocialista forrada-

lomért harcoltak. A békekövetelés pedig nem volt feltétlenül ellentétes a burzsoázia érdekeivel, főleg, amikor a katonai vereség már előrevetette árnyékát, s így nem ismétlődött meg az egy évvel előbbi orosz társadalmi helyzet, amelyben a béke és a proletárforradalom követelése azonossá vált. Korántsem akarjuk azt állítani, hogy ez volt egyetlen oka a német forradalom elvetelésének. Bizonyításunk iránya éppen fordított: azt mutatjuk ki, hogy a háború és az összeomlás sem változtatott lényegesen a német munkásosztály tudatformáin. Sőt. A radikális demokratizmus a weimari köztársaság megszületésével elérte célját: az „ő forradalma” győzött; sokkal kevésbé volt kritikus, semhogy a formai-jogi változások mögött meglátta volna a változatlanul erős burzsoá pozíciókat, a bürokrácia és hadsereg változatlan összetételét és osztályjellegét, szóval azt, amit egy német író röviden úgy fejezett ki: „Der Kaiser ging, die Generäle blieben”. Ezzel azután a reformista öntudat utolsó radikális vonásától szabadul meg, sőt politikailag csakhamar konzervatívvá lesz. Egyetlen célja a reálbérek lehető emelése és a szociálpolitika további kiépítése. Mikor néhány év alatt e területeken is a határig – a kapitalista termelőmód megvonta határig – ér, szerepe befejeződik, a reformizmus teljesen és véglegesen *ideológiává* válik.

Persze, ez az ideológia, láttuk a „középrétegek” példáján, igen szívós lehet. A reformista ideológiát először az infláció szörnyű földrengése repeszti meg, de még nem pusztítja el. Az inflációból kikerülő monopolkapitalizmussal szemben a reformista követelések és módszerek tökéletesen irreálisak, a munkásosztály túlnyomó többsége azonban még mindig a kispolgári jólét és biztonság kategóriáiban gondolkozott. Az új, minden előzőnél mélyrehatóbb és pusztítóbb válság változtatja meg a tudatformákat. Darabokra töri a reformizmus és trade-unionizmus maradványait. Az állandó és tömeges munkanélküliség döntő élmény dolgozók és munkanélküliek számára egyaránt. A munkanélküliek főtörekvése: visszakerülni bármi áron, bármilyen feltételek mellett, a termelésbe. A még dolgozóké: megtartani a munkahelyet, bármi áron, mindenki ellen. A munkanélküliek mindenáron-munkát-követelését a még dolgozók fenyegetésnek érzik. Így hasad ketté a proletártudat a válságban, a még dolgozók számára az adott helyzet fenntartása, a munkanélküliek számára a tűrhetetlen létfeltételek azonnali megváltoztatása a legfőbb cél. Nyilvánvaló, hogy a „status quo”-hoz ragaszkodó munkások számára a konzervatívvá vált reformizmus maradványai, bármilyen ideológikusak, még mindig

megfelelnek. És valóban: a dolgozó nagyüzemi munkások túlnyomó része minden csalódás, minden vereség, minden hiba és áruulás ellenére meglepően és sokak számára érthetetlenül ragaszkodik a szociáldemokráciához. Nem „hűségből”, vagy „hősiességből”, hanem az évtizedes tapasztalatokból felépített tudatformák miatt. A ragaszkodás és kitartás azonban mitsem változtatott, nem változtathatott azon, hogy a reformizmus a változott valósággal szemben teljesen tehetetlen volt: politikailag tehetetlen a még mindig tömegekkel rendelkező reformista párt és pszichológiailag tanácstalan, irányvesztett a reformista tudatformákban gondolkodó szervezett tömeg. E hasadáshoz még egy másik, ugyanilyen mély járult: a „rég” és „új” proletariátus tudatformáinak ellentéte. A „rég” proletariátus tudatformái nagyjából reformisták, még a kommunista munkásoké is. A válság nem csak a materiális biztonságot, de az öntudatot, a szilárdnak tartott intézményekbe vetett hitet is megsemmisíti. Az „új” proletariátus – az újonnan keletkezett iparágakban, vállalatokban dolgozó munkásrétegek és mellettük a már elhelyezkedni sem tudó, a termelőfolyamatból látszólag egyszersmindenkorra kizárt legfiatalabb munkásgeneráció – tudatformái nagyrészt mások: parasztiak – a faluról felköltözött munkásrétegeknél – kiszolgáltatottság jellemzi őket – a nem szervezett, állami segílyre szoruló munkanélkülieknél, – de mindenképpen desperáltak, azonnali, bármilyen változást követelnek. A „rég” munkanélküliek általában inkább a kommunista párt felé, az „új” munkanélküliek inkább a nemzetiszocialista mozgalom felé áramlanak. Mindezekhez járult még a munkáspártok tömegei és vezetői közti ellentét, amely a dolgozó munkások tudatában is egyre élesebb lett, a bürokrácia nagyobb biztonsága és túlon túl nagy óvatossága miatt, a munkanélküliekben pedig sokszor nyílt ellenségeskedéssé vált: a mindenféle akciótól részben konzervatívizmusa, részben óvatossága, részben tudatos gyengesége és nem egyszer eltérő osztályérdekei miatt írtozó bürokrácia és a rögtöni, akármilyen cselekvést követelő munkanélküliek „politikáját” lehetetlen volt összeegyeztetni. A „boncok” elleni fasiszta jelszavak szocialista munkások között is kétségtelen visszhangra találtak.

Mindennek az volt a következménye, hogy bár a változtatás szükségessége és elkerülhetetlen volta a munkásosztályban mind nyilvánvalóbb lett, a dolgozó rész hatalmas gazdasági és társadalmi fegyverzetét nem merte használni a munkahely elvesztésétől való páni rettegés miatt, a munkanélküliek kezéből pedig az addig ismert és használt fegyvereket már kiütöt-

ték. Maradt a politikai fegyver, az egyetlen, amelyet a reformista tudat ismert: a szavazócédula. A munkásosztály szavazott is, egyszer, kétszer, ötször, tízszer, egyre nagyobb tömegek „radikalizálódtak” a választási statisztikák bizonyossága szerint – azt azonban hiába várta, hogy pártjai, amelyekre szavazott, helyzetén változtassanak. Ugyanígy képtelen volt a kapitalizmus válságát tudatosan is felismerő munkásság a szocializmus a szét hulló reformista ideológiában csak bizonytalan általánosság, ünnepi beszédek szépen hangzó záróakkordja volt, de azért is, mert a kapitalizmus elleni osztályháború a még meglévő munkahely kockáztatását jelentette. Annak előfeltétele, hogy a munkásság cselekvő osztály legyen, a reformista tudattöredékek szerint a kapitalizmus normális funkcionálása lett volna: a reális harcot viszont a dolog természete szerint csak a kapitalizmus igen mély válsága teszi lehetővé – amire a reformista ideológiában nem volt kádencia. Így vált a proletariátus egy jelentős része előtt a harc céljává és útjává a szocializmus helyett a (nemzeti) szocializmus, mely a tűrhetetlen helyzetért a „rendszert” sőt a kapitalista rendszert tette felelőssé, ugyanakkor azonban a termelőapparátus meggyógyítását, a munkanélküliség azonnali megszüntetését ígérte. A kettősség kisebb keretek között ismétlődik: a fasiszta ideológia egyfelé azonnali változtatást, másfelé a „normális viszonyok helyreállítását” vállalja. A német fasizmus első két-három évében a proletariátus tekintélyes részének rokonszenvét szerezte meg: részben a kapitalisták „megrendszabályozásával”, részben a munkanélküliség tényleges csökkentésével, majd eltüntetésével.

Újból hangsúlyozzuk: a munkásosztály gondolkodásának iránya változatlanul antikapitalista, élesebben, mint valaha. A széteső reformista ideológia foszlányai azonban megakadályozták az osztálycselekvést, sőt konzervatív magatartásra bírták az osztály jelentős rétegeit, új tudatformák pedig még nem alakultak ki; a gondolkodás iránya és a tudatformák közötti ellentét ugyanolyan élessé vált, mint a munkásosztály reális szerepének antagonizmusa: a kapitalizmus szerkezeti válsága létrehozta a forradalmi osztály forradalmi cselekvésének objektív és szubjektív előfeltételeit, a polgári tudatformák azonban a kapitalizmus válságának orvoslásához, a termelés normális menetének helyreállításához „kötötték”. A proletár osztálytudat fejlődésének egy történelmi szakasza lezárult.

Justus Pál

Forrás: Népszava, Budapest 1945.

Nemzetközi munkásmozgalom

A KÉTÉSFELES INTERNACIONÁLÉ

- mint ahogyan jobbról és balról némi gúnnyal, de elég találóan a Bécsi Munkaközösséget, teljes nevén a Szocialista Pártok Nemzetközi Munkaközösséget nevezték - huszonöt esztendővel ezelőtt alakult meg. 1920 októberében, az osztrák szocialista párt folyóiratában a *Der Kampf*ban jelenik meg Friedrich Adlernek, a háborús osztrák miniszterelnök legendáshírű merénylőjének cikke, ezt követi a Német Független Szociáldemokrata Párt, majd az angol Független Munkáspárt felhívása, „*hogymegbeszéljék egy olyan világot átfogó Internacionlé megalakulását, amely minden országban meghagyja a mozgalom szabadságát, hogy szabadon fejlődhessen adott gazdasági és történelmi körülményeinek megfelelően*”, majd az osztrák pártkongresszus utasítja 1920. november 7-én a pártvezetőséget nemzetközi tárgyalások kezdeményezésére, „*hogymegtalálják az utat és módot a munkásosztály olyan világszervezetének felépítésére, amely minden ország osztálytudatos proletariátusát egyesíti magában*”. 1920. december 5-7. között Bernben a svájci, a francia, a csehszlovákiai német, az osztrák, az angol független munkáspárt, a német független szocialista párt kiküldöttei elértekezletet tartanak, négytagú szervezőbizottságot választanak (tagjai Ledebour a német U. S. P., Fritz Adler az osztrák, Robert Grimm a svájci, Wallhead az angol I. L. P. részéről) s e bizottság 1921. január 10-én Innsbruckban 1921. február 22-re nemzetközi értekezletre hívja össze Wienbe a II. Internacionáléból kilépett s a berni kiáltvány alapelveit elfogadó szocialista pártokat. Ezen az értekezleten alakul meg formálisan a *Szocialista Pártok Nemzetközi Munkaközössége*.

Nem csupán a negyedszázados évforduló teszi kötelességünké, hogy a kétésfeles Internacionálé működésével foglalkozzunk, hogy a szocialis-

tákra kötelező önkritikával mérjük meg értékeit és hibáit, nem is csupán az a kétségtelen tény, hogy megalapítói közül számosan – halottak és élők – a nemzetközi munkásmozgalom történelmének nagy alakjaivá nőttek (gondoljunk csak *Grimmre*, aki már a múlt év szeptemberi számunkban méltatott zimmerwaldi konferencia egyik kezdeményezője volt, *Ledebourra*, *Fritz Adlerre*, az angol *Shinwellre* – ma bányaiügyi miniszter –, *Otto Bauerre*, a francia *Brackera*, a magyarok közül a halott *Kunfi Zsigmondra* és *Rónai Zoltánra*, vagy a szerencsére ma is élő, dolgozó, éppen hazaérkezett *Böhm Vilmosra*), hanem elsősorban az, hogy a kétésfeles Internacionálé ugyanazokkal a problémákkal viaskodott, mint a mai szocialisták: az új nemzetközi szervezet megteremtésére s a munkásosztály egységének helyreállítására irányuló törekvés hozta létre. És első pillantásra helyzete is hasonlóknak tűnik a mai szocialisták helyzetéhez: akkor is, mint ma, a dolgozó tömegek problémáinak megoldására egyre nyilvánvalóbban képtelen kapitalizmus, forradalmasodó munkástömegek az egyik, hatalmukat és előjogaikat biztosítani próbáló kevesek a másik oldalon, a nemzetközi szocialista kapcsolatok szétszaggatva vagy összekuszálva, két nemzetközi szervezet, ám e kettő nem több, de kevesebb az egynél, mert erejét nem az osztályellenség, hanem nagyrészt a „versenytárs” elleni harc foglalja le.

A zimmerwaldi konferenciáról megemlékezve írtuk, hogy minden ország forradalmi szocialistái már a háború alatt szükségét érezték az új, az imperialista kapitalizmussal szemben valóban a világ proletariátusát harcba vezetni képes nemzetközi szervezetnek. Utaltunk arra, hogy a zimmerwaldi balszárny a későbbi harmadik, a jobbszárny és centrum a kétésfeles Internacionálé magva lesz. Ez a kétésfeles Internacionálé eredetileg nem is akart Internacionálé lenni. *Fritz Adler* írta fent már említett cikkében: „Azok a pártok, mint az osztrák is, amelyek sem II., sem a III. Internacionáléhoz nem tartoznak, nem fognak egy negyedik, vagy, mint gúnyosan mondják, egy kétésfeledik Internacionálét alapítani, mert ez az alakulat a valóságban éppúgy nem lenne Internacionálé, mint ahogy nem az a második és a harmadik. De ezeknek a pártoknak, amelyek sem Brüsszelhez, sem Moszkvához nem csatlakoztak, a lehetőség szerint *minél előbb értekezletre kellene összejönniök*, hogy egyetértésben végezhessek nehéz munkájukat, hogy keressék az utat, amelyen – sajnos, nem rögtön, de végül mégis – eljuthatnak ahhoz az Internacionáléhoz, amelyben a világ osztálytudatos munkásainak *tömegei egyesülnek*.”

A II. és III. Internacionálé valóban nem volt képes erre az összefogásra. A kétésfeles Internacionálé éppen azért alakult, hogy újból elterjessze és tudatosítsa a nemzetköziség gondolatát s a kettészakadt munkásosztály egységét próbálja megteremteni. A nemzetköziség gondolatának óriási, feledhetetlen szolgálatokat tett e szervezet két és fél esztendő működése alatt – *1923 májusában ugyanis a wieni munkaközösségbe tömörült szervezetek visszalépnak a II. Internacionáléba* – és ha a II. Internacionálé pártjaiban eleven maradt a forradalmi szocializmus gondolata, ha sikerült legalább azokat a laza kötelékeket helyreállítani, melyek az első világháború előtt fűzték egymáshoz a különböző országok szocialista pártjait, ez jórészt a „kétésfelesek” érdeme. Aminthogy nem véletlen az sem, hogy a két világháború közötti szocialista teoretikusok és tanítók nagy része – hogy csak a nagy halottakról beszéljünk itt. *Hilferding, Otto Bauer, Longuet (Marx unokája), Debs, Kunfi, Rónai, Mónus Illés* – ebből a körből, ebből az eszmevilágból került ki; vagy hogy az a párt és mozgalom, amely leginkább a kétésfeles irányvonalon haladt, példát mutatott az egész világnak mind a békés alkotásban, mind a fasizmus elleni küzdelemben. (Lásd a magyar fehér terror és a Horthyizmus elleni harcot, a Dollfuss-puccs ellen tanusított fegyveres ellenállást.) Az ausztromarxizmus is 1921-ben született meg Wienben; – Vajda Imre elvtárs a „Szocializmus” múlt év augusztusi számában elemezte értékeit és hibáit, – kétségtelen azonban, hogy az ausztromarxizmus az egyetemes munkásmozgalom történetének fontos fejezete, amelyet ismerni kell a mai szocialistáknak.

Azt is meg kell mondanunk, hogy másik célkitűzését, a munkásosztály egységének helyreállítását, még megközelíteni sem tudta a bécsi munkaközösség. Nem fontos most annak kimutatása, hogy ez mennyire volt az ő hibája, mennyire kényszerű következménye helyzetének. Tény azonban, hogy a kétésfeles Internacionálé története a II. és a III. Internacionálé elleni harcokban telt el. Sokszor igaza lehetett, sokszor nem támadó, hanem védekező fél volt: ez azonban mit sem változtat azon a mi számunkra kétségtelen tanulságon, hogy két egymással szembenálló, súrlódó munkásszervezet együttműködését nem javítja, hanem csak rontja, a munkásosztály széttagoltságát nem csökkenti, de fokozza a kettő közé a közvetítés legjobb szándékával illeszkedő harmadik organizáció.

Amikor tehát a kétésfeles Internacionáléra emlékezünk, háromszoros kötelességet teljesítünk. Egyfelől felhasználjuk és értékesítjük a demokratikus szocializmus legjobb, legforradalmibb hagyományait, amelyek for-

rása a bécsi munkaközösség. Hadd idézzük Kunfi Zsigmondnak az alakuló értekezletről a *Világosság* 1921. március 12-i számában írt cikkét: „*Kiinduló pontja, hogy a kapitalizmus és szocializmus közötti döntő harc korszakába jutott el a világ, hogy ezt a küzdelmet csak a proletariátus vívhatja meg és a burzsoázia ellen kell megvívnia olyan módon, olyan eszközökkel és módszerekkel, amelyek forradalmiak, de nem olyanokkal, amelyeket kívülről erőszakolnak reá s amelyek közt éppen csak egy volna, amely minden körülmények között és minden népnél érvényes ...Az események menete fogja a proletariátus egyre nagyobb tömegeit meggyőzni arról, hogy a mindenáron való forradalmi puccs, az erővel nem számoló forradalmi romantika, a forradalmi militarizmus és erőszakimádás örvényei fenyegetik az egyik oldalon, míg a másikon a mindenáron való reform és kompromisszum, a túlságos megalkuvás és forradalmi helyzetek felismerésére és kihasználására való alkalmatlanság veszedelmei környezik meg ... Erős hitünk, hogy a két végzetes hibától egyaránt távolállva, az osztálytudatos és forradalmi munkásság világszervezete csak azokon az elveken épülhet fel, amelyeket a bécsi nemzetközi szocialista értekezlet megszabott.*”

Ezeket az elveket tisztán és elevenen tartani első feladatunk. A második, hogy azonos vagy hasonló problémáinkat (a nemzetközi szervezet és a munkásegység újrateremtése) ugyanolyan tisztán és világosan, a lehetőségek és nehézségek ismeretében tegyük fel és legalább ugyanolyan szocialista elszántsággal, szívóssággal és felkészültséggel próbáljuk megoldani, mint elődeink 25 évvel ezelőtt. Ám ebből következik a harmadik feladat: azonos vagy hasonló problémákra más korban más körülmények között nem lehet ugyanazt a választ adni. Aminthogy a szocialista elmélet csak módszert és eszközöket ad számunkra – s ezt ad bőven a kétésfeles Internacionálé alakulása és működése is –, de nem kész és sablonos megoldásokat. A megoldásért meg kell küzdenünk és meg kell dolgoznunk. Ebben is példamutató a Szocialista Pártok Nemzetközi Munkaközössége.

Justus Pál

Forrás: Szocializmus, 1946. 1-2.sz. 68-71.

Demokrácia és szocializmus

Az utóbbi hetekben felszínre kerültek a demokrácia jobbszárnyának” el-
lentétei. Ezzel elválaszthatatlanul együtt jár, különösen szocialisták szá-
mára, a fogalom tisztázásának kötelessége. E fogalomtisztázáshoz a kiéle-
sedett politikai küzdelem részben az alkalmat szolgáltatja, részben azon-
ban a látszólag csak-elméleti fogalomtisztázás - szocialisták számára -
előfeltétele a politikai küzdelem eredményességének. Elmélet és gyakor-
lat akkor sem választható el egymástól, ha demokráciáról van szó. És
ezért nem választhatjuk el a demokráciát a szocializmustól sem.

Jóval a most kirobbant küzdelem kezdete előtt, jóval a „demokrácia
válságáról” szóló, jóindulatú, de kellő szociológiai megalapozás hiányá-
ban a kérdés lényegével értetlenül szembenálló cikkek és viták jelentke-
zése előtt (Bibó István), tehát akkor, amikor látszólag teljes egyetértés
volt a „jobbszárny” és „balszárny” között a demokrácia fogalmazását ille-
tően, már rámutattam a fogalom tisztázásának sürgősségére és elenged-
hetetlen szükségességére. 1945. augusztus 4-én megjelent cikkemben ír-
tam: „Nincs ma a politikai nyelvben többet hangoztatott - és tegyük hoz-
zá: kevésbé átértett - szó a demokráciánál. Rossz szónokok frázisuhata-
ga, későn megtérő „hívek” mindenkire rálicitáló hűségfogadkozása szint-
szinte már több szennyet és salakot rak e fogalomra, a napjainkban ismét
elemi erővel vezetőgondlattá váló demokráciára, mint a két és fél évtize-
des ellenforradalom alatt a dühödt ellenségek mocskolódása és rágalom-
hadjárata. Az újonnan mellészegődött rajongók kétesértékű dicshimnu-
szait és az évtizedes rágalomhadjárat reákövesült maradványait egyforma
erővel és kíméletlenséggel kell letisztítanunk, hogy a demokráciát helye-
sen lássuk, jelentőségét tárgyilagosan, túlértékelés vagy lebecsülés nélkül
mérhessük fel”.

Tudjuk, hogy a demokrácia szószerinti fordításban *népuralmat* jelent. Azt is tudjuk – *Arthur Rosenberg* kitűnő könyve, s annak e számunkban közölt részlete világosan kimutatja –, hogy a „a demokrácia” értelmetlen absztrakció, hogy, mint minden történelmi kategória, a demokrácia fogalma is állandóan változik, s jóformán semmi más állandó vonása nincs, mint a változás. Nyilvánvaló, hogy tartalomban és formában egészen más volt például az ókori görög demokrácia, mint a mai, vagy a múlt századbeli. A görög demokrácia a szabadok egyenlő politikai jogait, maguk választotta vezetését jelentette, de az uralkodó nép fogalmából intézményesen és elvileg ki volt rekesztve a rabszolgák nagy tömege és így a nép uralma a rabszolgák nagy többségének munkájából élő, fölöttük uralkodó kisebbség szabadságává torzult. *Engels* mutatta ki, hogy az ókori demokrácia bukása, ellenállásra való képtelensége a rákövetkező különböző fajtájú zsarnoksággal szemben (oligarchia, görög tyrannosok, római császárság) éppen e társadalmi ellentmondással magyarázható, s az ókori demokrácia csak politikai maradványa az ősközösségi, osztály nélküli társadalom gazdasági és társadalmi egyenlőségének. Nyilvánvaló az is, hogy a polgári forradalmak által kiharcolt demokrácia fogalma szintén többször és mélyrehatóan változott a történelem folyamán, amint változott a demokráciát kiharcoló és fenntartó osztálynak, a burzsoáziának szerepe és a termelési rendnek, a kapitalizmusnak szerkezete. Ma már minden átlagos műveltségű ember tudja, hogy a polgári forradalmak elemi erővel feltörő jelszóháromsága, a „szabadság, egyenlőség, testvériség” mögött a polgári rend osztályelnomása, gazdasági kizsákmányolással hatálytalanított jogi egyenlősége valósult meg, s azt is, hogy ezek után mi maradt a harmadik jelszóból, a testvériségből. Tudja, hogy a jobbagység *felszabadításával* együtt járt a termelők *megszabadítása* a termelés eszközeitől. És ha a folyton változó demokrácia minden típusának vannak azonos formai elemi (parlamentarizmus, szólás-, gondolat-, szervezkedési szabadság), akkor számunkra e formai hasonlóságnál sokkalta fontosabb tartalmi azonosság a *termelőeszközök magántulajdona*, a társadalom osztályokra szakítottága. *Szabó Ervin* az első világháború végén így fejezte ezt ki: „A magyar munkásság zöme ma és évek óta szükségszerűleg a demokráciáért küzd; ezért gondolkodását és érzését a demokratikus eszmény tölti be és irányítja. De a demokrácia csak átmeneti cél a munkásosztály harcában; a legtökéletesebb demokratikus intézmények sem oldják meg azt az ellentétet, amely birtoktalanok és birtokosok, a munkásosztály és

a munkáltató osztály között fennáll. A munkásosztály harcainak végcélja nem lehet tehát más, mint e gazdasági ellentét okainak végleges megszüntetése. Ami meglesz, ha a munkásság világszerte mint egy osztály szervezkedik, a termelők szövetségei birtokba veszik a földet és a többi termelőeszközt és a bérrendszert megszüntetik. Ez a szocializmus!”

Ebből persze azt következtetni, hogy demokrácia és szocializmus el-
lentétes vagy akár csak teljességgel összefüggéstelen fogalmak – hatalmas tévedés volna. Polgári vulgærközgazdászok és szociológiai tudás híjjával politizáló politikusok szokták elkövetni, nem is mindig jóindulatúlag. Számunkra a következtetés csak az, hogy a demokrácia és szocializmus kapcsolatait nem a felületen, hanem mélyebben kell keresnünk.

Megint a történelmi analízis ad módot e mélyebb kapcsolatok kimutató-
tására. *Robespierre* számára a demokrácia – a nép uralma – a fellázadt nép forradalmi-hatalmával, a forradalmi terrorral azonos. A demokrata: jakobinus, a nép uralma: forradalmi követelés, csak forradalmi eszközökkel valósítható meg. *Jefferson* demokrácián az Egyesült Államok kisbirtokos paraszttömegeinek politikai uralmát értette, ezt akarta alkotmányával biztosítani; más kérdés, hogy közvetlenül utána, *Hamilton* vezetésével, ugyanez a demokrácia a kizárólagos hatalomra törő nagytőke uralmává lesz. 1848-ban, amikor a polgári – és nyugaton már nem kizárólag polgári – forradalmak második hulláma söpör végig Európán, a demokráciáért vívott harcot a fejlettebb országokban már nem az időközben hatalomra jutott nagyburzsoázia képviseli, hanem a „negyedik rend” első, még kezdetleges szervezetei és nagy gondolkodói: *Marx és Engels*, mint forradalmárok és mint demokraták, bírálói is, de folytatói és örökösei is *Roberpierre* hagyományainak. És amikor 1917-ben Oroszországban nagyjából az 1848 körüli Nyugat-Európához hasonló helyzet alakul ki, ott is azonossá válik a forradalmi szocializmus és a végig következetes demokrácia politikai vonala; az igazi demokratáknak s a szocialista forradalmároknak egy a vezetőjük is: *Lenin*.

Minél fejlettebb a kapitalista termelési rend, annál élesebbek ellentétei és ellentmondásai. Ez magyarázza, hogy a 19. század második felében már kétféle, egymással ellentétes, olykor nyílt harcban álló demokrácia jelenik meg. Az egyik demokrácia hordozója az uralkodóvá vált tőkésosztály, a másiké a szocialista munkásosztály. A nagypolgárság demokráciája a század végén már nagyon távol van a forradalmi népuralomtól: nyugodt, változás nélküli konzervatív tőkésuralmat jelent és legfeljebb más

nagyítókéssé demokrációkkal hajlandó harcolni, imperialista érdekeiért. Mindenképpen jobban hasonlít a rabszolgatömegeket emberi jogaitól is megfosztó antik demokrációhoz, mint *Robespierre* vagy *Jefferson* forradalmi népuralmához. S a hasonlóság nem véletlen, nem is felületi: mindkét termelési rend hanyatló periódusában hasonló társadalmi szerepet tölt be a korábbi szakaszból átmentett, de egyre formálisabbá váló, egyre tartalmatlanabb demokrácia.

Ezek után nyilvánvaló, hogy elsősorban az eddig teljesen uralomra soha nem került nép érdeke a népuralom fogalmának, feladatainak, lehetőségeinek kíméletlen tisztázása, akár áldemokráciáról van szó, melyben az első feladat az illúziók szétrombolása, akár igaziról, amelyben és amelylyel élni meg kell tanulni a tömegeknek. De ugyanilyen nyilvánvaló, „hogy az ellentétek elkenése, a demokrácia eláltalánosítása, elvont formában való elismerése vagy dicsőítése a népuralom elszánt, de leplezetlen megnyilvánulásra csak ritkán hajlandó ellenfeleinek egyik legbiztosabb ismertetőjele”. (Szintén e sorok írójának 1945 augusztus 4-én megjelent cikkéből.)

Nem véletlen, hogy a demokrácia ismét egyre gyakrabban hangzik el állandó jelző kíséretében. Egy-két évtizeddel ezelőtt, a szó hitelének, maradó értékének megőrzésére „munkásdemokráciát” állítottak szembe a kompromittált „polgári demokráciával”. Majd a csak-politikai demokráciával szembeszegezték a gazdasági és társadalmi demokrácia teljesebb és gyökeresebb követelését. Ma gyakran hallunk „harcos demokráciáról” – ennek csak akkor van értelme, ha tisztázzuk, miért és ki ellen harcol. És mi a tartalma a „népi demokráciának”? Van talán nem-népi népuralom is a „népi népuralommal” szemben? A jelző mit sem ad a főnévhez, nem-hogy pontosabbá tenné jelentését, inkább elvesz élességétől; de jellemző tünet. Úgy látszik, napjainkban éppen a demokrácia lényege, egyetlen értelme vált bizonytalaná vágy forog veszélyben, ha a népuralom népi jellegét kell hangsúlyozni.

A fogalom tisztázáshoz a formai elemek pontos, teljes kifejtése sem elegendő. Nem elég elmondani, hogy a demokrácia nem csupán szavazati jogot jelent, hanem a tömegek állandó tevékenységét, az ellenvélemény, a bírálat teljes szabadságát. Nem elég a szabad kiválasztás elvének hangsúlyozása: el kell hárítani annak minden, gazdasági, társadalmi és politikai akadályát. Nem elég a demokratikus választójog: biztosítani kell az állandó népellenőrzést. Nem elég – bár igen fontos – annak kimondása és

minden melléktekintet nélküli megvalósítása, hogy: a demokrácia nem terjed ki a demokrácia ellenségeire. Magyarra fordítva szinte magától értetődő, hogy nem népuralom az, amelyben a nép ellenségei jogokhoz juthatnak.

Mindezeknél fontosabb, szerintünk döntő az a felismerés, hogy a demokráciának egyetlen reális tartalma a népuralom teljes, osztatlan, korlátlan megvalósítása. És mert ez a többségi akarat végrehajtásán keresztül történik, a nép többsége a dolgozó osztályokhoz tartozik, a dolgozó osztályok harci mozgalma és célja – még hozzá nem is ködös távolban lebegő, de aktuális napi politikai harcokban konkretizálódó célja – a szocializmus, kimondhatjuk: *szocializmus nélkül nincs demokrácia*. E látszólag elvont tételt könnyű bizonyítani. Az európai ellenforradalom két és fél évtizedének minden győzelmé, a demokrácia minden veresége ezt tanítja: a demokrácia egyetlen biztosítéka az erős szocialista mozgalom, a népuralom hazug és hamis, vagy esendő és önvédelemre képtelen a szocialista tömegek cselekvő és vezető részvétele nélkül. Az igazi demokrácia pedig nem a társadalmi fejlődés vége, hanem egyik, bár igen fontos útszakasz; útszakasz a kizsákmányolás megszüntetése, az osztályuralom megsemmisítése, a szocializmus megvalósítása felé. Mint útszakasz, át nem ugorható, mint a tömegek iskolája, ki nem hagyható. Ezért megfordíthatjuk az előbbi tételt: nincs demokrácia szocializmus nélkül, de nincs szocializmus sem demokrácia nélkül. És ha ez útszakasz harcokkal van tele, s ha e harcok közepette az erőszak is szóhoz jut, nem a demokrácia felelős érte, hanem a tőkés társadalmi rend belső ellentétei. Ám a harcok mitsem változtatnak sem az átmeneti útszakasz demokratikus jellegén – a demokrácia elmúlt története is szakadatlan harcok története –, sem azon, hogy az egyre világosabban kibontakozó végcél, az osztálynélküli társadalom ad majd reális, megbonthatatlanul egységes tartalmat a demokráciának.

Justus Pál

Forrás: Szocializmus, 1946.3-4. sz. 102-106.

Pártunk feladatai

Kíméletlen kérdések – őszinte feleletek

I.

Pártunk belső problémái az utolsó hónapokban csaknem szünet nélkül foglalkoztatják a magyar közvéleményt. Érthető ez, ha meggondoljuk, hogy a magyar demokrácia előkészítésében, megalapozásában, felépítésében milyen jelentős szerepe volt pártunknak – és ez a szerep korántsem fejeződött még be. Nyilvánvaló, hogy a szocialistáknak nagy és senki más által el nem végezhető feladataik vannak a magyar demokrácia politikai irányításában és továbbépítésében csakúgy, mint a szocializmus ettől elválaszthatatlan előfeltételeinek megteremtésében. E feladatok közt a legelső: a munkásosztály teljes egységének megteremtése. Hangsúlyozzuk: olyan feladatok várnak ránk, befelé és kifelé, amelyeket rajtunk kívül senki el nem végezhet, vagy legalábbis mindenki más sokkal tökéletlenebbül, lassabban és nehezebben végezhetne el, mint mi.

Befelé az a feladatunk – a már öntudatos szocialisták további erőfeszítésein túl –, hogy a dolgozó nép, a szó legtágabb értelmében vett *munkásosztály* (tehát ipari, mezőgazdasági és szellemi dolgozók) még nem öntudatosított és még nem szervezett tömegeit harcba vezessük a demokráciáért és a szocializmusért, a magyar ellenforradalom maradványai és feltámadási kísérletei ellen. Kifelé erőt, minél nagyobb erőt kell jelentenünk a nemzetközi imperializmus ellen felvonuló békefronton. Mindkét feladatunk azt követeli meg, hogy a demokratikus erők frontja Magyarországon minél szélesebb és minél egységesebb legyen. Erős, e feladatokat tisztán látó és fenntartás nélkül vállaló szocialista munkásmozgalom erősebbé és szélesebbé teszi a demokrácia frontját Magyarországon, a Szovjet-Únió vezetése alatt álló békétábor a világpolitikában. S ha igaz az, hogy a de-

mokráciáért vívott harc ma már nem választható el a szocializmus előfeltételeinek megteremtéséért vívott küzdelemtől, akkor ebben a kérdésben is igaz. A szocializmusért, a monopoltőke uralma ellen folyó világtörténelmi küzdelemben a szorosan vett ipari proletariátusnak szerveznie, nevelnie és vezetnie kell az összes többi kizsákmányoltakat és elnyomottakat. Nem úgy, hogy „szocializmus menjen őhozzájuk” hanem úgy, hogy „ők jöjjenek a szocializmushoz. Minél szélesebb a front, minél több félig osztálytudatos elemet kell a szocialista mozgalomnak megnyernie és vezetnie, annál kevésbé tehát *elvi engedményeket* annál keményebben, annál kíméletlenebbül kell biztosítani a demokratikus szocialista mozgalom *forradalmi szocialista*, minden kétértelműséget kizáró baloldali vezetését.

A pártunkon belüli küzdelem tehát kezdettől fogva nemcsak különböző árnyalatok vitája, különböző taktikai felfogások ellentéte volt, hanem elsősorban küzdelem azért, hogy a Szociáldemokrata Párt képes és alkalmas legyen az adott történelmi helyzetben hatalmasan megnövekedett feladatainak betöltésére. Ezért nem végződhetett ez a küzdelem kompromisszummal, sem személyi, sem tárgyi vonatkozásban. És ezért kellett és lehetett – és kell és lehet ma is – belső bajainkról, vitáinkról, a múlt év utolsó negyedében lezajlott igen mély válságról és annak most történt megoldásáról teljes őszinteséggel, nyíltan beszélnünk, akár a legteljesebb nyilvánosság előtt is. Éppen ezen a ponton ütközünk számos jóindulatú, meggyőződéses szocialista ellenállásába: ezek az elvtársak egyetértenek azzal, hogy pártunk válságát megoldjuk, politikai irányvonalának tisztaságát, elvi egységét helyreállítsuk, baloldali jellegét félreérthetetlenül ki-domborítsuk, sőt azzal is, hogy mindennek levonjuk konzekvenciáit – de tiltakoznak az ellen, hogy „nyilvánosság elé vigyük belső problémáinkat”. Azzal érvelnek, hogy régi tradíció pártunkban a belső ellentéteknek magunk közötti, a nyilvánosság kizárásával történő elintézése – de elfelejtik, hogy ez a hagyomány is, mint annyi más teherterületünk, az ellenforradalmi korszakból maradt ránk, amikor természetesen nem lehetett a széles tömegek előtt megvitatni az elvi és politikai nézeteltéréseket. Pedig demokratikus szocialista pártban a demokrácia nem lehet formális, nem szorítkozhat szavazásokra, küldöttközgyűléseken és kongresszusokon. A demokrácia befelé is, sőt talán befelé elsősorban, a tömegek állandó felvilágosítását, s a számukra biztosított ellenőrzési lehetőséget és növekvő hatalmat jelenti.

2.

Nyíltan beszélhetünk tehát a jobb- és baloldal problémájáról is. Hosszú időn keresztül tagadták, hogy ilyen ellentét egyáltalán van. Ez őszintétlen magatartásnak – mert hiszen az ellenkezőjéről mindenki meggyőződést szerezhetett, aki csak valamennyire ismerte pártunk belső életét – két fő oka volt. Az egyik a félelem attól, hogy ha már nincs meg a tényleges egység, akkor ennek deklarálása csökkenti a párt erejét és ellenfeleinek használ. ez az érv hamis.

Erős és egyébként életképes párt csak erősebbé válik a hibák kíméletlen felmutatása révén, ami első lépés kiküszöbölésük felé. Ha pedig a párt nem életképes, illúziók nem pótolhatják a valóságot, az ellentétek letagadása nem helyettesíti a tényleges egységet.

A másik ok mélyebben fekvő. Könnyen kimutatható, hogy elsősorban azok tagadták a jobb- és baloldal ellentét, akik ténylegesen és sokszor öntudatlanul a jobboldalhoz tartoztak, vagy legalábbis – akármilyen okból – szembeszálltak a baloldali politikával. A munkásmozgalom történetéből ismeretes, hogy mindenfajta reformizmus és revizionizmus irtózott az elvi kérdésekben való állásfoglalástól, azok jelentőségét tagadta, vagy leki-csinyelte. A reformizmusra az a magatartás jellemző, amely legjobb esetben hallgatólagosan tűrte a marxizmust, mint elméletet, a szocializmust, mint nagyon távoli végcél, de tagadta, hogy akár egyiknek, akár másiknak bármi köze volna a „reálpolitikához”. *Bernstein* mondotta annakidején, hogy „számomra a végcél semmi, a mozgalom minden” – a mi jobboldali ellenzékünk is kijelentette, hogy „elvileg semmi nézeteltérés nincs közöttünk”, mármint a baloldal elvi irányvonala és az ő elvtelen ellenállásuk között; csak éppen arra nem volt hajlandó, hogy csinálja, vagy legalábbis ne akadályozza az ebből az elvi irányvonalból szükségszerűen következő és egyedül lehetséges gyakorlati politikáját.

És ez az új reformizmus bizonyos szempontból sokkal veszedelmesebb a réginél, mert 50 esztendővel ezelőtt még lehetett azt megállapítani, hogy a reformizmus a munkásosztálynak egy már akkor is téves, de mégis a munkásosztályon belül maradó politikája és stratégiája – de a faszizmus tapasztalatai után, az osztályellentétek kiéleződése idején, nyilvánvalóan és szemmel láthatóan árt a munkásosztálynak és használ az osztályellenségnek az a felfogás, amely szerint nagy harcok és nagy erőfeszítések nélkül, kizárólag a polgári demokrácia, tehát az osztályellenség

által engedélyezett eszközök felhasználásával, lépésről lépésre is meg lehet közelíteni, vagy éppen el lehet érni a szocializmust.

Egyes személyekkel szemben talán túl szigorú ítélet, de az adott történelmi helyzetben az igazság kötelező kimondása az, hogy a marxizmus elvi alapjáról, a munkásosztály egységének frontjáról való minden letérés, vagy az elmélet gyakorlati politikai konzekvenciáival szembeni ellenszegülés ma *osztályárulás*.

3.

Könnyű ezt példákkal bizonyítani. Itt csak egyetlenegyre akarunk hivatkozni, talán a legjelentősebbre. Volt a pártnak balszárnya az ellenforradalom alatt is. Ez a balszárny nem azért volt reménytelen ellenzékben, nem azért volt kénytelen politikai szerep helyett néhány tucat, néhány száz, vagy legjobb esetben egy-két ezer öntudatos szocialista kinevelésével beérni, mintha a munkásosztály érdekei akkor nem az ő politikája irányába mutattak volna – hanem azért, mert a Szociáldemokrata Párt akkori jobboldali vezetése, ha a vezetők ezt sokszor nem is tudták, szerves része volt a magyar ellenforradalmi rendszernek és csak azzal együtt volt megdönthető. Ebből az következik, hogy pártunk rendkívül szegény volt olyan káderekben, amelyek képesek és alkalmasak voltak a felszabadulás után kirajzolódó hatalmas új feladatok vállalására. Már a háború utolsó éveiben is előreláttuk azt a veszélyt, amelyet a kellő számú jó szocialista hiánya jelenteni fog abban a pillanatban, amikor elkerülhetetlenül hatalmas új tömegek tódulnak majd pártunkba, olyan tömegek, amelyek a jobbik esetben csak nem – még nem – osztálytudatosak, a rosszabbik esetben azonban magukban hordják a 25 éves ellenforradalom fertőzését.

Amiképpen országos politikánkban parancsolóan következett ebből a helyzetből, hogy „a demokrácia csak a demokratáké” – tehát a demokrácia ellenségei számára nincsenek demokratikus jogok – úgy kellett volna pártunk életében következnie annak, hogy *a szocialista mozgalom csak a szocialistáké lehet*, azt csak szocialisták vezethetik. Hiszen így is történt, halljuk az ellenvetést sok elvtársunktól, már azért is, mert a magasabb pártfunkciókhoz hosszú tagsági idő szükséges és ettől a szabálytól a felszabadulás után is csak végső szükség esetén tértünk el. Sajnos, ez az érv nem helytálló. A hosszú tagsági idő nem biztosítéka a helyes szocialista magatartásnak akkor, ha az illető régi szocialista képtelen az új helyzet-

hez, az új feladatokhoz alkalmazkodni, s visszavágyik a kétségtelenül szép ellenzéki múltba, figyelmen kívül hagyva, hogy aki visszakívánja ezt a múltat, az akaratlanul visszakívánja az ellenforradalmat is, amelyben ez a múlt kialakult és létezhetett. De akkor sem óv meg a régi párttagság a súlyos és az osztály elemi érdekeit veszélyeztető hibáktól és tévedésektől, ha a régi szocialisták az újonnan beözönlött nem-szocialista tömegek érdekeit, hangulatait, indulatait akarják kiszolgálni, vagy éppen meglovgolni. Már pedig ez is megtörtént az elmúlt esztendő folyamán.

Gondoljunk csak az utolsó gyakorlati példára, arra, hogy a választások előtt éppen pártunk jobboldali vezetői mutattak egészen indokolatlan és alaptalan optimizmust választási lehetőségeinket illetően. Arról beszéltek, hogy pártunk a szavazatok 30, 35, sőt 40%-át nyerheti el. Igaz, ehhez az optimizmushoz külföldi polgári megfigyelők is csatlakoztak. De ők legalább hozzátették: a magyar Szociáldemokrata Pártnak páratlan kilátásai vannak arra, hogy gyűjtőmedencéje legyen a kispolgári szavazatoknak. A mi tudatosan, vagy öntudatlanul reformista vezetőink viszont még csak fel sem tették a kérdést: vajon kiből, milyen osztályhelyzetű és milyen beállítottságú rétegekből akarnak másfél-kétmillió szavazatot megszerezni a demokratikus szocializmus, sőt egy forradalmi Szociáldemokrata Párt számára Magyarországon? Nyilvánvaló, hogy ennek a szavazatszerzésnek politikai ára lett volna. Engedményeket kellett volna tenni éppen szocialista nézeteinkből, hogy a nem-szocialista szavazókat megnyerjük. És a választási küzdelemben pártvezetőink tekintélyes része valóban tett is ilyen engedményeket az ellenforradalmi hangulatoknak. Hiába mondotta ki egyhangúlag pártválasztmányunk, hogy „a választási harcban élére állunk a szovjetellenes, antikommunista, antiszemita hangulat elleni harcnak”. Nem ezt tette a párt jobbszárnya, hanem az ellenkezőjét: vagy hallgatott e „kényes” kérdésekről, vagy többé-kevésbé érthetően tudtára adta a választói gyűlések hallgatóságának, hogy forradalmiságunkat, baloldaliságunkat nem kell túlságosan komolyan venni. Antikommunista szavazatokat akartak megnyerni; és elfelejtették, vagy szándékosan figyelmen kívül hagyták hogy az antikommunizmus, Magyarországon még inkább, mint másutt, *antiszocializmus is, maga az ellenforradalom*. Az már a történelem logikájához tartozik, hogy ez a sekély opportunizmus opportunista céljait sem érte el: a jobboldali szavazók találtak maguknak megbízhatóbb pártot még annál is, amivé a politikai pártunkat torzítani akarta – Barankovics, Pfeiffer és Balogh pártját – a

baloldali szavazók pedig, akiknek egy részét következetes politikával a kommunisták elleni harc nélkül is – sőt csak enélkül – megnyerhettük volna, leszavaztak a kommunista pártra. Így játszódott le nálunk, komédia formájában, a „harmadik út” csődje, amely tragédia formájában bontakozott ki például Franciaországban.

4.

A választások után a szociáldemokrata funkcionáriusok tekintélyes része nem a választási balsiker igazi okait kereste, hanem élére állt nyíltan is a jobboldali hangulatoknak, sőt később egyenesen szította azokat. Nem azt a tanulságot vonta le az eredményekből, hogy a szocialista irányvonalról való minden eltérés, túl azon, hogy az elvek elárulása, még gyakorlati politikának is rossz, hanem azt, hogy a gyakorlatban nem alkalmazott elveket sutba kell dobni és el kell távolítani a vezetésből mindazokat, akik ez elveket kidolgozták, alkalmazták és komolyan vették. A pártunkban lejátszódott szeptemberi „palotaforradalom”, helyesebben „palota-ellenforradalom” elvi alapjait elemezni és bírálni felesleges fényűzés volna. Ezúttal is csak abban volt nagy a jobboldal, hogy nem voltak elvei. Érdekesebb ennél arra kérdésre válaszolnunk, hogy mi okozta az első pillanatban ellenállhatatlan erejűnek látszó ellenforradalmi hullám gyors elapadását, holott a veszély – a pártunkat, a magyar munkásosztályt és az egész magyar demokráciát fenyegető veszély – igen nagy volt. A veszély lényege abban foglalható össze, hogy *első ízben kaptak nem-szocialista törekvések és célkitűzések szocialista vezetőket*. Tehát nem a régi szocialisták kisebbsége vezette az új párttagok nagy többségét, hanem ez utóbbiak részben osztályöntudatlan, részben a munkásosztálytól idegen tömege ragadta magával a régi szocialisták egy részét, s ezek a régi szocialisták akár akarták, akár nem, akár tudták, akár nem, itt szűntek meg szocialisták lenni.

A jobboldal vereségét, gyors levitélését nemcsak a baloldal öntudatos, kemény, minden engedményt visszautasító ellenállása idézte elő, hanem elsősorban az, hogy ennek a jobboldalnak nemcsak elvei nem voltak, de politikája sem. Rosszul mérte fel a nemzetközi erőviszonyokat, rosszul látta a magyar belpolitikai erőviszonyokat, sőt még a párton belüli erőviszonyokat is. Azt hitte, kiváló taktikai érzékkel rendelkezik, pedig csak a még öntudatlan és át nem politizált közömbösöket sikerült magával ragadnia. Rövidesen deklarálódott azonban az a politikai csőd, ame-

lyet elkerülhetetlenné tett egyfelől az elvi alap teljes hiánya, másfelől az erőviszonyok teljesen téves megítélése és a perspektíva- és program nélküli kicsinyes sérelmi politizálás. Amikor a látszólag – éppen a jobboldal elvtelensége és elvi vitáktól való húzódása miatt – „csak” taktikai ellentéteknek sikerült az osztályellentét-jellegét felfedni és a tömegekben tudatosítani, a jobboldal politikai veresége már meg volt pecsételve.

Csak természetes, hogy az elvi alap hiánya, a politikai csőd és a taktikai rövidlátás szervezeti gyengülést is okoz. És mert tíz vagy tizenkét héttig, – éppen az alatt az idő alatt, amikor a mindig politikai mozgósítást jelentő választási küzdelem tömeghatásait ki lehetett és ki kellett volna használni szervezetenként – a párt vezetése látszólag és részben tényleg is a jobboldal kezében volt, ez a szervezeti gyengülés a párt szervezeti gyengülése lett. *Mindaz a veszteség, amely a pártot akkor és azóta érte, a párt jobboldalának bűne.* Aki ezt a gyengülést kizárólag a kommunista párt olykor erőszakos agitációjának akarja tulajdonítani, vagy éppen azt állapítja meg, hogy a baloldali vezetés sem tudja egyszerre eltüntetni a jobboldali intermezzo okozta bajokat, az gondolja meg, a felszabadulás óta, mikor volt erős és mikor volt gyenge ez a párt és hasonlítsa össze a párt egészének erejét a baloldal mindenkori erejével. Meg fogja állapítani, hogy ilyen szempontból a legrosszabb szakasz múlt év szeptembere és októbere volt.

Még két „kíméletlen kérdést” kell feltennünk és megválaszolni. Az egyik a „fúzió” kérdése, a másik „a párt önállóságáé”. Fúzióval a magyar burzsoázia pártjai – lásd Balogh páter politikai erkölcsstelenségben mindenkit felülmúló napilapját, a „Magyar Nemzet”-et – és a párt jobboldalának suttozásai akarják állandóan ijesztgetni a baloldalt, s még inkább a párthoz minden körülmények között hűséges, de politikailag iskolázatlanabb munkásréteget. Holott a fúzió betű szerint is politikai értelemben is nem „beolvadást” jelent, hanem két nagymúltú, közös elvi alappal rendelkező, azonos osztálytartalmú párt egyesülését abban a történelmi pillanatban, amikor ennek előfeltételei adva vannak. Az Egyesült Munkáspárt megszületésének egyik legfontosabb előfeltétele az, hogy mennyiségileg is, de különösen minőségileg magasabbrendű legyen, mint a két munkáspárt külön-külön. Minden szocialista igenli és akarja tehát az egységes munkáspártot, az előbbieket miatt is, de azért is, mert az egységes munkáspárt kialakulása jelzi számunkra a szocializmusért megvívandó

dó döntő harcok kezdetét. Nemcsak *akarjuk* ezért az egységes munkáspártot, de *akarjuk* előfeltételeit is: nem tekintjük, az egykori reformisták módjára, ”távoli végcélnak”, amelynek semmi köze sincs napi politikánkhoz. Éppen ezért tartjuk megbocsáthatatlan bűnnek a munkásosztály mai és holnapi érdekei ellen minden megzavarását, vagy megrontását a két munkáspárt *tömegei* közötti jó viszonynak. Mi bebizonyítottuk, hogy ezt nagyon komolyan vesszük. *Feltételezzük, hogy a másik munkáspárt sem fog késni a bizonyítékokkal*, s tudja, hogy felelőssége ugyanakkora, mint a mienk. De mi lesz pártunk függetlenségével? Függetlennnek elsősorban a burzsoázia minden nyílt vagy burkolt befolyásától kell lennie a Szocialista Pártnak. Munkáspártokat nem véletlenek vagy egyéni akaratok hívnak életre, hanem ellenállhatatlan történelmi erők. Éppen ezért megszüntetni sem lehet igazi munkáspártokat ötletszerűen, a történelem nagy törvényszerűségei ellen, s ugyanígy nem lehet rögtönözve, komoly előmunkálatok, biztos és szilárd ideológiai és politikai alapok nélkül megteremteni az egységes munkáspártot.

A munkáspárt – a szociáldemokrata is, a kommunista is, az egységes is – *eszköz* a munkásosztály, az emberiség felszabadításáért vívott nagy küzdelemben. Az eszközt sohasem téveszthetjük össze a céllal. Aki pártját igazán szereti, az azért szereti, mert a munkásosztály legöntudatosabb, legértékesebb részét látja benne. S ha így szereti pártját, akkor nem a párt megsemmisülésének, hanem továbbfejlődésének fogja tekinteni a magyar munkásosztály szervezeti egységének megszületését, ami kettőt jelent: egyfelől azt, hogy – mint már mondtunk – a szocializmusért megvívandó döntő harcok küszöbére értünk, másfelől azt, hogy a döntő harcok e szakaszában új, az eddiginél tökéletesebb eszközre, az eddigiéknél erősebb pártra van szüksége annak, aki nemcsak egyének, de pártok fölött is áll: a munkásosztálynak. Az eddiginél tökéletesebb eszközre: a két munkáspárt helyett egyre, amely megőrzi mindkét párt minden értékét, de kirotálja a közös, vagy külön-külön mutatkozó hibákat; s az eddigi két pártnál erősebb egységes munkáspártra, amely megsokszorozza az eddig bizony sokszor elforgácsolódó demokratikus erőket.

Ami a magyar proletariátus harcos múltjában érték, az átmegy az Egyesült Munkáspártba: az aratósztrájkok, bérharcok, a választójogi küzdelem, a két forradalom, az ellenforradalom alatti hősiek helytállás, legális és illegális harc a faszizmus, a német barbárság, a második világháború ellen. És ami a szociáldemokrata pártban forradalmi, az él tovább, az el-

pusztíthatatlan. A küszöbön álló pártkongresszusra vár a párt megújítását célzó eddigi erőfeszítések jóváhagyása és befejezése.

Elég erős lesz legyőzni a nemzetközileg még mindig félelmetes erejű osztályellenséget az a mozgalom, amely ily kíméletlenül és visszavonhatatlanul tudott leszámolni befolyásolási kísérleteivel saját sorain belül.

Justus Pál

Forrás: Szocializmus, 1948. 1-3. sz. 5-12.

Folyóiratszemle

TÁRSADALMI SZEMLE¹

Előző szemlénkben megállapítottuk, hogy testvérpártunk folyóirata, amelynek első számánál még kétséges lehetett, vajon tudatosan, vagy szándék nélkül mellőzi-e a marxista (és leninista) elmélet művelését, a negyedik számtól kezdve tervszerűen és bizonyos célnak megfelelően válik egyre kizárólagosabban politikai folyóirattá az alcímében jelzett tudományos folyóirat helyett. Ez természetesen más mértéket és más szempontokat ír elő az elvtársi ismertetés és bírálat számára is. Mégsem mellőzhetjük annak megisméltését, hogy a marxista elmélet háttérbe szorítását politikai és mozgalmi szempontból is veszedelmesnek tartjuk s annak az általános kritikai szempontnak hangoztatását, hogy szélesebb és mélyebb elméleti távlat felrajzolása nélkül nemcsak az ideológiai alap válik gyengébbé, nemcsak a politikai cikkek veszítenek politikai élükből is, de mindenekelőtt azok a tanulmányok sínylik meg ez ateoretikus magatartást, amelyek határterületen mozognak az elméleti állásfoglalás és a konkrét politikai alkalmazás között. Ezeknél a lap általános beállítása következtében a széles elméleti megalapozás hiánya a politikai-taktikai exigenciák kizárólagos érvényesülése helyenként téves, vagy legalább is könnyen félreérthető állásfoglalásokhoz vezet. Példa erre az 5. számban *Molnár Erik* cikke a zsidókérdésről, *Fogarasi Béla* tanulmánya a dunai népek együttműködéséről, a 7. számban *Horváth Márton* cikke a zsidóságról és asszimilációról, s *Mód Aladáré* Szabó Ervinről. Különösen ez utóbbi cikkben – amelyet pedig közismerten kitűnő teoretikus képességekkel rendelkező elvtársunk írt – tűnik ki a teoretikus beállítás hiányának ve-

¹ 5-6-7. (1946 május-június-július) szám.

szélye: már nem csupán a jelen problémára, a munkássegységre vonatkozólag tartalmaz hamis következtetéseket, de napi politikai szempontjait visszavetíti a múltba is és meglehetősen eltorzítja Szabó Ervin értékelését. (Nem változtat e megállapításunk súlyán, hogy *Révai* elvtárs legutóbb megjelent tanulmánykötetének – „Marxizmus és magyarság” – Szabó Ervin tanulmányában hasonlóan helytelenül és igazságtalanul értékeli a magyar és nemzetközi marxizmus e páratlanul nagy alakját. Révai esetében még mentőkörülmény, hogy több mint tíz esztendővel ezelőtt, az akkori s ma már jórészt elavult napi politikai harcokban megfogalmazott állásfoglalása közben kissé elavult.)

A májusi szám *Kállai Gyula* vezércikke után *Molnár Erik* már említett tanulmányát közli a zsidókérdésről. Már fent utaltunk arra, hogy elméleti perspektíva hiányában a cikk, az antiszemitizmussal szemben is, a cionizmussal szemben is, csak a napi politika vonalán és színvonalán támad. Emlékeztetjük olvasóinkat arra, hogy a mi folyóiratunk is foglalkozott a problémával, de a marxizmus klasszikusainak álláspontját ismertetni tartotta a problématisztázás első, elengedhetetlen lépésének. És Molnár Erikkel szemben hadd hivatkozzunk ebben a kérdésben – Szabó Ervin változatlanul értékes remeke tanulmányára ..

Varga Jenő cikke az angol-amerikai gazdasági kapcsolatokról egyik legnagyobb értéke a májusi számnak. Nemcsak hatalmas anyagot, gazdasági analízist ad, hanem a legfontosabb politikai problémák materiális alapját is tisztázza. A szám további tartalma: az ipari, vagy szakmai szakszervezet kérdésére vonatkozó vita *Kossa István* és *Szekeres Pál* között, világpolitikai szemle, nemzetközi munkásmozgalom, gazdasági szemle, s könyvismertetések. Ez utóbbiak közül magasan kiemelkedik Lukács György kritikája Osváth Ernő összes írásairól, bár tétélei s következtetései közül nem egy erősen vitatható.

A júniusi szám vezércikkét *Horváth Márton* elvtárs írta Jó pénz – jó béke címmel. Rendkívül érdekes *Lenin* két rövid írása a szövetkezeti problémáról. Ezek valóban feltárják a probléma egész elvi hátterét, noha konkrét politikai szerepük volt, s természetesen igen nehéz volna az 1923 januári orosz helyzet s a mai magyar helyzet között azonosságot, vagy akár hasonlóságot felfedezni szövetkezeti vonalon csakúgy, mint más vonatkozásban. *Donáth Ferenc* tanulmánya (Merre tart a magyar falu) a magyar demokrácia agrárpolitikájának alapelveit igyekszik tisztázni. *Kassai Géza* cikke: „A Szovjet-Únió és a kis népek” rendkívül érdekes és magyar

szempontból különösen fontos problémát tárgyal. *Beér János* a háborús főbűnösök pereiről ír, *Mód Aladár* a magyar ipar jövőjéről. A szokásos rovatok egészítik ki a szám tartalmát. Érdekes és nagyjában helyes tendenciájú, bár részleteiben többször túlélezett és erőszakolt *Szigeti József* Értelmiség és irracionalizmus című glosszája.

A júliusi szám élén *Varga Jenő* Infláció – stabilizáció című kitűnő cikke áll. Nemcsak a kiváló marxista szellemi képességei, hatalmas tudása emeli ki a többi írások közül, hanem minden előtt az, hogy ennek az aktuális tanulmánynak minden sora, minden szava mögött ott áll a marxi elmélet, teljes fegyverzetben. Ami csak a mi szempontunkat támasztja alá: aktuális politikai és gazdaságpolitikai cikkeknek is az elmélet ad átütőerőt és biztonságot, *Dimitrovnak* a bolgár munkáspárt kerületi értekezletén ez év februárjában tartott beszédét *Horváth Márton* már említett cikke követi a zsidóság és az asszimiláció kérdéséről. ennek a cikknek számos állítása is vitatható, de még több jogos ellentmondást válthat ki *Mód Aladár* cikke Szabó Ervinről. A rendkívül elismerő bevezetés után nagyon apodiktikus hangon, nagyon kevés bizonyítékkal támadja Szabó Ervinnek az 1848-as szabadságharcra kapcsolatos állásfoglalását, kijelenti, hogy „1848... kétségkívül polgári forradalom volt”, hogy „a magyar birtoikos osztály ... maga is árutermelővé vált, polgárosult”. Szabó Ervinnel – és Marx Károssal – szemben *Mód Aladár* nemesi ellenzéknek ad igazat! Azt állítja, hogy a „magyar nemesség állta legtovább a sarat” 1848-ban, holott már Szabó Ervin művének megjelenése előtt is nyilvánvaló volt, e műben meg éppen kifogástalan tudományos bizonyítását kapjuk annak, hogy éppen a magyar nemesség szűk osztályszelleme buktatta meg a magyar szabadságharcot, tette közömbössé vagy éppen ellenségessé a szabadságharcra szemben a jobbágyságot is, a nemzetiségi tömegeket is. A szabadságharc csak mint polgári forradalom győzhetett volna, ezt a polgári forradalmat azonban, még ha meg is lettek volna az előfeltételei, nem a nemességnek, hanem a nemesség *ellen* kellett volna végigküzdeni. A tanulmány további részéből persze kitűnik, hogy miért kell Szabó Ervint, a magyar és nemzetközi szocialista teoria e kivételes nagyságát visszamenőleg diszkreditálni: azért, hogy támadni lehessen a Szociáldemokrata Pártot – nem túlságosan mérsékelt, túlságosan jobboldali, hanem éppen ellenkezőleg, túlságosan *baloldali* magatartása miatt,.... összefüggésben van a Szociáldemokrata Párt mai ideológiai vonalában jelentkező doktriner magatartással, mely nem vonta le a múlt tanulságait”. Ahány szó,

annyi tévedés vagy félreértés. Mindenekelőtt: mi nagyon is levontuk, önmagunk iránt is könyörtelenül a múlt tanulságait. E tanulságok egyike éppen az, hogy a múltban *nem mindig* a Szabó Ervin szelleme, marxizmus, könyörtelen elvhűsége érvényesült pártunkban. Azt pedig, hogy mi időlegesen sem, taktikai szempontokból sem vagyunk hajlandók elhallgatni vagy háttérbe szorítani, nemzeti színnek kaszírozni a szocializmusért vívott harcot, kommunista elvtársaink következetesen félreértik és félremagyarázzák. Nem a baloldaliságban akarunk rájuk licitálni. *De tudjuk és nem engedjük elhomályosítani azt az alapvető igazságot, hogy az osztályfrontok vannak kialakulóban, hogy a mi feladatunk a magyar dolgozókat szocialistává nevelni.* Hogyan tegyünk ezt, ha nem beszélünk a szocializmusról? És hogyan óvjuk meg pártunk munkáspárt-jellegét, szocialista² irányát a felénk is áramló kispolgárokkal szemben, ha nem hangoztatjuk határozottan, hogy szocialisták vagyunk s nem tartjuk ezzel távol magunktól az ide nem való elemeket, azokat, akik a szocializmust nem vállalják vagy nem vállalhatják.

Hajmási László cikke (Harc a forintért) és *Király István* igen komoly bírálata kultúrpolitikánkról, továbbá a szokásos szemle-rovatok teszike teljessé a számot. Csak az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy a könyvismertetések közül mennyivel barátságosabb és elnézőbb *Nagy Tamás* kritikája *Jócsik Lajos* erősen polgári közgazdaságtanáról, mint a név nélküli ismertetés *Tolnai György* bizonyára nem tökéletes, bírálható, de tendenciájában, felfogásában feltétlenül marxista-szocialista gazdaságtörténetéről.

MUNKÁSSZÍNPAD

Úgy látszik, ismételt kritikánk ez esetben eredményes volt: a Munkás Kultúrszövetség folyóiratának új száma határozott javulást mutat az előzőkhöz képest. *Lukács György* tanulmánya egészen nagy igényű és mélyenjáró. Persze, kritikája, mostanság divatos módon, sokkal élesebb balfelé, mint jobbfelé. *Vészi Endre*, *Keszthelyi Zoltán* és *Hárs László* egy-egy szép verse adja meg az irodalmi rész gerincét, amelyet kellemes meglepetésként stílusosan egészít ki a Szövetség pályadíját elnyert színdarab. *Breinik Antal* igen kvalitásos, bár persze még egyenetlen *Lázadókja*, *Bóka*

² A Munkás Kultúrszövetség folyóiratának IV. száma.

László és Jemnitz Sándor az irodalmi, illetve zenekritika szerepéről és feladatáról írnak elvi jelentőségű cikket. Még mindig kevés az alkalmas anyag a munkás-színjátszók számára, de ez már nem a folyóirat hibája, hanem – úgy véljük – magának a kulturszövetségnek szervei gyengeségét leplezi le.

TÁRSADALMI VALÓSÁG ÉS TÁRSADALOMTUDOMÁNY

A kritikus ez egyszer szerénytelenül a maga könyvéből vett idézettel kezdi, amikor az előtt a nehéz feladat előtt áll, hogy tárgyilagosan méltassa és könyörtelenül bírálja Szalai Sándor könyvét, amelyet magához oly közelállónak érez. E sorok írója mondotta körülbelül egy esztendővel ez előtt megjelent könyvében: „A szorosan vett és szűk szakmai határok között mozgó közgazdaságtan kizárólagossága végéhez közeledik. A közgazdaságtan nem az alaptudomány többé, aminthogy az eredeti marxizmusban sem volt az ... A vulger-ökonómizmus illúzióit számos más, gyakorlatibb illúzióval együtt könyörtelenül megsemmisítette a fasizmus. Helyébe azonban nem a „politika” tudománya lép ... hanem a modern, a metafizika ballasztjától radikálisan megszabaduló társadalomtudomány, amely minden irányban kitágul, a modern természettudományok módszerét, s az újabb társadalmi tudományok anyagát is magába olvasztja ... Az új szociológia tehát a cselekvő osztályok cselekedeteinek törvényszerűségét keresi ... A megvalósulás a munkásosztály osztályháborújának része lehet csak ...” És másutt: „Nem könnyű munka és bizonyára a fiatal – nálam fiatalabb – szocialista generáció közös erőfeszítésének eredménye lehet csak.”

Mikor Szalai könyvét kézbevettem és elolvastam, örömmel állapítottam meg, hogy a fent idézett jóslat, amely leírása idején inkább csak idealisztikus követés volt, kezd beteljesedni. Az új szocialista szociológia első műve megjelent s ez első mű, elkerülhetetlen hibáival és hiányosságával együtt, alapvetően fontos, a további kutatás számára talán döntő jelentőségű – vagy legalább azzá válhat, ha az új szocialista teoretikusok közös erőfeszítésének kezdetét jelenti. A könyv jelentősége háromszoros: először folytatja, vagy ha úgy tetszik, újakezdi, persze gyökeresen megváltozott helyzetben, a század elején oly szépen indult, majd az ellenfordalom negyedszázada alatt megszakadt magyar társadalomtudományi fejlődést, másodszor: Magyarországon elsőnek ad kritikát és ismertetést a szociológia történetéről, külföldön oly terebélyes, nálunk csaknem is-

meretlen főirányairól, harmadszor: megpróbálja – s bocsássuk előre, eredményesen – helyreállítani a szocialista szellemi front fölényét, kezdeményezését, támadó szellemét ezen a területen is.

Mindhárom jellegzetesség igen fontos és értékes mind a munkásosztály elméleti szabadsághárcokéi, mind a magyar tudományos élet szempontjából, s a három közül egy is elég volna ahhoz, hogy a könyvet a szocialista tudomány kevésszámú magyar termékei egyik legjelentősebbjének minősítsük. De a könyv mindhárom említett tendenciája belekapcsolódik a nagy aktuális társadalmi tendenciákba is, s így gyakorlatilag is részt vesz a társadalom valósága és a társadalom tudománya közötti egység megteremtésében, annak az egységnek létrehozásában, amelyet *Szalai* könyve már címével is programba vesz, s amely könyve utolsó oldalain mint többszörösen indokolt, nagy apparátussal aláépített végkövetkeztetés jelenik meg.

Vegyük sorra a könyv e három főtrendenciáját, s próbáljuk lemérni, mennyiben sikerült a szerzőnek célját elérnie. Hiszen nyilvánvaló, hogy tudományos szocialista folyóiratnak nem lehet célja a bírált mű tartalmát ismertetni, ellenben feladata a kérdéses könyv jelentőségét megállapítani, arra a szocialisták figyelmét felhívni, egyben a munka társadalmi helyét, szerepét, funkcióját megjelölni, egyszóval: a marxi módszert marxista munkára is alkalmazni.

Mint említettük, első fontos jellegzetessége *Szalai* elvtárs könyvének az, hogy folytatja, illetve újrakezdi a magyar szociológiának az ellenforradalom által negyedszázadra megszakított fejlődését. Bármily aprólékosan vizsgáljuk is e huszonöt év társadalomtudományi termését, meg kell állapítanunk, hogy jóformán semmit sem produkáltak Magyarországon. A hivatalos társadalomtudomány polgári mértékkel mérve is hallatlanul gyenge és nivótlan, a társadalomtudomány némi nyomát csak a harmincas évek közepén kibontakozó úgynevezett falukutató irodalom mutatja. Ám ez is sokkal inkább szépirodalmi és zsurnalisztikus jellegű, mintsem tudományos, nagyon is indokolt szerénységgel nevezi tehát magát, éppen legjobb képviselői megállapításával, *szociográfiának* a szociológiával, *leírásnak* a tudománnyal szemben. Éppen a legjobb szociográfusoknál válik tudatossá és nyilvánvalóvá, hogy mennyire hiányzik a szociológiai áttekintés, a módszertani problémák tisztázása. A gyengébbeknél ez a hiányosság naív önteltségbe csap át, azt hiszik, hogy előttük és kívülük nem volt sem szociológia, sem falukutatás, sem földkérdés – amivel bebizo-

nyítják, hogy nemcsak a külföldi, hanem a korábbi magyar szociológia is teljességgel ismeretlen előttük.

Szalai könyve egészen más síkon és színvonalon, egészen más felkészültséggel indul. Éppen ezzel a könyvvel kapcsolatban utaltam arra (az Új Idők-be írt recenziómban), hogy mi a társadalmi oka a magyar szociológia huszonötéztendősi törésének. De ha a hallgatásnak végső okai társadalmi jellegűek voltak, akkor az újrakezdésben e társadalmi konstelláció gyökeres megváltozásának megbízható tünetét szabad – és kell – látnunk. A század első két évtizedének nagyrészt polgári szociológiája (Huszadik Század, Társadalomtudományi Társaság) azt mutatta, hogy a magyar polgárság egy vékony progresszív rétegében tudatossá vált a feudális magyar társadalom döntő válsága s e társadalmi rend megváltoztatására összefogott a másik, nála jelentősebb, bár politikai és szellemi fejlődésének még csak kezdetén tartó változtató erővel, a szocialista proletariátussal. E társadalmi feltételeket az ellenforradalom győzelme megsemmisítette, a magyar munkásosztály nagy politikai veresége, s a magyar polgárság döntő rétegének ellenforradalmi szerepe a monopolkapitalizmus kiépítésében és szívós védelmezésében tudományos téren ugyanolyan regresszív hatású volt, ugyanolyan életölő, mint minden más területen.

A régi Magyarország összeomlásával a helyzet gyökeresen megváltozott. Szalai könyve, ha igényeiben, szándékaiban kapcsolódik is a magyar társadalomtudomány történetének rövid fénykorához, egészen más helyzetben íródott. A polgárság nemcsak nem jár a politikai – s az ezzel elválaszthatatlanul összefüggő tudományos – küzdelem élén, hanem nagyrészt egyenesen akadályozza annak megvívását. Nem elegendő tehát – s ez Szalai könyvének második jellegzetessége –, hogy a hosszú-hosszú szellemi elszigeteltség után a magyar társadalomtudomány kitörjön az életet egyszerűen lehetetlenné tevő légüres térből s helyreállítsa kapcsolatait a nemzetközi tudományos áramlatokkal, hanem ugyanakkor, amikor ismerteti a Magyarországon ismeretlen külföldi társadalomtudományi munkákat, egyben harcba is kell szállnia velük, az ismertetésen felül bírálni is kell azokat. Az újjászülető magyar társadalomra is áll a *Marx* által a filozófiának kijelölt feladat, hogy a „filozófiát csak akkor lehet megszüntetni, ha előbb megvalósítjuk”, de ennek fordítottja is: a társadalomtudományt ma már Magyarországon csak úgy lehet megteremteni, ha könyörtelenül harcba szállunk eddigi polgári csúcsteljesítményeivel.

Szalai könyve e második feladatot is betölti: harcos könyv, polémikus, bíráló jellegű, mint az elméleti szocializmusnak kivétel nélkül minden műve. És ebből következik a harmadik, szerintünk legfontosabb vonása, az, hogy gyökeresen megváltoztatja a szellemi osztályháború erőviszonyait. A szocialista elmélet első nagy virágkorában *Marx és Engels* vezetésével (nálunk az érthető történelmi késedelem következtében *Szabó Ervin* ragyogó neve és munkássága fémjelzi ez első, diadalmas korszakot) mindenütt offenzívában és fölényben volt a polgári tudomány legnagyobb teljesítményeivel szemben is. Ám a következő szakaszban a fölény lassan kiegyenlítőddött, a szellemi frontok előbb megmerevedtek, majd lassan az ellenkező irányban mozdultak meg, hogy a két világháború közötti szakaszban csaknem az egész világon, de Magyarországon különös élességgel tűnjék ki a polgári front időleges, de nyomasztó fölénye.

Bevallom: nagy izgalommal vettem kezembe és nagy megnyugvással tettem le Szalai elvtárs könyvét. Mert ha igaz az, hogy a most kezdődő történelmi periódusban a szocialista munkásosztály jár a harcok élén, a szocialista gondolat erejének elméleti síkon is meg kell nyilvánulnia. Szalai könyve tehát nemcsak leírja és elméletileg rendezi a múlt és közelmúlt társadalmi és társadalomtudományi küzdelmének nagy elméleti eredményeit, hanem részese is e harcnak s a legelhanyagoltabb geográfiai frontszakaszon, s az egyik legelmaradottabb elméleti területen, *a szociológia területén vívja azt a küzdelmet, amely végső fokon osztályharc.*

Persze, tudjuk valamennyien, hogy az elméleti küzdelem feltételei számunkra még mindig rendkívül kedvezőtlenek. Huszonötéztendőszünet után, csaknem légüres térben kell elkezdeni a munkát. Meg kell semmisíteni a polgári szociológiát ott, ahol még meg sem valósult. És mindezt olyan szocialistáknak kell személy szerint elvégezniök, akik a múltban is, a jelenben is – a múltban a rendkívül kedvezőtlen osztályerőviszonyok miatt, ma meg másirányú óriási, gyakorlatilag halaszthatatlan, de az elméleti koncentráció és tanulás számára csaknem ugyanolyan kedvezőtlen feladatok folytán – alig tudnak időt és energiát szakítani e roppant feladat elvégzésére.

Szalai Sándor elvtársunknak nincs szüksége kíméletre, nyíltan megmondhatjuk tehát, hogy könyvén sokhelyütt kiütköznek az e helyzetből elkerülhetetlenül következő hiányosságok. Az egész mű inkább vázlat egy nagyobb munkához, amelynek terjedelme, szerintem, mintegy tízszerese is lehetne a megjelent könyvének. Sokhelyütt – különösen a könyv felépí-

tése és gondolatmenete szempontjából döntő fontosságú negyedik fejezetben – néhány odavetett mondattal intéz el, illetve nem intéz el, fontosnál fontosabb problémákat. Nagyon kiterjedt, de nem helyes modern szociológiai elméletek kritikai ismertetése és analízise. Hiányzik a szociológia *történeti* feldolgozása, annak kimutatása, hogy forradalmi és ellenforradalmi szakaszok hogyan tükröződnek a szociológia fejlődésében, s az egyes iskolák hogyan hatnak vissza az illető korszak progresszív társadalmi, politikai és szellemi frontjára. Akadnak egyes ismétlések, rapszódikus ugrások is a könyvben, amelyet talán a sok idegen terminus technikus egyenértékű magyar behelyettesítésével pedagógiailag hasznosabbá, a proletár-elit számára könnyebben hozzáférhetővé lehetett és kellett volna tenni.

Mindezek az adott egyéni és társadalmi helyzetben nagyon is érthető és menthető hiányosságok mit sem változtatnak azon az alapvető tényen, hogy a szocialista elmélet nemcsak felismerte nagy feladatait, de nekilátott azok elvégzésének is. És Szalai könyve nemcsak tünete a proletár osztályerők megnövekedésének és reorganizálódásának, hanem része is. Íme: *szociológia és szocializmus, tudományos teljesítmény és forradalmi kritika elválaszthatatlanok egymástól.*

Szalai könyve olyan nagyigényű, hogy feltétlenül további nagy követelményeket kell támasztanunk vele szemben, éppen annak tudatában, hogy ez első, nagyon rövid idő alatt elkészült mű szükségképpen hiányos, többit posztulál, mint amennyit teljesít. Tudjuk, hogy módszertani alapelvek további tisztázása csak konkrét alkalmazásuk révén történhet meg, Szalai elvtárs maga mutat rá erre bevezetőjében. Azt is tudjuk, hogy a tudományos munka része, nem is alárendelt és mechanisztikusan determinált része, az osztályháborúnak – ezt éppen Szalai könyve bizonyítja. Végül nem feledkezhet meg arról senki, e sorok írója legkevésbé, amit maga tapasztalt és egy ismertetés bevezető részében önmagát idézve hangsúlyozott: hogy mindez a fiatal szocialista generáció közös erőfeszítésének eredménye lehet csak. *Szalai Sándor* úgy is, mint e fiatal generáció egyik legkultúraltabb gondolkodója, úgy is, mint a szociológiának magyar egyetemen első szocialista professzora, még sokkal adósa szakmájának is, de osztályának és mozgalmunknak is, amelynek eddigi jelentős eredményeit köszönheti. (Új Idők Irodalmi Intézet Rt. kiadása. 1946. 214.old.)

Justus Pál

Forrás: Szocializmus, 1946. 79.sz. 381–383. 383. 389–393.

Tanulmányok

KONOK PÉTER

A „trockista” Justus Pál

Justus Pál neve nemigen ismert a mai magyarországi közgondolkodásban. Bár hosszú éveken át részt vett a Szociáldemokrata Párt munkájában, mindig autonóm gondolkodó maradt. Egyszerre volt képes arra, hogy baloldali szociáldemokrata, sőt tulajdonképpen kommunista eszméket képviseljen, ugyanakkor élesen kritizálja a Szovjetunió és a kommunista pártok gyakorlatát. Nem volt reálpolitikus: arra törekedett, hogy valamiféle szintézist hozzon létre a szociáldemokrata és a kommunista elképzelések között, de persze az ilyen törekvéseket egyik oldal sem tolerálhatta. Pártos értelmiségi volt, de sohasem vált igazi pártértelmiségivé. Minderről így vall 1928-ban írott, *Önarckép* című versében:

*Testvérzokogás - érthetetlen
harcok és kibogozhatatlan utak zavarában, kegyetlen
örvények sodrában forogtam
s forgok ma is...*

Justusra ma sincs igény: jobb is ez így. Örökségét egyik politikai irányzat sem vállalja, használhatja fel.. Nem felelt meg egyetlen politikai rendszernek sem: Horthy alatt éppen úgy perbe fogták, mint az 1950-es években. Nem is igazán meglepő, hogy a vád tulajdonképpen azonos volt. Justust mindkét rezsim felforgatással, a társadalmi rend támadásával vádolta meg: míg az 1930-as években „kommunista tevékenységéért” zaklatták, addig az 1950-es évek bírái előtt „trockista” múltjáért kellett felelnie. Ma már nyugodtan kimondhatjuk: Justus Pál – bár a központi irányvonalat valló kommunista szervezetek egyikéhez sem csatlakozott – valószínűleg kommunista volt, és (bár perében ezt saját jól felfogott érdekében

tagadta) egy időben trockistának is lehetett nevezni. Trockizmusa nem valamiféle tételes dogmatizmus volt, hanem egy kritikus, kereső baloldali értelmiségi logikus állomása. Ahogy kommunizmusa a kapitalista rendszerrel szembeni elkötelezettségét mutatta, úgy trockizmusa a sztálinizmusba torzuló hivatalos kommunistaság, a Szovjetunióban formálódó „államszocializmus” kritikáját jelentette. Ezzel természetesen nem állt egyedül: alig akadt a világon olyan radikális, a sztálini utat elvető kommunista, szocialista az 1930-as években, akit egy időre ne fogott volna meg a trockizmus „lázdó” szelleme, vagy legalábbis az a lázdás, amit sokan beleképzettek. Magyarországon is akadtak ilyenek: Justus és társai (diákok, mívészek) mellett budapesti ifjúmunkások „Trockij-gárdát” alapítottak (titkos fegyverraktáruk és nyomdájuk 1932-ben bukott le),¹ Szeged környéki napszámosok megalapították a „IV. Munkásinternacionálét”, és a szegedi rendőrkapitányság felrobbantására készültek;² az endrődi gáton dolgozó kubikosok a „IV. Internacionálé magyar szekciója” nevében sokszorosítottak röplapokat...³ És ez csupán néhány kiragadott példa. Az alábbiakban néhány adalékot olvashatunk arról a „kvázi trockista” miliőről, amelyben a „trockista korszakát” élő Justus Pál harcolt, élt és gondolkodott az „érthetetlen harcok és kibogozhatatlan utak zavarában”.

Justus pályafutásának talán legkevésbé ismert része az a korszak, amelyet az 1930-as években a magyarországi baloldali radikalizmus heterogén csoportosulásaiban töltött. Ezekre a hektikus évekre így tekint vissza 1943-ban írott versében, amelynek szintén az *Önarckép* címet adta:

*Aztán évekig verekedtem,
írtam, tanultam, kiabáltam,
lázdóztam és berekedtem,
nem nyugodtam meg a halálban...
Vitettem a súlyt, álltam a hajsztát
húsz éven át. Mást nem tehettem.*

A Kassák Lajos vezette *Munka-körbe* 1930 tavaszán gyűrűztek be azok a viták, amelyek nemzetközileg is egyre nagyobb bizonytalanságot keltettek a világ kommunistái között. Az ellentétek leginkább két ponton váltak

¹ MOL 651. f. 4/235. ő. e.

² MOL 651. f. 13/4. ő.e.

³ MOL 651. f. 6/1934/IV. 206. l.

nyilvánvalóvá: az első szovjet öt éves terv értékelésében, illetve Trockij száműzetése körül. Kassák mindkét kérdésben meglehetősen közel állt a hivatalos kommunista irányvonalhoz. Az öt éves tervben a termelő munka diadalát látta; a munka – nem véletlen a folyóirat címválasztása! – számára mindig elsősorban mint *par excellence* emberi tevékenység jelent meg, és nemigen foglalkoztatta annak elidegenítő hatása.⁴ Az öt éves tervet ennek megfelelően úgy értékelte, hogy megszervezik a munkát, tehát jelentős lépést tesznek a szocializmus felé. Trockij száműzetését pedig elfogadta, vagy legalábbis nemigen kérdőjelezte meg: ő maga soha nem volt trockista, bár a *Munka* Justus Pál tollából több írást is közölt a vitatott ex-szovjet ex-vezetőről. Justus magát egy ízben egyenesen a „magyar Trockijnak” nevezte; ez azonban természetesen nem volt igaz. Justus hevesen bírálta például a gigantomániás ipari beruházásokat, a gazdaság militarizálását. „Kassák álláspontja ebben a kérdésben fedte a vonalat” – állapította meg helyeslően egy, a KMP Külföldi Bizottságának küldött jelentés 1932-ben.⁵ A *Munka-kör* legtehetségesebbjei között azonban nem mindenki osztotta Kassák nézeteit. A belső ellenzék vezéralakjai Szabó Lajos, Justus Pál és Partos Pál voltak. Szabó Lajos 1930 tavaszán a *Munka-kör* egyik szemináriumán olyan hevesen támadta a Szovjetunió politikáját, hogy Kassák kiteszékelte őt a teremből. Vele együtt, Justusszal az élen azonban még mintegy ötvenen távoztak – látszott, hogy a szakadás előbb-utóbb elkerülhetetlenné válik.

A renegát *Munka-körös* ideológusok hatása a millión belül igen jelentős volt: ők adták az úgynevezett oppó legkeményebb magját, de a hatásuk megmutatkozott abban is, hogy a helyel-közzel trockista Marxista Ellenzéki Front a tanácskommunista Magyarországi Baloldali Kommunista Szervezetévé (MBKSZ) alakult, a Magyar Általános Munkásszövetség (MÁMSZ) pedig radikalizálódott. Persze, ha más szempontból közelítjük meg a kérdést, ez komoly szerepet játszott mindkét szervezet ellehetetlenülésében is: a mind radikálisabb hangot megüítő és direkt akciókba kezdő MBKSZ-t a rendőrség számolta fel, a MÁMSZ pedig válságba került. Vé-

⁴ Igaz, hogy Marx elidegenedés-elméletének alapműve, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok* első ízben csak 1932-ben jelent meg, de a munka elidegenítő hatásának elemzése már korábban beépült a kommunista gondolkodásba, nem utolsósorban Karl Korsch és Anton Pannekoek jóvoltából.

⁵ Jelentés a Justus-Szabó-féle oppo.-csoportról. [sic!] (Hazai jelentés a KMP KÜB felé, 1932. március 11.) Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár (PIL) 878. f. 8. cs. 122. ő. e. 1. l.

gül (az egy időben szintén a trockizmussal kacérkodó) Weisshaus Aladár Népmozgalmával fuzionálva elveszítette minden karakterisztikus vonását. Legtöbben, köztük Justus is, a német radikális marxista Karl Korsch tanítványai lettek, és az ő nézeteit közvetítették a magyar miliő felé. Márpedig ezek a nézetek a hivatalos irányvonal szerint már nem is lehettek volna eretnekebbek. Korsch a kommunista pártokat lényegében szociáldemokratának tekintette, a Szovjetuniót olyan államnak tartotta, amely az államkapitalizmust, a burzsoá termelési mód legutolsó formáját építette sőt a harmincas évek elejére már magát az októberi forradalmat is polgári jellegűnek értékelte. „Új Zimmerwaldra” szólított fel. Korsch elképzelései egyébként nem voltak ismeretlenek Kassák számára sem. A német kommunista párttal 1926-ban szakító forradalmár-filozófus nemegyszer publikált a Franz Pfemfert szerkesztette *Die Aktionban* is, amely már Kassák korábbi folyóirataira is nagy hatással volt, és direkt, igen radikális politizálásával a *Munka* egyik legfontosabb előképének is tekinthető.

Kassák és a *Munka-kör* radikálisai között az ellentét 1930 őszére szervezeti szakítássá érett. A fiatalok úgy látták, hogy a szeptember elsejei nagy tüntetés és a rá következő zavargások az azonnali forradalmasodás lehetőségét bizonyítják. Még a KIMSZ-en és a KMP-n belül is sokan úgy gondolták, itt az ideje egy „akciópárt” létrehozásának. A zavargásokat követő hétvégén fiatalok egy csoportja – a *Munka-körhöz* tartozók, szociáldemokrata és kommunista diákok (köztük nem egy KIMSZ-tag), középiskolai tanulók, egyetemisták – gyűltek össze a hűvösvölgyi Gémeskútnál, hogy megalakítsák a Szociáldemokrata Párt Diákcsoportját. A találkozót a *Munka-kör* ellenzékének vezéralakjai: Justus Pál, Szabó Lajos, Fuchs Pál és Szirtes Andor szervezték.⁶ Kassák ezt az aktust a korábban elmérgesedő viták után már nem tudta tolerálni, és a *Munka* 1930. szeptember 15-i számában a következő közleményt jelentette meg: „Mivel egyesek közöttünk az utóbbi időben oly frakciótevékenységet kezdeményeztek, amely a *Munka* eredeti célkitűzéseivel ellentétben áll (...), ezért a *Munka* Békeffy Zoltánnal, Berkovits Tiborral, Fuchs Pállal, Heilein Károllyal, Justus Pállal és Szabó Lajossal, a frakció irányítóival minden közösséget megtagad.” Természetesen ezt a hivatalos hangot a *Munka-kör* esetében nem kellett olyan halálosan komolyan venni, mint a hivatalos kommunista mozgalomban. Kassák és a kizártak viszonya többnyire a kizárás után

⁶ Román József: Nem! Párttörténeti mellékszálak. *Valóság*, 1989. 6. szám. 99 – 112. old.

is baráti maradt, bár Kassák némileg lenézte mozgalmának renegátjait: „Az a pár pesti diákgyerek akar a nagy orosz medve kalapjába szarni!” – zsörtölődött.

A kizáró határozatot követően formálódott meg az a kezdetben mintegy húsz-harmincfős, majd duplájára duzzadó, bizonytalan határvonalú mozgalom, amelyet a kizártak és néhány Munka-körös, diákcsoporthoz tartozók alkotottak. Ez volt az oppó, vagyis az ellenzék. A hangadók közé tartozott az említettekén kívül Bíró Gábor, Lux László, Deutsch Katalin és még néhány társuk: diákok, tisztviselők, néhány kisipari munkás. Voltak, akik a KIMSZ-ből érkeztek (vagyis „lejöttek a fáról”, mint Lux László fogalmazott),⁷ mások Demény köreiből vagy éppen a rendőrség által kommunistának tartott Somér Hacair cionista-szocialista mozgalomból. Magukat többé-kevésbé leninistának vallották, és – mivel Bécsből és Párizsból hozzájutottak trockista anyagokhoz, meg nyelveket is beszéltek – nagyjából a trockista álláspontokat követték. Közéledni próbáltak a trockista Bécsi Irodához; ez azonban ekkor már kapcsolatban állt a Marxista Ellenzéki Fronttal, vagyis a Hartstein-csoporttal, amelyet fontosabb és jobban felkészült szervezetnek is tartott. A MEF tagsága ráadásul úgy értékelte ezt a próbálkozást, hogy Justusék őket akarták megfúrni; a viszony egy ideig feszült volt köztük, sőt verekedésekre is sor került.⁸

A Justus-féle társaság az MSZDP VI. kerületi pártszervezetének keretében működött, és kihasználta a Diákcsoporthoz – egyébként elég szűk – infrastruktúrális lehetőségeit is. Cserébe tagjai részt vettek az MSZDP közéleti választási agitációjában. 1930 novemberében az MSZDP Országos Ifjúsági Bizottságának vezetőségében tevékenykedő Demény Pállal is tárgyaltak a bizottságban való részvételről, ennek eredményeként az OIB vezetőségébe két tagot, Kepes Imrét és Rácz Istvánt delegálták.⁹ Céljuk az

⁷ Ezt az információt és sok mást is Bíró Gábornétól kaptam, akinek itt szeretnék köszönetet mondani azért, hogy emlékeivel, máig izzó lelkesedésével életet lehelt számomra ebbe a mozgalomba, amit addig jórészt csak irattári anyagokból, sajtópolémiaiból ismertem.

⁸ PIL 878. f. 8.cs. 122. ó. e. 1. l. – A Hartstein-csoport amúgy sem riadt vissza némi ütlegtől. Erdős László így emlékezett erre: „...a szélsőbaloldali csoportok között volt nem is egy, amelytől, ha érveiből kifogyott, könnyen ruhát szakíthattunk. A justusistáktól soha, a deményistáktól esetleg, a hartsteinistáktól szinte biztosan.” (*Erdős László: Böllérbicskák éjszakája. Magvető, Bp., 1984. 54.*). E sorok írójának Román József megmutatta a sebhelyet, amelyet Fürth Barnabással, a MEF egyik vezetőjével folytatott „vitája” emlékeként mindmáig a homlokán visel. Segítségéért, emlékeinek felidézéséért neki is köszönettel tartozom.

⁹ PIL 878. f. 8.cs. 122. ó. e. 1. l.; Demény Pál: „*A párt foglya voltam*”. Medvetánc, Bp., 1988. 46.

volt, hogy amennyiben sikerül elegendő embert toborozni a szociáldemokrata ifimozgalomból, akkor megalapíthatják a „harmadik munkáspártot”, addig pedig illegális sejteket hoznak létre az ificsoportokban. Előadásokat tartottak, vitákat szerveztek. Mikor a különféle szemináriumokon többször összekülönböztek a KIMSZ-es aktivistákkal, felajánlották, hogy tegyék azokat valódi vitafórumokká: minden vitának két moderátora legyen, egy a KIMSZ, egy másik pedig az oppó részéről. Céljuk a meggyőzés lett volna, hiszen a híres „harmadik munkáspártot” a Kassák által is propagált „osztályharcos együttműködés” platformján kívánták létrehozni. A KIMSZ kezdetben bele is egyezett az efféle vitákba (ne feledjük, a – nem ritkán túlságosan merev – konspirációs szabályok meglehetősen nehézkessé tették a tagság és a vezetés, illetve a KIMSZ és a KMP kommunikációját, nem beszélve a párt hazai és emigrációs vezetésének érintkezéséről), ám hamarosan kiderült, hogy nem képesek megfelelő vitapartnereket kiállítani a marxizmusban járatos, művelt, és – ez volt talán a legnagyobb gond – igen zavarba ejtő kérdéseket megfogalmazó oppósokkal szemben. Az oppó tagjai ugyanis – a KIMSZ-esekkel ellentétben – igen tájékozottak voltak a Szovjetunió aktuális helyzetéről, és könnyen megcáfolhatták a KIMSZ-aktivisták felszínes és teleologikus érvelését. Szellemi fölényük tudatában időnként meglehetősen gúnyosan viselkedtek: a viták összegzéseként néha rágyújtottak az oppó indulójának számító „csasz-tuskára”, Justus Pál és Lux László közös „alkotására”:

*A tőkgyalu és a zsendice elektrifikálva jó.
Kendertiloláskor szülte ezt az oppozíció.
Ó tőkgyalu, korunk jelképe vagy.
Az ötéves terven belül megsokszorozod magad.¹⁰*

Partos Pál azonban, aki Berlinben összeismerkedett Korsch-sal, hamarosan új, „antiorganizációs” téziseket kezdett terjeszteni, amelyek szerint a viszonylagos társadalmi béke idején minden szervezet önmagában hordja a bürokratizálódás és a „lemerevedés” veszélyeit. A feladat tehát egy ellenforradalmi periódusban semmi esetre sem egy szigorú hierarchiájú párt kiépítése, hanem egy föderatív alapokon álló, belső autonómiával rendelkező, spontán reakciókra és organikus fejlődésre egyaránt ké-

¹⁰ Román József: i. m. 109.; Erdős László: i. m. 54.

pes osztálymozgalom kezdeményezése. A viták, az önképzés, az állandó kritikai légkör segíthet a „fegyverek kikovácsolásában”, s mindezek alapján a helyzet forradalmasodása esetén valamiféle harci szervezetet lehet majd kialakítani. Ezek az elképzelések nemigen illeszkedtek a „harmadik munkáspárt” stratégiájába, amelyhez az oppó egyes tagjai továbbra is ragaszkodtak. Az „organizációs vita” miatt 1931 áprilisában az oppó kétfelére szakadt: Szabó Lajos, Partos Pál és Justus Pál a korszchi nézeteket követték, míg Fuchs Pál, Berkovits Tibor és társaik hűek maradtak az eredeti, a szervezkedés és a pártforma döntő fontosságát hangsúlyozó trockistoid elképzelésekhez. Az utóbbiak Deményhez közeledtek, ám ő továbbra sem tolerálta a Szovjetunió kritikáját, és hamarosan kiszorította Fuchskéat a szociáldemokrata ifiszervezetekből.¹¹ Partos és társai pedig a MÁMSZ-al és a Hartstein-vezette MEF-el kerestek kapcsolatokat, miközben szorgosan jártak ki Berlinbe Korschhoz, lefordították és kommentálták Marx *Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatába* című írását; a kommentárokról Korsch igen elismerően nyilatkozott. Korsch Szabó Lajoson keresztül juttatta el Magyarországra Lenin híres, Sztálin durvaságát ostromozó „politikai végrendeletét” is.

Az „antiorganizációsok” tézisei, a Justus által tartott szemináriumok és beszélgetések pezsdítően hatottak a Hartstein-csoport gondolkodására. A MEF egyik vezéralakja, Fürth Barnabás maga is Berlinbe utazott, ahol megismerkedett a német-holland tanácskommunizmus irányzataival, meg Korsch-sal is. Hazatérte után a MEF-en belül is fellángoltak a viták a továbbra is trockistoid vonalat követő Hartstein és hívei, valamint a Fürth-vezette tanácskommunisták között. Eddigre azonban az oppótól már eltávolodtak: míg az oppósok végig megmaradtak szellemi kihívásokra vágyó értelmiséginek, a MEF tagságát adó radikális gondolkozású kisipari munkásfiatalok lenézték és elítélték „eszmei ingadozásaikat”. Végző soron azonban mégis kijelenthetjük: az oppóval való együttműködés hatására alakult ki a Hartstein-féle trockista csoportból a korszchi téziseket és a Németország Kommunista Munkáspártja (*Kommunistische Arbeiter-Partei Deutschlands* – KAPD) elképzeléseit követő Magyarországi Baloldali Kommunista Szervezete. Ez viszont már élesen – az oppónál sokkal élesebben – szembehelyezkedett Kassák Munka-körével, amelyet

¹¹ Demény Pál soha nem került szembe a szovjet politikával (illetve avval, amit ő arról gondolt). Akkori önmagát még kései visszaemlékezéseiben is – Weissshaus Aladár szavaival – „szovjetrajongóként” definiálta.

gúnyosan csak a „kultúrforradalmárok társaságának” nevezett. A szovjet mintát elutasító csoport különösen akkor fordult a *Munka-kör* ellen, amikor 1932-ben Kassákék a Munka-Könyvtára sorozatban megjelentették Molotovnak a második szovjet ötéves tervről szóló brosrúját.¹² Kassák senkinek sem tudott a kedvére tenni, hiszen ugyanakkor a hivatalos kommunista mozgalom azért támadta, mert úgymond kisajátította Molotov téziseit.

Maga az oppó a harmincas évek közepe táján lassanként felbomlott, s ez egy ilyen heterogén, szétágazó érdeklődésű csoportosulás esetében természetes is volt. Nem dúltak csaták, nem jelentgették fel egymást, mint a hivatalos mozgalomban; látványos, botrányos szakításokra sem került sor. A néhány kreatív és nyughatatlan szellem útja egy ponton találkozott, és egy ideig többé-kevésbé párhuzamosan futott, hogy azután ismét elágazzon. Justus későbbi pályafutása többé-kevésbé közismert; Szabó Lajos a vallásfilozófia felé fordult; többen külföldre távoztak; voltak, akik a szociáldemokrata pártba, mások a hivatalos kommunista mozgalomba olvadtak bele. Nem egy közülük részt vett az ellenállásban, néhányan a munkaszolgálat vagy a nyilasterror áldozataivá váltak. További életútjukról, az oppó utóéletéről tanulmányok tucatjait lehetne írni.

A trockizmus csupán epizód volt Justus és társai életében. Nem is lehetett ez másként: az 1930-as évek végére maga Trockij is meglehetősen elszigetelt, kifakult próféta volt már, aki mindinkább egy nem létező világpart pápájaként viselkedett, és menthetetlenül belebonyolódott saját dogmatizmusának mind nyilvánvalóbb ellentmondásaiba. Az a kritikai szellem azonban, amelynek a trockizmus egy időre formát és nevet adott, élete végéig Justus Pál fő jellemvonása maradt.

¹² *Molotov: A második orosz ötéves terv.* Munka-könyvtára, Bp., 1932.

JEMNITZ JÁNOS

Megemlékezés Justus Pálra és írásaira születése 100. évfordulóján

Úgy érzem és hiszem, hogy sajátos és megkülönböztetett kapcsolat fűz Justus Pálhoz., így ébredhet rá, hogy centenárium van. Justus Pál feleségének végrendelete értelmében, amelyet a Politikátörténeti Intézet archívumában őriznek, másodmagammal hivatalból is „örködnöm” kell Justus Pál szellemi hagyatékán. (Többek között arra a nem nagy megmaradt archivális hagyatéokra is, amely a PTI archívumába került).

Azt hiszem, egyike vagyok azoknak a nagyon kevés élő személyeknek, akik 1956 után rendszeresen találkoztak Justus Pállal. Vajda Imre lakásán endszereen találkozott három barát, a hajdani baloldali szociáldemokrata elitből és hajdani bebörtönzöttekből: Vajda Imre, Horváth Zoltán és Justus Pál. Nekem pedig volt oly kivételes szerencsém, hogy ezeken jelen lehettem. E találkozásokon kívül előfordult, hogy a megadott időpontokban felkerestem a munkahelyén, a Corvina Kiadóban, ő levitt a szemközti presszóba, és nagyon sokmindenről beszélgettünk. E beszélgetéseknek írásban, publikációban is látható nyoma maradt. Amikor 1965-ben a felszabadulás 20. évfordulójára a *Történelmi Szemle* hasábjain megjelent az a tanulmányom, amely az MSZDP külpolitikáját dolgozta fel (hosszabb hallgatás után), akkor ebben egyebek között Justus szóbeli közléseire is támaszkodtam, meg is jelölve a dolgot a jegyzetekben.

Egy másik aspektus: Justus, miután rehabilitálták, „csak” a szépirodalomnak élt, vers-műfordításokat jelentetett meg. Úgy vélte (s nem is alaptalanul, hiszen a ma közkeletű terminológiával élve: „a hatalom” ennek ellenkezőjéről nem igyekezett meggyőzni őt), hogy előtte minden más ajtó bezárult. Így hosszasabban kellett „győzködnöm”, hogy Wilhelm Weitling nagy műveinek újrafordítását (avagy fordítását) elvállalja. Ez a munka halálának évében jelent meg, már a fordítót gyászkeretben feltün-

tetve.¹ Akkoriban nagyon kevesen keresték őt a Corvina Kiadóban, legfeljebb az ott dolgozó vagy ott előforduló irodalmi munkatársai, de a politikai, munkásmozgalom- történeti oldalról bizonyosan senki (nagyon örülnék, ha erre valaki rámcáfolna). Mindenesetre ezt a gyanúmat megerősíti, hogy Justus felkérését nem kapott másfajta munkák megírására, és halála után jóval később, amikor Aczél Györggyel más ügyben találkoztam és felvettem neki, hogy Justus Pált nagyon „eltemették”, és ezzel helyrehozhatatlan kárt okoztak, akkor Aczél is azt a választ adta, hogy „de hiszen Justus trockista volt”. Ennyit a közvetlen személyes kapcsolataimról és emlékeimről.

Ami viszont nem egyszerűen személyes emlék, hanem egy kihalt nemzedék emléke, hogy Justus Pál az 1945 után a Szociáldemokrata Pártba belépő ifjú értelmiségiek számára az abszolút „sztár” volt, az értelmiségi körökben leginkább elfogadott teoretikus, publicista és debatter. Különböző alkalmakkor és különböző színtereken Révai Józseffel szemben a Szociáldemokrata Párt részéről mindig Justus Pál volt az, aki a vitaképes ellensúlyt képezte. Azt hiszem nagyon kevés politikusa ért el a fiatalok körében olyan feltétlen elismerét, mint ő. Ezt szervezeti úton, felülről nem is lehetett volna biztosítani.

Most áttérek Justus életének és munkásságának egy másik nagyon fontos területére. Mintegy Mónus Illés örökébe lépve ő fejezte be Marx és Engels írásainak Szabó Ervin után második magyar kiadását. Ez a kétkötetes válogatás még 1946–1947-ben jelent meg a párt és a Népszava kiadásában, tehát évekkel azelőtt, hogy az MKP és a Szikra jólismert válogatása megjelent volna. Ezt a munkát és válogatást annak idején még Mónus Illés kezdte meg, és a feladatokat még ő adta ki (a fordítók egy része, így Mónus fia is, a háború idején meghalt), de a munka oroszlánrészét Justus végezte el. (Hogy Mónus idején mennyiben kapcsolódott bele a válogatás előkészítésébe, azt nem tudni.) A kétkötetes munka óriási területet ölel fel. Az egyes írások java részét maga Justus fordította, és az írások legtöbbje elé ugyanúgy, mint annak idején Szabó Ervin, Justus írt új és eredeti bevezetőket. Ezeknek sorra vétele és elemzése külön tanulmány érdemi feladata lehetne. Ezekre itt most nem térek ki, annyit azonban jelezni kell, hogy Justus bámulatos módon ismerte a marxi írások keletkezéstörténetét, és ezt mindig nagyobb történeti távlatba, illetve az adott kor történeti helyzetét érzékeltetve tudta megmagyarázni.

¹ Wilhelm Weitling: *Válogatott művei*. Budapest, 1966.

Justus más vonatkozásba is Mónus Illés örökébe lépett. Ismeretes, hogy 1934 után 1938-ig a *Szocializmus* főszerkesztője Mónus Illés volt. A betiltás után a folyóirat 1945-ben jelenhetett meg újra. Kezdetől az 1948-as év végéig Justus Pál volt a főszerkesztője, és egyik legszorgalmasabb, igen sok témát érintő szerzője. Mindjárt az első számban, 1945 őszén rövid megemlékezéseket írt olyan személyekről, akiket akkoriban kevesen ismertek. Az egyik ilyen írás Keir Hardie-ről szól; Justus Hardie-t mintegy kívánatos példának állította a Labour akkori vezetőivel szemben. A másik ilyen rövid történeti cikke a zimmerwaldi mozgalomról szólt. A későbbiekben hasonló rövid írásokban emlékezett meg Rosa Luxemburgról, és külön írásban foglalkozott Marx akkoriban „megtalált” leveleiről.

Justus legtöbb, a *Szocializmusban* megjelent írása azonban nem a történeti régmúlt kérdéseivel foglalkozott (noha ezeknek az írásoknak is volt mindig a jelent érintő politikai aktualitása), hanem a legtöbb írás eleve a jelenről szólt.

Ismeretes (legalábbis a régiek számára), hogy Justus nagyobb önálló munkát jelentetett meg a faszizmus kérdéseiről. az 1930-as évek második felében különösen izgatta az akkori idők legnagyobb problémája, s óriási politikai, történeti irodalmat dolgozott fel. A faszizmus kérdéseire azután később a *Szocializmus* hasábjain is visszatért.

Úgy vélem, nem is lehetne jobban összefoglalni ennek az írásnak a módszerét és tartalmát, mint Justus szavaival: „Kezdjük kíméletlenül őszinte önkritikával: a munkásmozgalom politikai irányra való tekintet nélkül gyengének, csaknem minden ellenállásra képtelennek bizonyult a hatalomratörő fasizmussal szemben. A munkásmozgalom nagy apályával párhuzamosan a tudományos szocializmus elmélete is válságon ment át; a válság mennyiségi és minőségi. Jellemző példa erre, hogy magáról a faszizmusról számos riport, biográfia, újságcikk vagy ezek színvonalán álló könyv jelent meg: tudományosnak nevezhető szocialista munka alig.”

Sokféleképpen értelmezhetjük ezeket a sorokat. Érdekes, hogy később a magyar történészek elég sokat írtak a faszizmusról, de Justusnak ezt az írását nem sokan idézték. Justus az 1930-as években végzett munkássága eredményeképpen született „fasizmus-könyvét” még bevonultatása előtt, 1942-ben fejezte be, majd behíták munkaszolgálatosnak. A könyv csak 1945 után jelenhetett meg. Justus alaposan elemezte benne a faszizmust. Emellett általánosabb megállapításai is voltak. Hangsúlyozta, hogy a marxizmus módszerét és kritikáját nemcsak a faszizmusra, hanem

magára a munkásmozgalomra, a munkásmozgalom pártjaira és minden adott politikai formációra is alkalmazni kell. Ő ezt a kitűzött célt igyekezett megvalósítani. Igen jellemző Justus Pálnak egy másik abszolút friss, jelenkortörténeti, a Szocializmusban megjelent írása, amely az 1945 nyári brit választásról, a Munkáspárt győzelméről szól. A történetek előzményeit 1900-tól kezdve ismerteti, pontos adatokkal. A Munkáspárt fokozatosan megerősödött, a brit választási rendszer a Konzervatív Pártnak kedvezett s a Munkáspárt minden egyes megválasztott képviselőjének jóval több szavazatot kellett megszereznie, mint ellenlábasainak. Mindehhez pontos táblázatot is mellékel. Justusnak ez az írása is magáért beszél. Történetileg pontos, politikai mondanivalója tökéletesen világos.

A történeti távlat megrajzolása mellett érzékelhető a cikkben Justus írásművészetének másik jellemzője is: a wishful thinking. Ez azt jelenti, hogy úgy ábrázolta a dolgokat, ahogy látni szeretne volna őket, de távolról sem légből kapottan. Az írta, hogy a választások után az Attlee vezette munkáspárti kormány megalakulása azt is jelentette, hogy az angolok „a kapitalizmus ellen, a szocializmusra szavaztak”. Ez a megfogalmazás 60 évvel később biztosan sokak szemében meglepő, és meg is mosolyogják. De ha az akkori nyilatkozatokat is fellapozzák, akkor ezek nagyon beszédesen tanúskodnak sokak óhajáról és törekvéseiről. Természetesen Justuséről is.

Justus 1945-ben kelt sorai, ha az életrajzát tekintjük, néhány lényeges mozzanattal feltétlenül kiegészítendőek. Először is azzal, hogy már fiatalon alaposan megismerte a marxista írásokat amelyeket önállóan is tudott értelmezni, összefüggéseikbe helyezni. Ezek az ismeretei Bécsben, illetőleg Párizsban az 1930-as években jócskán elmélyülhettek. A második mozzanat természetesen a munkaszolgálat és a szörnyű bori szolgálat.² Ám mielőtt Justus visszatért volna Budapestre, a szovjet hatóságok tartóztatták le magyar kommunista sugallatra. Ekkor a Szociáldemokrata Párt hivatalosan interveniált, és Justus így kerülhetett, a pártközpontba, többszörös funkciójába, amiről még lesz szó. Itt épp csak jelezni kívántam, hogy ez az – akkor valóban még csak nagyon egyedi – „intermezzo” mintha Justus írásain ekkor semmi nyomot nem hagyott volna.

Itt ismét kapcsolódunk Justusnak a *Szocializmusban* megjelent írása-ihoz. Szinte szárnyakat adott neki, hogy 1945-ben a Labourre 12 milliónyian szavaztak. Nyomban alkalmazta azokat a rá jellemző kettős fordú-

² Lásd erről Csapody Tamás írását.

latot: egyfelől kifejezte a tökéletes bizalmát, másfelől felrajzolta a várható nehézségeket. Justust idézem: „... beláthatatlan jelentőségű az, hogy Angliában, ahol a lakosság többsége már három évtized óta a proletariátushoz tartozik, most félreérthetetlenül szocialista követelésekre adta szavazatát.” Ami a szocializmusba vetett bizalmát illette, Justusnak is nagyon hamar szembe kellett néznie azzal, hogy az elkötelezettség terén is nagy bajok voltak. Nem beszélve az egyéb nehézségekről.

Justus képe az angolokról nem volt teljesen egyedi, hiszen a Szociáldemokrata Párt több baloldali gondolkodója hasonlóképpen vélekedett. Igazán jellemző volt, hogy mind a *Szocializmus*, mind a *Népszava* előszeretettel idézte a Labour akkori elnökének (és egyébként az előkelő London School of Economics professzorának) Harold J. Laskinak az idevágó sorait, a Justus szerkesztette *Szocializmus* pedig Laski hosszabb írásait is. Laski pedig valóban Justusnak tetsző módon gondolkodott és írt, de az eléggé nyilvánvaló volt, hogy az új Labour-kormány politikáját nem Laski, az elnök határozza meg, hanem sokkal inkább Ernest Bevin, a külügyminiszter. Justus minden bizonnyal tisztában is volt ezzel. Meggyőzése is azonban arra vezette, hogy Laski írásait kellő méltatással közölje, míg Bevin megszólalásait és nyilatkozatait a megfelelő kritikával illesse. (Ezt tette a pártnapok előadói számára írott sillabuszaiban is, amelyekre később még visszatérek.)

A *Szocializmus* 1945 őszi dupla számában (3–5.) Justusnak megjelent egy másik, jellemző írása, „*Elmélet és gyakorlat a marxizmusban*” címmel. Ebben ismét tanújelét adta annak, hogy nem üres fejű ismételtető, „propagandista”. Már a cikk indítása is jó: „Csaknem minden szocialista kézikönyvben olvashatjuk, hogy Marx teremtette meg a szocialista elmélet és gyakorlat egységét. Ha ez igaz, akkor Marx fellépése előtt gyakorlat nélküli szocialista elméletnek és elmélet nélküli szocialista gyakorlatnak kellett léteznie. Ez a tétel pedig nagymértékben vulgarizálja mind az elméletet, mind a gyakorlatot – és amellet homlokegyenest ellenkezik a valósággal.”

Justus ebben a tanulmányában sokoldalúan tárja fel, érinti a probléma filozófiai és filozófiatörténeti összefüggéseit is, de őt magát természetesen az foglalkoztatja, hogy a jelenben, a mozgalomban ez a kérdés hogyan vetődik fel. Justust is foglalkoztatja a régi probléma, hogy az ő korában is „érvényes-e a marxizmus”. Természetesen ő igenlő választ ad, de ehhez magasra állítja a mércét azok számára, akik a jelenben is a marxiz-

mussal foglalkoznak: „a valóság talaján állva” kell az új marxista feleleteket megadniuk. A kritika ezúttal is nyilvánvalóan többszörös.

A *Szocializmus* lapjait forgatva az 1946. évi 1–2. számban egy hajdan nagyon izgalmas, az utóbbi időben jócskán elfelejtett témát boncolgatott. Írásának címe: „Értelmiség és szocializmus”. (Ugyanezzel a címmel hajdanán sok szocialista vezető írt cikket, többek között Jean Jaurés is.) Justus ezt a mindig is kényes és izgalmas problémakört ma rendkívül disszonánsnak csengő megfogalmazásban közelítette meg, és állította éles fényben az olvasók elé. Ezek a mondatok hajdanán a mozgalomban kevesek számára okoztak és okozhattak megütközést. Hatvan évvel később a helyzet minden szempontból gyökeresen más, és már csak ezért is érdemes felidézni Justus egykori indító megfogalmazásait. „A felszabadulás óta aránylag sűrűn foglalkoztak politikusaink, újságíróink és közéleti kiválóságaink az értelmiség problémájával. Nem állíthatnók azonban, hogy a kétségtelenül jelentős kérdésre kielégítő választ adtak. ... Hol áll és merre tart a magyar értelmiség?”

Ezután Justus mai szemmel szinte evidenciaként közli, hogy az értelmiség nem külön osztály (nem biztos, hogy ez 1946-ban is evidencia volt), de azután, amikor részletezi az értelmiség különféle rétegeit, az még ma is meggondolkoztató, sőt mellbevágó lehet. „Nyilvánvaló, hogy az értelmiség gyűjtőfogalmába tartozó elég vegyes tömegben akadnak ilyenek is, olyanok is. A mérnök-vezérigazgató nemcsak saját munkaereje ellenértékét kapja meg abból az értékből, amelyet legnagyobb részben mások termeltek; a divatos sebészprofesszor nem ugyanabba a társadalmi osztályba tartozik – maga tiltakoznék ellene a legélesebben –, mint a nyomorgó külvárosi vagy falusi orvosproletár, az egy-egy szerződésért több munkás évi keresetének megfelelő összeggel honorált jogtanácsost sem lehet egy kalap alá venni a kis ügyvédekkel...”

Justus Pálnak az elméleti cikkek mellett minden héten meg kellett írnia a pártnapri előadóknak azokat a stencilezett sillabuszokat, amelyekből aztán felkészülhettek. Ezekből a sillabuszokból a *Népszava* 1947-es nap-tárába Justus maga készített egy válogatást, és ez a nagyon tanulságos. Justus kronologikusan haladt. Szemezgetéseiből csak néhány részletet fogok felidézni. Az egyik ilyen az „örökzöld”, azóta is megreformált és mindenféle problémát és ellentmondást mindig feltáró közoktatás témája volt, amelyet Justus még 1945 áprilisában tollára tűzött. „... A demokrácia és a szocializmus szempontjából egyaránt fontos a közoktatás reform-

ja. Részben azért, mert az új társadalom, a szocializmus, de már az új politikai berendezkedés, a demokrácia felépítéséhez és megtartásához is új emberre van szükség, ezt az új embert pedig az új nevelés fogja kitermelni, de azért is, mert ezen a területen azután igazán nem lehet arra hivatkozni, hogy a háborús rombolás stb. akadályozza az építőmunka azonnali megindítását. Annak, hogy felvegyük a szellemi harcot a fasizmus és reakció ellen, csak egy akadálya van: hogy a fasizmus és reakció ott fészkel a közoktatásügy minisztériumában, kezdve a miniszteren magán. Nos hát, a demokrácia nevében követeljük a miniszter sürgős távozását és a minisztérium megtisztítását.”

A megfogalmazások természetesen idegen csengésűek, az iskola nem tekintené feladatának, (de az egész politikai világ sem), hogy „szocialista embereket” neveljen. Az azonban nem véletlen, hogy a Szociáldemokrata Párt 1945. pütkösdi konferenciáján Justus Pál fogalmazta meg elsőként azt a jelszót, amely egyben program is volt: „ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért”. Ezt a jelszót azután a Szociáldemokrata Párt hivatalosan is magáévá tette, de a megfogalmazás Justus Páltól ered.

Visszatérve a sillabuszokhoz, ezúttal Justusnak egy olyan szövegét említjük, amely ha úgy tekintjük, külpolitikai témát taglalt, de amely egyúttal a legvaskosabban érintette éppen a Szociáldemokrata Párt közeli és távoli elképzeléseit és egyben illúzióit is. Címe: *Bevin beszédéről, a munkásegységről és pártkongresszusunkról*. Itt Justus a következőket írta: „...Bevin beszédének Magyarországot különösen érintő része a demokrácia alapkérdése is. Ő angol mintájú demokráciát szeretne a délkelet-európai államokban, nálunk is. Figyelmen kívül hagyja a huszonöt éves ellenforradalom hatásait és azt, hogy a nagy tömegek demokratikus átnevelése tekintetében még igen kevés történt.”

Justus Pálnak ez a szövege még 1945 augusztusában készült és jelent meg, Bevin első markáns kritikájára válaszként. Mindez már a messze múlté, jobbára el is felejtettek. Természetesen hasonló tartalmú cikkek megjelentek a *Népszavában* is.

Néhány hónappal korábban, 1945 márciusában Justus figyelmét természetesen nem kerülhette el a földreform kérdése. Ezzel foglalkozó cikkében megmagyarázta a földreform értelmét az ügyet történeti távlatba helyezte; Károlyi Mihályhoz teljesen hasonlóan szorgalmazta és helyeselte, hogy szétverjék a latifundiumokat és a földet a parasztnak adják. Írásának befejező része teljesen összecegensgett Károlyi gondolataival, ne-

vezetesen, hogy a földkérdés megoldása nem azonos a nagybirtok szétosztásával. Justus ezt így fogalmazta meg: „... az utat nekünk kell majd kutatnunk a mezőgazdasági termelőszövetkezetek létesítésével...”

Justusnak természetesen 1945 novemberében foglalkoznia kellett az országos választás eredményeivel is. Ismeretes, hogy ekkor az SZDP a szavazatok 17%-át kapta meg. Ez a pártban sokakat meglepett és elkésérített – többre számítottak. Justus a közlő pártnapra készített előzetes anyagában ezt írta: „... Azzal az őszinteséggel, amellyel mi, szocialisták, a tényekkel mindig szembenéztünk, nyíltan meg kell vizsgálnunk 1. a választások eredményét, és a nyilván egyetlen szocialistát sem kielégítő eredmény okait: 2. a választások eredménye következtében előállott bel- és külpolitikai helyzetet, 3. azokat a hibákat, amelyeket pártunk elkövetett vagy elkövethetett.” Ugyanakkor „nyugtattatta” a csalódottakat és hangsúlyozta, hogy a megkapott 800 000 szavazat nem kevés, és az sem mindegy, hogy ezt a 800 000-et az SZDP hol kapta meg. Ilyen alapon a párt politikai súlya nem csökkenhetett.

1945 decemberében Justus már a bányák államosításáról írt. Ez akkor az SZDP és az egész baloldal egyik fő követelése volt, de már kiütköztek bizonyos véleménykülönbségek is. Justuséhoz hasonló megfogalmazással a későbbi történetírásban nemigen lehet találkozni. Őt idézem: „... A bányák államosítása a legjelentősebb eredménye a nemzetgyűlés első ülészakájának is. A mi pártunk által elsőnek felvetett, elsőnek a mi akcióprogramunkban körvonalazott követeléshez csatlakozott előbb a Kommunista Párt, majd a Kisgazdapárt balszárnya is, és mi igazán nem vagyunk féltékenyek, ha egy szocialista gondolat, amely tőlünk indult el, az összes pártok követelésévé, majd kormányprogrammá válik.”

Justus eme írásában még néhány elemet szükséges kiemelni. Az egyik, hogy világosan utal arra: a nemzetgyűlésben „két részre szakadt az ország” (vagyis szó sem volt nemzeti egységről). A másik, hogy erőteljesen hangsúlyozta: a bányák államosítását végül is a munkásosztály (illetve természetesen annak a két pártja) fogadtatta el a parlamentben. Végül a siker ellenére a sillabusz végszava meglehetősen kesernyés (ami az SZDP-ben messzemenőleg nem volt egyedi). A szerző így fogalmazott: „... nehéz demokráciát építeni olyan országban, amelyben kevés a demokrata”.

Justus nagyon sokféle történeti írása közül is külön emlékezetes az, amelyben a Két és feles Internacionálénak állított emléket. Persze annak

idején, 1946-ban erről az MSZDP-ben (és azon kívül is) sokan tudtak és olvashattak, azután évtizedeken át úgyszólván semmit vagy rosszat. Justushoz ez anemzetközi szervezet állt (ami önmagában is egyfajta bizonyíték azellen, hogy őt szimplán „trockistának” lehetne minősíteni). Justus teljes, pontos leírást ad a bécsi Két és feles Internacionálé megalakulásáról, annak szereplőiről, legfontosabb programtételeiről. Természetesen fejet hajt az azóta meghaltakról – és mint ő írta, „történeti nagyságokká” emelkedettekről –, így Otto Bauerről, Georg Ledebourról, Robert Grimmről és másokról, köztük a magyar Kunfi Zsigmondról és Rónai Zoltánról. Justus írása ezúttal sem pusztán történeti megemlékezés. Van neki éle, amely az akkori, 1946-os „máról” szól: az új szocialista Internacionálé megteremtésével, illetve a munkásosztály egységének biztosításával.

Justus levonja a történeti tanulságokat saját korára nézve. Megállapítja, hogy a múltban a munkásegységet nemzetközi méretekben sem a II., sem a III. Internacionálé nem tudta megteremteni, éppen ezért ez a feladat ma is előttünk áll. A Két és feles Internacionálé feloszlása utáni érdemeit ebben a következőképpen taglalja: „... ha a II. Internacionálé pártjaiban eleven maradt a forradalmi szocializmus gondolata, ha sikerült legalább azokat a laza kötelekeket helyreállítani, melyek az első világháború előtt fűzték egymáshoz a különböző orszákok szocialista pártjait, ez jórészt a »Két és felesek« érdeme.”³

Justus sorra veszi a két világháború közötti korszak nagy szocialista gondolkodóit (Friedrich Adler, Jean Longuet, Rudolf Hilferding, Kunfi Zsigmond). Megállapítja, hogy nekik is közük volt a „Két és feles” gondolatvilághoz, miként ezen a talajon született meg az ausztromarxizmus is. Justus nem esik a leegyszerűsítések és magasztalások hibájába. A „Két és felesek”-nek mindvégig sokféle harcot kellett megvívniuk, többek között a II. és a III. Internacionáléval szemben is, és természetesen maguk sem voltak tévedhetetlenek. Justus cikkében a visszapillantó értékelésnél tartva szembetűnő, hogy a „Két és felesek” egyik legnagyobb érdemének a demokratikus szocializmus szorgalmazását tekintette. Nem kevésbé szembetűnő, hogy 1946-ban Kunfinak azt az 1923-as, a bécsi *Világosság*-ban megjelent cikkét idézte, amely a szocializmusért folytatandó harc

³ E nemzedék talán két utolsó ismert szereplője, Révész Ferenc és Marosán György az 1980-as, 1990-es években „ausztromarxistának” vallották magukat. Az ausztromarxizmust annak idején még Buchinger Manó, Böhm Vilmos, majd később Vajda Imre hozta be és ismertette a magyar mozgalomban.

igenlése mellett nagyon határozottan hangsúlyozta, hogy ez nem azonosítható a demokráciáért folytatott küzdelmmel.

Justus a régi igazságokat felelevenítve újra óv mind a forradalmi voluntarizmustól, „erőszakosságtól”, mind a másik oldalon az ugyancsak fenyegető opportunizmustól, a szocialista követelésekről való lemondástól.

1946 nyarán az SZDP Justus Pált bízta meg azzal, hogy régi francia ismeretségei révén ő is vegyen részt Párizsban a Francia Szocialista Párt által rendezett nemzetközi Franco-ellenes konferencián. A francia szocialisták nyomására a francia kormány hajlott arra, hogy a nemzetközi politikában olyan Franco-ellenes határozatot fogadtasson el, amely Francót lemondásra kényszerítette volna. Ez a kísérlet akkor amerikai és angol ellenállásba ütközött, és ez az ellenállás elég erős volt ahhoz, hogy Franco a helyén maradhatott. Justus révén azonban ekkoriban az SZDP soraiban is erős Franco-ellenes agitáció indult meg. A Francia Szocialista Pártban pedig éppen ekkor történt meg a balra fordulás, amikor Guy Mollet került a párt élére, kifejezetten marxista programmal. Justus már ezzel az új francia pártvezetéssel ismerkedhetett meg, és erősítette meg kapcsolatait. Mindennek persze a nemzetközi politikai életre is hatása volt. Ezt erősítette a Francia Szocialista Párt havi elméleti folyóirata, a *Revue Socialiste*, amelynek cikkei, a nemzetközi munkásmozgalommal foglalkozó írásai ekkortájt kifejezetten egybecsengtek Justus véleményével. A francia *Revue Socialiste* és a bevini angol politika között ég és föld volt a különbség. Ez a helyzet akkor nagy reményeket ébreszthetett, többek között Justusban is. A baloldali szocialista áramlat igen erős volt Olaszországban is, Lengyelországban is. Az 1946-ban először megtartott szocialista nemzetközi konferenciákon ez a baloldal több ország küldöttei révén is (és nemcsak a kelet-európai országok megbízottai tartoztak ide) mindig hallatta a szavát.⁴

Amikor 1946-ban megjelent az MKP elméleti havi folyóirata, a *Társadalmi Szemle*, a *Szocializmus* nevében Justus Pál köszöntötte. Persze ezt is kritikusan tette, és némi él teljesen nyilvánvaló volt a köszöntésben. „Örömmel és várakozással vettük kezünkbe a Magyar Kommunista Párt

⁴ Minderről bővebben magyarul lásd Jemnitz János: A Magyar Szociáldemokrata Párt nemzetközi politikája. *Történelmi Szemle*, 1965. (Ebben az írásban annak idején többek között még Justus Pál személyes közléseire támaszkodhattam.)

folyóiratának első számát. Bevalljuk, kissé egyedül éreztük magunkat a Szocializmussal, bár az ilyenfajta magánosságban nagy gyakorlatunk van. Az öröm annak szült, hogy most már nem egy, hanem két szocialista tudományos lap jelenik meg. Ez nem csupán mennyiségileg jelent kétszer annyit, hanem kétféle szempontot is, sőt, a két – egyformán szocialista – szempont összemérése, vitája révén számos elvi kérdés tisztázásának, termékeny, kölcsönös kritikának, bírálatot álló közös vagy külön álláspontok kialakulásának lehetőségét is...”

Jellemző, hogy Justus azonnal vállalta a nyílt vitát az új folyóirattal, és első helyen mindjárt Rákosival, aki nagy cikket publikált a *Társadalmi Szemle* első számában. Nem is lényegtelen kérdésről volt szó, hanem a Horthy-korszak munkásmozgalmának általános értékeléséről. Rákosi cikkéből ugyanis már ekkor kitűnt éles szociáldemokrata-ellenessége; úgy fogalmazott, hogy a Horthy-korszak diktatúrája következtében a munkásmozgalomnak nem volt semmi lehetősége a megszólalásra. Ezt a beállítást persze szociáldemokrata nem fogadhatta el, és Justus ezzel kapcsolatban elég maróan írta: „Rákosi elvtárs hosszú, kényszerű távolléte folytán nem ismerheti jól és részletesen a magyarországi legális és féllégális munkásmozgalom elméleti és oktató munkásságát... Rákosi elvtárs nem veszi figyelembe, hogy mindkét munkáspárt mai funkcionáriusainak tekintélyes része, legjava a Szociáldemokrata Pártban rendezett szemináriumokban, vitákban és az 1940–1943 között sorozatosan tartott vezetőképző tanfolyamokon szerezte meg elméleti tudásának és mozgalmi gyakorlatának alapját.”

Justus ugyanebben a kritikai ismertetésében Révai József és Rákosi cikke kapcsán kitért arra, hogy a hangzatos megállapításokkal szemben egyik munkáspárt sem lehet homogén egység, és minthogy a demokráciákban különféle társadalmi erők hatnak, ezek hatnak e pártokra is. A hangzatos kijelentésekkel és elítélésekkel szemben a valós problémák gondos elemzését igényelte. Justus ezzel a kritikájával aligha szerezhetett jó pontokat az érintett kommunista csúcsvezetőknél.

Mindenesetre érdekes, hogy Justus ebben a szemléjében egyedül Lukács György írását nem bírálta, amely a kultúra demokratizálásával foglalkozott. Nemcsak egyetértett vele, hanem nagyra is tartotta. Justus pozitívan nyugtázta, hogy a *Társadalmi Szemle* külön rovatot szentelt a nemzetközi munkásmozgalom kérdéseinek. Ámde „balról” bírálta is a folyóiratot, hogy ebben a rovatban alig érintette az államosítások kérdését,

amely mint Justus írta, egész Európa munkásmozgalmában központi követelés lett.

1946 tavaszán a *Szocializmus* márciusi-áprilisi számában Justus nagyobb cikket jelentetett meg „*Demokrácia és szocializmus*” címmel, amelyben különféle félreértelmezésekkel vitázva megerősítette a két dolog elválaszthatatlanságát. Justus ezzel megint csak a politikai aréna balszélére került, azok közé, akik nyílt sisakkal vállalták a szocialista törekvések előmozdítását. Justus e cikkében különféle alapforrásokat – Engelst, Arthur Rosenberget, Szabó Ervint – idézve és felsorakoztatva bizonyítja a demokrácia történeti változásait korszakok szerint, valamint azt, hogy még a legtökéletesebb demokrácia sem oldja meg a szociális problémákat, társadalmi ellentéteket. Ezeket csak a szocializmus oldhatja meg. Természetesen Justus jól látta a korszak új jellemvonásait, és így azután ő is használta már a „népi demokrácia” fogalmát, amelynek kimutatta tartalmi jellegzetességeit is. Ezzel együtt természetesen mindig utalt „az új képződmény” átmeneti jellegére is. Justus e kérdéssel kapcsolatban visszanyúlt Rosa Luxemburg hagyományaihoz, és a felülről jövő megoldásokkal szemben minden esetben a tömegek mozgósítását, az alulról eredő demokratikus akarat érvényesítését követelte. Justusban természetesen erősen éltek a weimari demokrácia, illetve a Horthy-korszak magyar valóságának élményei. Ezért az erős demokrácia egyedüli biztosítékát az erős munkásmozgalmában látta. Mindenesetr itt is fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a szocializmus megvalósítása nem valami távoli cél és lehetőség.

Justus tolla az 1946-os év későbbi hónapjaiban sem kopott meg. Változatlanul figyelemmel kísérte a *Társadalmi Szemlét*, és élesen vitázott is az MKP-val. A *Szocializmus* 1946. évi 5-6. számában a *Társadalmi Szemlét* elméleti igénytelenséggel vádolta, hozzátéve, hogy a koalíciós időben az elméleti igényesség különösen fontos. Mindezt kivetítettenemcsak az adott társadalmi ellentmondásokra, hanem az olyan „kényes” kérdésekre is, hogy a két munkáspárt párttagságának osztály jellege mennyiben torzulhat el. Adott esetben szó volt a közalkalmazottak (érthető) betódulásáról a munkáspártokba, amit egyébként egyik oldalon sem fogadtak nagy örömmel, de mint Justus hozzáteszi, az SZDP-ben meghozták a megfelelő szervezeti határozatokat is a beáramlás lezárására.

1946 telén a 10-11. számban jelent meg Justus nagyobb elvi cikke, a „*Szocialista politika*”. Ha úgy tetszik, Justus csupa elfogadott politikai közhelyet rögzít a hitvallónak szánt cikk elején, ám ha jobban belegondo-

lunk, pontosan ezek az igazságok azok, amelyeket rég nem hallunk, amelyeknek a hivatalos politika megint búcsút mondott. Idézem Justust: „Közhellyel kezdjük, de olyan közhellyel, amely számunkra mindennél fontosabb: annak vizsgálatával, hogy miben különbözik a munkásmozgalom, a munkáspárt bármilyen más párttól, mi az alapvető elvi különbség a szocialista politika és a polgári politika között. A Szociáldemokrata Párt osztálypárt, a dolgozók osztálya érdekéért küzd és dolgozik, de ez az osztály – a kizsákmányoltak, a munkaerejüket áruba bocsátók osztálya – minden országban, Magyarországon is, a nép túlnyomó többsége.” Justus a cikk további részében ismét hangsúlyozza, hogy az SZDP e dolgozó többség érdekében tevékenykedik, ám érdemi és tartós eredményt kapitalista viszonyok között nem tud elérni. Meg kell jegyezni, hogy Justus minden esetben Marxra és a marxi megközelítésekre hivatkozik, és ennek kiemelése azért is szükséges, mert később sem fordul elő, hogy másokra hivatkozna.

Ez is bizonyítja, hogy Justus meggyőződéses marxista volt – nincs tovább, számára nem voltak hasonló nagyságú gondolkodók. Justus is szembekerült 1946-ban a valós ténnyel, hogy a magyar társadalomban, sőt a munkásság soraiban is, igen sokan nem szocialisták. Ezzel számolva a múltba fordulva felidézte, hogy a marxizmus és a szocialista gondolat volt már sokkal rosszabb helyzetben is. S itt többes szám első személyben ír a közelmúltról: „Előre láttuk a fasizmus elkerülhetetlen bukását – és csak mi láttuk előre! – legnagyobb sikerei, mindent legázolni látzó győzelmei idején.” (E kitételnél Justust természetesen elragadta a hév, a fasizmus bukását mások is előre látták.)

1946-ban, a fasizmus bukása után, amikor mint Justus is hangsúlyozta, ennek nyomán mindenütt természetszerűleg erősödött fel a munkásmozgalom, ő nagyon is optimista és magabiztos lehetett. Új sikerekre, mint mondta strukturális reformokra számított, amelyek nyomán már a szocializmus kivívásatis lehetségesnek látta. Ezek a sorok mindenképp jellegzetesek 1946 telén.

A *Szocializmus* 1947. évi 1. számában Justus Olaszország és az olasz szocialista mozgalom helyzetével foglalkozott. Szokása szerint a történeti közelmúltról is tökéletes vázlatot adott, felvillantva a negyedszázados itáliai ellenforradalom és fasizmus sok hasonlóságát a magyar helyzettel, nem felejtve ki, hogy a fasizmusnak milyen sokféle támasza volt, többek között a magas klérus is. Justus természetesen ezt az írást sem elsősor-

ban mint történész írta, sokkal inkább foglalkoztatta a jelen. A jelen ábrázolásához kapcsolva hangsúlyozta az olasz és a magyar történeti fejlődés különbségeit is. Elsősorban azt, hogy Olaszországban lezajlott egy győztes polgári forradalom, amíg Magyarországon ez nagyon felemásra sikerült. Justus kiemeli, hogy a győztes nagyburzsoázia milyen mélységig kompromittálódott a fasizmus hosszú korszaka alatt, amely szinte minden más társadalmi réteget és osztályt is megfertőzött. De ez persze megint csak a tegnap, és a mára már az előretörő népi és szocialista erőket látja és láttatja a cikkében.

Justus érzékelteti, hogy Olaszországban a nem szocialista demokratikus erőknek és elképzeléseknek is nagyobb az ereje és vonzereje, mint Magyarországon. Ezen túl azonban elsősorban az Olasz Szocialista Párt belső küzdelmei és érlelődése foglalkoztatja. Jól látja, hogy bár nagy nemzetközi ellenerőkbe ütközik (USA, Anglia, katonai erők jelenléte, gazdasági befolyásolás), olasz talajon is meg fog születni az az új demokrácia, amely nem egyszerű polgári demokrácia és amely a jellegzetes justusi mondással „holnap” – vagyis nem a távoli jövőben – átadja a helyét a szocializmusnak. (Az olasz szocialista mozgalom. *Szocializmus*, 1947. 1. szám.) Justus ugyanebben a cikkében szól arról is, hogy az Olasz Szocialista Párt, mely nagy iparvárosokban a legerősebb, valamint az Olasz Kommunista Párt is tárcákat kap a kormányban. Justus a feladatok közül nem felejtette ki, hogy az államosítások elkerülhetetlenek. (Érdekes, hogy Justus az államosításoknál nem tesz további finomító és pontosító megjegyzéseket és követeléseket.)

Mai szemmel is izgalmasak azok a sorai, amelyekben az Olasz Kommunista Párt belső helyzetét és szellemi csoportosulásait ismerteti. Kritikusan szól az Olasz Szocialista Párt frakcióiról és azok követeléseiről. Megint magát Justust idézem: „... a szocialista párton belül is egyre világosabb a két politikai irányvonal, a jobb- és balszárny ellentéte. A jobboldal, amelynek élén Saragat és D’Aragona áll, a klasszikus demokráciát és annak tiszta parlamentáris eszközeit keresi.” Justus megrajzolja az olasz párt jobbszárnyát, méghozzá úgy, hogy nagyszerű példáját adja a „jelenkor történetírásának”. Az egykori szocialista jobbszárny, illetve annak felfogása hajszára egybevág a későbbi korokéval, és ez kevés olvasónak kerülheti el a figyelmét.

Idézem megint Justust: „És mert ez Olaszországban is egyre utópikusabbá válik, mindinkább eltávolodik az osztályharc mindennapi valóságá-

gától, s e valóság elméletétől, a marxizmustól. Saragat, aki személy szerint a legkiválóbb marxisták egyike volt, ma a dicstelen végű neoszocialistákhoz⁵ hasonlóan új ideológiát és új politikát követel »a közép- és jobb- és baloldali politikák meghódítására« és »a többség megnyerésére.«

Justus ezt követően nagyon pontosan ábrázolja a szocialista párt egész helyzetét. „A baloldal, Nenni vezetésével, az osztályegység nem könnyű politikáját próbálja megvalósítani napról napra, míg a centrum, élén Silonéval és a párt jelenlegi főtitkárával, Lombardóval, megkísérli a két eltérő politika összehangolását és kiegyenlítését.”

Az idézett sorok egyértelműen tanúsítják, hogy Justus szívéhez nemcsak a magyar pártban, hanem az olaszban is a baloldal állt a legközelebb, és nemcsak a jobboldalban látott veszélyt, hanem a centrumról sem volt túl jó véleménye. Az olasz párt helyzete és politikája az egész Internacionálé számára fontos kérdés volt. Justusnak személyesen még ennek az évnak utolsó harmadában külön perspektívát nyitottak az olaszok. Az egész év folyamán a magyar és az olasz párt között, illetve a magyar párt és az olasz párt balszárnya között szoros levélkapcsolat folyt,⁶ amelynek eredményeként 1947 őszén felvetődött egy baloldali nemzetközi szocialista folyóirat megjelentetése. Olasz, lengyel és magyar baloldali szocialisták szerkesztették volna, személy szerint pedig az ismert baloldali Lelio Basso és Justus Pál (természetesen mások mellett). A tervet embrionális formában kidolgozták, de a történelem igen hamar ezt is elsodorta, és a gondolatból nem lett valóság. Ám a gondolat önmagában is fontos volt, és Justus nem véletlenül került az elgondolás középpontjába. Ehhez még egy megjegyzést: a terv mögött baloldali marxista szocialisták álltak, akik közül senki nem volt trockista, mint ahogy azt ekkor és később sok kommunista gondolta és állította.

Rendkívül tanulságos Justus újabb recenziója a *Szocializmus* 1947. évi 1. számában a *Társadalmi Szemle* új számáról. Két vonatkozásban is az: egyfelől a *szocializmus* témája, amellyel kapcsolatban Justus megint csak azt hangsúlyozza, hogy annak napirendre tűzése eszmei síkon mennyire időszerű és szükséges, és hogy ebben a kérdésben az MKP állásfoglalásaiban milyen változások és ingadozások voltak tapasztalhatók. A másik

⁵ A neoszocialistákon Justus nyilvánvalóan De Mant és a francia „neoszocialistákat” értette.

⁶ A levelezés jóval később megjelent: *A baloldal előretörése és annak problémái 1945–48.* Budapest, 2001.

ilyen téma a nacionalizmus kérdése. Ismeretes volt, hogy az SZDP egésze, de a balszárnya különösen mennyire állhatatosan bírálta a nacionalizmus mindenfajta megjelenését vagy a nacionalizmusnak tett legkisebb engedményt is. Márpedig ezt az MKP politikai állásfoglalásaiban is észrevételezték. Így tett Justus is, és kritikáinak a későbbiekben nyilván megvolt a maguk súlyos következménye személyes sorsára.

Justus e recenziójában egyvalakinek a cikkét emeli ki, idézi és találja kitűnőnek: Varga Jenőét.

Egy következő polemikus recenziójában, amelyet természetesen ismét a *Társadalmi Szemléről* írt a Szocializmus 1947. évi 2–4. számában, egy névtelen szerző cikkével vitázik. A Németországi Szociáldemokrata Párt történetéből tudjuk, amit Justus nagyon éles formában tesz szóvá, hogy hajdanán a baloldali radikális szavak sokszor opportunistá gyakorlatot takartak, és ezt a gyakorlatot természetesen Justus távolról sem kívánta mentesíteni. Ám amikor a *Társadalmi Szemle* anonim szerzője az osztrák párthoz ért, és Otto Bauert hasonlóképpen próbálta elítélni, akkor Justus már helyreigazította ezt a „szimplifikációt”. Ezzel kapcsolatban így írt: „Otto Bauert lehet is, kell is bírálni, mint kivétel nélkül minden szocialista teoretikust és politikust. Az azonban megbocsáthatatlan szimplifikálás vagy tudatlanság, ha valaki az ausztrómarxizmust a reformizmus egyik válfajának nevezi. Innen csak egy lépés a remélhetőleg végérvényesen túlhaladott »szociálfasizmus« úgynevezett elméletéig...”

Ugyanebben a recenzióban egy másik izgalmas, akkor nagyon aktuális kérdésben is helyreigazította a *Társadalmi Szemlét*. Nevezetesen az angol Munkáspárt 1946-os – 1947-es politikájával és a politika eredményeivel kapcsolatban. A *Társadalmi Szemle* jókora leegyszerűsítéssel azt állította, hogy az Angliában fogatosított államosításoknak nem volt semmifajta társadalmi és szociális következménye. Justus ezt nemcsak hogy nem fogadta el, hanem rávilágított arra is, hogy az államosításokkal együtt az Attlee kormány több más fontos reformot is bevezetett, köztük a progresszív adózást. Nem kell hangsúlyoznom, hogy akár az egyik, akár a másik reform mennyire kihívóan cseng hatvan évvel később, amikor napjainkban ezekről szinte teljesen megfeledkeznek.

A *Szocializmus* 1947. évi 5. számában Justus kitűnő „jelenkor-történeti” írást jelentetett meg *Egy imperialista mintaháború* címmel. A tanulmány Franciaország vietnami háborúját dolgozta fel, amely nemcsak a francia politikai közéletet osztotta meg, hanem a kormányzó koalíciót is,

és magát a Francia Szocialista Pártot is. Justus ebben a cikkében nagyon pontos történeti háttérrel rajzol fel a megosztott Indokina antikolonialista küzdelmeiről, valamint a francia imperializmus brutális elnyomó politikájáról már a messze történeti múltban, az 1920-as, 1930-as években, hogy azután áttérjen a Japán korszak utáni történeti jelenre, az 1945 utáni valóságra.

Justus eme történeti hátrapillantásából ma már sokminden nagyon ismert, mind vietnami, mind francia vonatkozásban (1947-ben persze még nem volt az). Ellenben van a cikknek néhány olyan mondata, amely ma már ismét meglepő lehet sokak számára. De Gaulle Magyarországon is szinte a történeti „szentek” közé iktatódott, ám Justus írásában akkor másként jelent meg: „De Gaulle bejelenti ugyan »Franciaország elidegeníthetetlen jogait«, amelyek, mint még látni fogjuk, inkább az Indokínai Bank jogai. Az angol és a kínai kormány elismeri a francia felségjogokat, és De Gaulle expedíciós hadsereget toboroz.”

Justus eme történeti áttekintésében nemcsak a francia kolonializmus „szépségeit” idézi fel részletesen, hanem kitér arra is, hogy a Negyedik Köztársaság kormánya milyen támogatást kapott az USA-tól, illetve Angliától. Itt különös élel említi, hogy Bevin maga is elismerte a francia imperializmus „jogát” Vietnamra.

Az aktuálpolitikai cikkeken, vagy az olyan szélesebb ívű történeti áttekintéseken túl, mint amilyen a francia „mintaháború” volt, Justusnak maradt ereje arra is, hogy lefordítson egy fejezetet Hilferding híres Finanzkapitaljából. Justus szerint ez az írás az 1945 utáni jelenkorban is tanulságos. Nyilvánvaló, hogy sokak számára elsőként hívta fel a figyelmet Hilferdingre és Hilferding értékeire.

Justusnak egy másik fontos elvi cikke 1946 végén jelent meg *Szocialista politika* címmel. Ebben megint pontos történeti áttekintést ad az 1945 óta elért eredményekről, és mint ő maga hangsúlyozza, a reáliákról. De mint írja, a nemzetközi munkásmozgalom új korszakba lépett, és a szocialistáknak eleve messzebb kell nézniük a mindennapi feladatoknál. Justus ezúttal is a nagyobb, távolabbi célt „a szocializmus kivívásában” jelölte meg, amit ezúttal is a közeljövő feladatának érzékelt.

1946 tavaszán, amikor a *Szocializmus* folyóirat hasábjain folyamatosan jelentek meg cikkek a demokrácia értelmezéséről, és amikor ez az egész országban élő vitatéma volt, Justus sem maradhatott ki ebből a vitából. Élesen megkülönböztette a demokrácia jobboldali és baloldali ér-

telmezését (ez igazán nem volt új a nemzetközi munkásmozgalom életében), és mint annyian előtte, ő is a demokrácia és a szocializmus összefüggése, a demokrácia szocialista gazdagítása mellett tette le a garast.

1945 és 1948 között megjelent cikkeiben, szinte mindig Marxtól és a marxi írásokból indult ki. Ezeket nagyon jól ismerte és pontosan idézte. Tudom, hogy Justust sokan egyfajta skatulyába erőszakolnák be; ezért ismét figyelmeztetni próbálok arra, hogy noha Justusnál a kiindulópont mindig Marx volt, ő is pontosan tudta és mindig le is írta, hogy Marx kora óta nagyon sok minden változott. Így Jjellemző, hogy a 20. század ismert nagy szocialista teoretikusainak munkáit Justus fordította le és közölte a *Szocializmus* hasábjain, vagy ismertette meg a folyóirat olvasóival. A teoretikusok közül olyanokkal, mint Rudolf Hilferding, Otto Bauer, Rosa Luxemburg. Emellett Justus nagyon jól ismerte Lenin és Trockij írásait is, miként az új német másként gondolkodó marxistákét is, például Korshét. Nagyon jól ismerte a francia szocializmus múltját és jelenét is, ezek alapján keresett alternatívákat mind Magyarország, mind a nemzetközi munkásmozgalom számára – mindig hangsúlyozottan marxista szemlélet alapján – amíg aktív politikus volt és lehetett.

Mindehhez végszóként néhány gondolat arról a korszakáról is, amelyre úgyszólván nincs nyom, nincs megjelent eredeti Justus-írás. Lehet, egyeseknek feltűnik, hogy Justus kapcsán nem szólok 1956-ról. Ennek az az oka, hogy tudtommal nem állnak rendelkezésre pontos írásos dokumentumok, akkori nézeteiről. Annyi bizonyos, hogy amikor a szociáldemokrata baloldaliak 1956 kora tavaszán (az SZKP XX. kongresszusa után) szabadlábba kerültek, Justus természetesen megtalálta velük a kapcsolatot. A csoport ugyanúgy hitt a demokratikus szocializmusban, mint hajdanán, akárcsak a szociáldemokrata emigránsok baloldali csoportosulása.⁷ Mindkét csoport ekkor a lassú demokratizálásban bízott, és 1956 októberének felgyorsuló eseményei, október utolsó napjai meghökkentették őket, aminek sok nyoma van. Néhányukról pontosan tudom, hogy nem

⁷ E csoportosulásról s az 1956. tavaszi-nyári írásaikról részletesebben lásd Jemnitz János írását: A Magyar Szociáldemokrata emigráció balszárnya 1956-ban, október 23. előtt. *Múltunk*, 1993. 1. szám. – Ennek a baloldali áramlatnak a vezetője Bán Antal halála után Presser István lett. Presserrel engem Justus ismertetett meg néhány évvel később, amikor Presser hazalátogatott. Ez egyértelműen tanúsítja, hogy Justus és Presser között a kapcsolat élő maradt. Presser és csoportja, mint levelezésük és orgánuk bizonyítja, szilárdan marxista maradt.

közeledtek ahhoz a csoporthoz, amely megkísérelte az SZDP újralakítását. Justus, úgy tudom, nem volt Budapesten.

1956 decemberében a volt baloldali szociáldemokraták tanácskozást tartottak Vajda Imre lakásán, amely után közös, többek által aláírt levelet küldtek Kádár Jánosnak. A levél a helyzet kritikus elemzését tartalmazza, nyitva hagyva a csoport esetleges együttműködését az MSZMP-vel. A levelet Justus Pál is aláírta, feltehetően a levél egyik megfogalmazója is ő volt. (A dokumentumot közöltem a Múltunk 2007. évi 2. számában.)

1957-ben nagyon fontos „kibővített” tanácskozást tartottak Vajda Imre lakásán a volt baloldali szociáldemokraták. Ezen egy programnyilatkozat megfogalmazását is célul tűzték ki. A találkozón Justus is részt vett. Programnyilatkozatukat eljuttatták Marosán Györgyhez, aki az új, Kádár vezette kormányban a második-harmadik személy volt. A nyilatkozatban többmindenről szó esett, és a csoportosulás csakhamar erősen megfogyatkozott. Ám nem lényegtelen, hogy ebben az időben ez az irányzat megpróbált tovább élni, és Justus is ehhez a körhöz tartozott.

Pontosan emlékezem azokra a hármas beszélgetésekre, amelyek Vajda Imre, Horváth Zoltán és Justus Pál között, baráti kávézgatás mellett folytak, és amelyek Vajda lakásán zajlottak le. Minthogy Vajda tagja volt az 1960-as évek elején az úgynevezett „gazdasági agytrösztnek”, valamint a különféle gazdasági kollégiumoknak, Justus nagy figyelemmel hallgatta a beszámolóit a legújabb problémákról, és a különféle nézetekről. Élete végéig nagyon nyitott maradt az új jelenségekre. Alapállása azonban nem változott és az új jelenségeket is marxista értelmezésben és kritikus szemmel nézte. Sajnos, élete ebből a szempontból torzó maradt, hiszen 1956 után lírai versei mellett már semmi nem jelenhetett meg tőle. Ezért azonban nem ő a felelős, és a hallgatás nem az ő akarata volt.

Justust az MSZMP legfőbb politikai vezetői, Kádár János és Aczél György trockistának tartották és nyilván ezért szorult vissza az irodalom, még pontosabban, a líra területére. Ez nagy veszteség volt neki is, másoknak is.

Három évvel írásom elkészülte után néhány gondolat kívánczik a szöveg végéhez. Ez a három év összes tanulságával együtt még inkább felhívja a figyelmet arra, hogy mennyire hiányzik Justus Pál a mi korunkból. Hiszen Justus Pál és egész marxista baráti köre a jelen, ellentmondásokkal teli korszakunkban biztos meg tudta volna adni, legalábbis az olyannyira szükséges analízist, ha a terápiát talán nem is azonnal. Az is

emlékezetes, hogy 1945 előtt, és még inkább 1945 után Justus Pál és említett kortársai – persze egészen már történeti korszakban – képesek voltak a baloldaliak, sőt kifejezetten a szocialista és marxista baloldaliak tömörítésére, ami két nemzedékkel később olyannyira fájóan hiányzik. Még inkább átérezhetjük, hogy justuspálok nem minden nap és nem minden évben születnek, és persze még nekik is szükségesek voltak a feltételek, hogy megszólalhassanak. 2008-ra mintha e feltételek s a justuspálok is hiányoznának. Valamikor két nagy történeti szereplő tollából is olvashattunk és tanulhattunk „a személyiségek szerepéről”. Az is igaz, hogy olykor a helyzet is szerzők és szereplők után kiált.

CSAPODY TAMÁS

A munkaszolgálatos Justus Pál

Justus Pálnak a szerbiai Borban eltöltött munkaszolgálatáról (1944. május/június –1944. szeptember 30.) nagyon keveset tudunk. Tudomásunk szerint erről soha sem írt, és erről soha nem készült vele interjú. (Ha igen, akkor az mindmáig ismeretlen!) Mindaz, ami Justus Pálnak a munkaszolgálatban letöltött mintegy négy hónapjáról és a szabadulását követő időszakáról tudható, más bori túlélők visszaemlékezése alapján az alábbiak szerint rekonstruálható.

Justus Pál 39 éves volt amikor megkapta munkaszolgálat teljesítésére kötelező behívóját. A Józsefvárosi pályaudvarról induló tehervagonban tette meg az utat Vácig vagy Jászberényig, 1944. május legvégén vagy június legelején. Mindkét helyen kiválogatták azt a kb. 1500–1500 munkaszolgálatost (muszost), akik munkájára Borban tartottak igényt.¹ Vácról 1944. május 27-én, Jászberényből június 8-án vagy 10-én indult tehervagon Borba. Mindkét esetben a tehervagonokban 35–40 fő zsúfoltak össze és mindkét esetben a Pécs-Eszék-Vinkovci-Belgrád-Nis majd a Nis-Knjazevac útvonalon érkeztek meg a muszosok a Bortól 36 kilométerre lévő Zajecarba.² A magyar-horvát határon a magyar keret tagjai a visszaadás és a dinárra váltás – sohasem teljesített – ígéretével elvették tőlük a 40 pengő/fő-nél nagyobb készpénzt. A mintegy hétnapos út során a

¹ Sólyom Gábor: *Az 1145-ös számú bori munkaszolgálatos visszaemlékezése*. In: Szele Anna-Szele György (szerk.): *Kényszermunka, erőltetett menet, tömeghalál. (Túlélő bori munkaszolgálatosok visszaemlékezései, 1943–44.)* Makkabi Kiadói Kft., Budapest, 2004. 17., 19–20;

Juda Deutsch (ford. Neumann György): *Bor: rabszolgaság és a második világháborúban*. Magánkiadás, Budapest, 2000. 50.

² Sólyom Gábor: i.m. 22; Juda Deutsch: i.m. 50 – 51.

muszosok kevés és rossz minőségű ételt kaptak. A muszosok Zajecartól keskeny nyomtávú vasúton tettek meg az utat Bor városáig.³

A Borban lévő központi „Berlin” lágerben és a környékén lévő további 14 „magyar lakta” lágerben ekkor már 3000 magyar zsidó és mintegy 200, szintén magyar Jehova Tanúja, nazarénus és reformadventista muszos élt és dolgozott 1943 szeptembere óta. Justus Pál minden bizonnyal a „Berlin” táborba érkezését követően azonnal, valószínűleg gyalogmenetben tette meg a kb. 30 kilométeres utat, a központi tábortól északnyugati irányban lévő „Bregenz” táborba. (A „Bregenz” tábor a legtávolabb lévő tábor és a központi tábor között majdnem pontosan félúton helyezkedett el.) A tábort korábban olasz hadifoglyok lakták, és a lágerben új fabarakkok, bennük kétszintes fapriccsek várták a magyar muszosokat.⁴ Le kellett adniuk bakancsaikat és helyette „szökésbiztos” facipókat kaptak.⁵ A táborrendszer magyar főparancsnokának, a hírhedt Marányi Ede alezredesnek a parancsára azonnal 20 centis sárga csillagot kellett ruháikra varrniuk.⁶ A „Bregenz” táborban minimum 600 zsidó muszost zsúfoltak össze.⁷

Bár Justus Pálra vonatkozóan kevés a biztos adat, pontosan ismerjük a „Bregenz” táborban történő elhelyezésének körülményeit. Justus Pál „tisztviselő” a tábor öt barakkja közül a négyes számú barakkban lakott, 1064 volt a munkaszáma és a 84-es alosztályba tartozott.⁸ Viszonylag pontosan tudjuk azt is, hogy ennek a tábornak a lakói hogyan éltek, és milyen munkát végeztek. Öt órákor volt az ébresztő, félóráig volt csak hideg mosdóvíz (egész napra), és hat órákor kellett kivonulniuk munkára. A reggelit (fél csajka feketekávé vagy leves) és a 18 órai vacsorát (tészta)⁹ – a parancsnok kegyetlensége miatt – nem az étkezdében, hanem az ud-

³ Uo.

⁴ Sólyom Gábor: i.m. 23.

⁵ Uo. 24.

⁶ Uo.

⁷ Faragó Ákos *írásos visszaemlékezése. Budapest, 1959. november 27.* HM HL Pgy.-Yug. 11., 1.

⁸ A budapesti székhelyű Nácizmus Üldözötteinek Bizottságának, azon belül a Bori csoportnak a nyilvántartása alapján. (A dokumentum feltehetően az 1960-as évek elején készült. A nyilvántartás szerint Justus Pál ekkor Budapest V. kerület, Markó utca 1/a. szám alatt lakott.) Holocaust Dokumentációs Központ és Emlékgyűjteménynek a bori munkaszolgálatra vonatkozó anyagai között.

⁹ Sólyom Gábor: i.m.

varon állva kellett elfogyasztaniuk.¹⁰ Az ebéd rizs vagy krumplifőzelék volt, és két napra 70 deka fekete kenyeret kaptak. Nyílt titok volt, hogy a magyar keret az étel egy részét ellopta, és vagy megette vagy pedig eladta a szerbeknek vagy a muszosoknak.¹¹ A muszosok éhezve végezték a napi kb. 10 órás nehéz fizikai munkát: erdőirtást, a vasúti sínekhez a földkitermelést és töltésépítést. (A németek vasúton akarták szállítani a Borban bányászott rezet Belgrádba.) A muszosok napi, összesen egy órát gyalogoltak a munkahelyre, ahol a német Organisation Todt (OT) munkatársainak irányítása alatt dolgoztak. A mukaviszonyokra jellemző volt, hogy a rossz körülmények között, hegyes-völgyes terepen végzett munka során előforduló balesetek során a súlyos balesetet szenvedett muszosokat csak órák múltán vihették kórházba.¹²

A „Bregenz” tábor, a különösen hírhedt központi tábortól való távol-sága miatt a kevésbé rossz táborok közé lett volna sorolható, ha a tábor parancsnoka, Rozsnyai István hadnagy, és a tíz fős magyar keret, köztük a különösen kegyetlen egyik altiszt, Császár János főtörzsőrmester nem tette volna pokollá a muszosok életét. (Utóbbit a háború után ezért elítéltek és kivégezték, más kerettagot pl. Megyesi János honvédet bebörtönözték.) A napközben tétlen keret kipihenten várta a munkából visszatérő muszosokat és válogatott kegyetlenségekkel kínozta őket.¹³ A parancsnok a muszosok közül sokakat lábaiknál fogva kikötetett (egy alkalommal 92 főt!), másokat a krumpliveremben tartottak fogva. Vasárnap védőállás építésre rendelték ki őket, vagy egyéb módon akadályozták meg pihenésüket.¹⁴

A néha 40 fokos hidegben többen megfagytak, a rossz higiéniai viszonyok miatt pedig mindenki megtetvesedett.¹⁵ Hírhedt volt a tábor az éjszaka latrinára kérekedő muszosok csicskáztatásáról.¹⁶

A munkából egy alkalommal 9 muszos megszökött, de órákkal később elfogták őket. Marányi Ede parancsára közülük két főt később a „Berlin” táborban kivégeztek.¹⁷

¹⁰ Juda Deutsch: i.m.

¹¹ Sólyom Gábor: 22.

¹² György István: *Halálraítéltek. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. 54–55.*

¹³ Uo. 54.

¹⁴ Juda Deutsch: i.m.

¹⁵ Uo.

¹⁶ György István: i.m.54–55.

¹⁷ Uo. 55–62.

A szovjet csapatok előrenyomulása miatt a többi táborral együtt, a „Bregenz” tábornak is kiürítették 1944 szeptember első hetében. A tábornak muszosokkal már korábban aláaknáztatták, és ekkor felrobbantották.¹⁸ A bunkerekkel körülvett tábor már nem volt „partizánbiztos”, és a muszosokat visszarendelték a központi táborba. A muszosok a „Berlin” táborban közel egy hónapig, munkát nem végezve, de a keret éjjel-nappali kegyetlenkedésének kitéve életet éltek. A „Berlin” táborból két lépcsőben indították Magyarországra a 6000-6200 muszost. Radnóti Miklóssal és még kb. 3000 bajtársával ellentétben Justus Pál a második, szerencsésebb sorsú lépcsőbe került. A muszosok visszakapták bakancaikat, és a tervezett gyalogút két hetére egy napi étellel a zsebükben indultak visszafelé, az észak-nyugatra lévő Pozarevac irányába (1944. szeptember 29.). A tábornak Császár főtörzsőrmester parancsára felgyújtották.¹⁹ A menetelés második napján az őket kísérő mintegy 120 keretleányt a Tito-partizánok lefegyverezték. A fel- és megszabadított muszosok gyalogmenetben elérték a partizán szállást, majd a szintén rézbányáiról híres Majdanpek városába érkeztek. Itt a partizánok haditörvényt ültetnek és kivégezték Rozsnyai főhadnagyot és Juhász tizedest.²⁰ Itt már minden bizonnyal Justus együtt volt Szalai Sándor szociológussal.²¹ A partizánok által kísért, csoportokra osztott volt muszosok két héten át barangoltak a hegyekben: menekültek a németek elől, vagy éppen harcokba bocsátkoztak velük. Bor városának felszabadulását követően a partizánegységek feloszlottak, és a volt bori muszosok mehettek, amerre akartak. Justus többet magával visszament Borba, és ott, az akkor már üres, egyik volt munkatáborban, a központi tábor közelében álló „Brünn” táborban talált – jobb híján – szállást. Justus volt az, aki az összegyűlt több száz volt muszos nevében a kifosztott városban megpróbált a tábor lakóinak ételmet és hazaszállítási kapacitást szerezni.²² Justus a három szintű priccsek tetején ülve számolt be minden este a tár-

¹⁸ Faragó Ákos írásos visszaemlékezése. 1.

¹⁹ Uo.

²⁰ Sólyom Gábor: i.m. 29.

²¹ Szalai Sándorral készült magnóinterjú. Az interjút Tolnai Gábor irodalomtörténész készítette feltehetően 1968-ban.

²² Sólyom Gábor: i.m. 33.

Sólyom Gábor személyes közlése. Telefoninterjú: Budapest, 2005. november 20. A művelt, jól kommunikáló Justus Pál, aki idősebb is volt muszos társainál, „kikiáltotta képviselőnek magát, és meg nem választott, de elfogadott képviselője lett a táborlakóknak.”

gyalások eredményeiről, a város vezetőinek ígéretéseiről.²³ Nem járt eredménnyel, így a mintegy 100 kilométerre, a Duna túloldalán lévő romániai Turnu Severinbe ment. Az akkor már felszabadult Temesvárra érve, Szalai Sándorral együtt, a Méliusz József szerkesztette *Szabadság* lapnál dolgozott. Justusnak része volt abban, hogy a *Szabadságban* megjelentek Radnótinak a munkaszolgálat alatt írt híres versei. Mindez a költő halála előtt, tehát 1944. november 9-e előtt történt.²⁴

²³ Sólyom Gábor személyes közlése. U.o. A tárgyalások legalább három napig tartottak. Sólyom Gábor három napi eredménytelen tárgyalás után elhagyta a tábor, de ekkor Justus Pál még a táborban maradt.

²⁴ Szalai Sándorral készült magnó-interjú.

STRASSENREITER ERZSÉBET

Justus Pál a Szociáldemokrata Pártban 1942–1948

Justus Pálról nem készült átfogó, részletes, hiteles életrajz. Az eddig megjelentek rövidek, hiányosak és pontatlan adatokat tartalmaznak, különösen az 1945 utáni munkásságáról szólnak. A hiányokat jelen esetben sem pótolhatja egy rövid írás 1945 utáni tevékenységéről, pedig e néhány év alatt érte el politikai munkásságának csúcspontját. Ez alkalommal is csupán elméleti, politikusi tevékenységének néhány fontos mozzanatát mutatom be.

A második világháború éveiben Mónus Illés vezetésével az SZDP hangadó kritikusai már készülődtek a békés idősakra, és összeállították az erre szóló munkaprogramot. A munkában Justus is részt vett. Köztudott, hogy behatóan elemezte a fasizmust, amelyet a monopol-államkapitalizmus szükségszerű, elkerülhetetlen folyamányának értékelt: *nem látott különbséget a burzsoá demokrácia és a totális burzsoá diktatúra között*, ezeket a kapitalista fejlődés két egymásra következő szakaszának tekintette. A fasizmus elleni harcban (is) *az osztályszempontokat tartotta meghatározónak*, (és) *az osztályharcot eredményesnek és szükségesnek*. Szerinte a munkásosztálynak nem a demokráciát kell a fasizmus ellen védelmeznie, hanem a *szocializmust a kapitalizmus ellen*. Ez „a fasizmus elleni eredményes küzdelem egyetlen – bár egyelőre elvontan kijelölt – útja is” – hirdette.

Úgy vélekedett, hogy a fasizmus soha nem látott módon élezte ki a kapitalizmus ellentmondásait, s ezzel a szocializmus teljesebb körű társadalmi feltételeit megteremti, a munkásosztály, az emberiség tehát közvetlenül a *szocializmus korszakába lépett*, illetve léphet, ha nem adja fel elveit, eszméit és politikáját. Az új helyzetben az egyetlen és történelmileg igazolt megoldás a „*tiszta*” *szocialista fordulat*.

1942–1943-ban elkészült az SZDP programtervezete. „Mindenkihez!” szöveg, és a „demokratikus és szociális Magyarország” megteremtését tűzte ki célul. A kétszeri átdolgozás után negyven politikusnak és szakembernek megküldték véleményezésre a dokumentumot, köztük Justusnak is.

A program kiforratlansága ellenére azt mutatta, hogy alkotói egy új Magyarország felépítését tűzték ki célul. Feltételezték, hogy az országot az angolszász csapatok szabadítják fel, a háború után pedig átmeneti időszak következik be. Az SZDP bekerül a hatalomba, s részvételével olyan gazdasági és politikai viszonyok alakulhatnak ki, amelyek „már nem kapitalisták, de még nem is szocialisták.”¹

A háború befejeződésével Magyarországon is az újjáépítés, a gazdasági élet talpra állítása lesz a legfontosabb tennivaló. „A feladat nagysága meghaladja egyetlen párt vagy egyetlen társadalmi réteg erejét... Ezért fordulunk mindenkihez, hogy egyesült erővel és akarattal valósítsuk meg gyakorlati programunkat” – olvasható az elvi bevezetőben. Közvetlen politikai célja a társadalmi robbanás, az 1917–1919-es forradalmi helyzet kialakulásának, a „forradalmi felfordulásnak” a megelőzése volt. Ezért a párt vezetése mindenkivel hajlandó együttműködni és összefogni, aki az ország újjáépítésében részt kíván venni. Ezt a szándékot tükrözte a tervezet címében is kiemelt megszólítás.

Érdekes módon éppen ez lett az egyik központi vitatéma. Lehet-e a pártnak „mindenkihez!” fordulni, és elegendő-e a „szociális” Magyarországot célul kitűzni? Továbbá: mit kell érteni a demokrácia, a demokratikus átalakítás követelésén?

A többség erőteljesen vitatta, sőt el is vetette a tervezetben foglalt követeléseket. Justus Pál is kifogásolta: az egész tervezet „arra a feltevésre épül, hogy a kapitalizmus a háború után az egész világon és különösen Magyarországon nagyjában (strukturálisan) változatlan marad”. Mint mondta, „a tervezet teljesen figyelmen kívül hagyja, hogy a totális rendszerek kialakulása és a kapitalizmus szerkezeti változásai között okozati összefüggés áll fenn, más szóval, hogy monopolkapitalizmusra, vagy éppen monopol-államkapitalizmusra nem lehet igazi és tartós demokráciát építeni.” Ezért a kiinduló hipotézist nemcsak tévesnek, hanem utópisztikusnak is tartotta.²

¹ PIL 658, f. 5/ 1943-2. ö. e.

² Uo. Justus Pál: *Megjegyzések a Szociáldemokrata Párt gyakorlati programtervezetéhez.* 1943. június 3.

Fontos elvi kérdésként vetette fel, hogy egy átmeneti program esetében világosan kell megfogalmazni: „*hová* vezet át.” Pontosabban: az elvi alapoknak kell megadniuk az *átmenet irányát* is. De nem az irány, hanem az átmenet mértéke, annak tempója és módszerei is a végcél függvényei.” Egyértelműen le kell szögezni: „*a cél a szocializmusba való fokozatos átmenet*. Tehát az átmeneti gazdálkodást és általában az egész átmeneti politikát olyan módon akarjuk kezelni, hogy ezek az intézkedések következetesen és fokozatosan a szocializmus felé vezessenek. Más szavakkal: a proletariátus akaratát szándékozunk megvalósítani az átmeneti időben.”

Sajátos és radikális álláspontját így folytatta és foglalta össze: „Bárhogy kerülgetjük is, ki kell mondanunk, hogy a proletariátus diktatúráját akarjuk. Ezt a kérdést Marx már a gothai program kritikájában tisztázta. A »proletariátus diktatúrája« kifejezés azonban az elmúlt évtizedek tapasztalatainak dialektikus értékelése révén új értelmet kap.”

A polgárság számtalan variációban tudja érvényre juttatni a maga diktatúráját – folytatta Justus. – A burkolt diktatúra (a parlamentáris-demokratikus) mellett „láttuk a nyílt fasizmust és a nemzetiszocializmust, amely teljesen lerombol minden demokratikus illúziót, és láttuk azokat a rendszereket, amelyek ugyan megtartottak *némi* parlamentáris *látszatot*, de különböző erőszakszervezetek révén többé-kevésbé nyílt diktatúrát jelentettek.”

Szerinte „ma, amikor az emberiség a fasizmus mindennemű megnyilvánulása ellen harcol a kultúra megmentéséért és a civilizációért, (a) demokrácia szónak új értelme van. De nemcsak a szónak, hanem a demokratikus *formáknak* is fokozott jelentőségük lett... A mai történelmi helyzetben hangsúlyozottan kell követelnünk nemcsak a *demokratikus formákat*, hanem a tényleges demokráciát is. A *demokrácia követelése* ma, akár csak a formális, akár a lényegi demokráciát értjük ezalatt, a legdialektikusabb követelés a fasizmus minden formájával szemben. A fasizmus terrorja és rendőrállama után minden ember fokozottabban fogja követelni a kritika jogát, a gyülekezési és sajtószabadságot, amelyeket mind a magunk céljainak elérésére használhatunk fel, és az állandó terrortól és ellenőrzéstől mentes életet. A *demokráciát követelve és a demokratikus formák betartására ügyelve kell a társadalom fejlődését az általunk kívánt irányba vezetve, demokratikus formák között kell érvényesíteni a proletariátus diktatúráját.*”

A jelenlegi uralkodó rendszerrel szemben – folytatta – ezek „a mi megteremtendő szervezeteink azonban szervesen kapcsolódnának bele a társadalmi és gazdasági élet minden ágazatába, és annak integráns, alkotórészei lehetnek. Valódi tömegek lévén, az önkormányzat alapján, a demokratikus formák teljes megőrzése mellett érvényesíthetik akarukat, a proletariátus diktatúráját.”³

Justus tehát, többekkel együtt, határozottan bírálta az elvi bevezetőt, az ebben meghirdetett „demokratikus és szociális Magyarország” jelszót, a demokrácia értelmezését és a „Mindenkihez!” fordulást. A „semmitmondó »szociális« jelzővel szemben – mint írta – le kell szögezni, hogy a szocializmus megvalósítása a cél”, mi több, meg kell határozni, hogy mit értünk szocializmuson, mert „a nemzetiszocializmus is szocializmusnak nevezi magát.” Többen úgy vélekedtek, hogy a „szociális jelző gyakorlatilag a szocializmusról való lemondást jelenti.”

„Nem fordulhatunk ugyanis mindenkihez, a kapitalistákhoz, a latifundiumok birtokosaihoz, főpapokhoz stb.” – írta Száva István. „Nem mindenkihez fordulunk – közölte Gosztonyi Lajos –, csak Magyarország dolgozó népéhez, csak az ipari munkássághoz és parasztsághoz, az értelmiségnek pedig ama részéhez, aki elsősorban szellemi munkásnak vallja magát, nem pedig kiváltságos helyzetre igényt tartó réteg tagjának.”

A program az átmeneti időkre szól, „azaz a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenetet igyekszik szolgálni” – írta Justus. A párt és a munkásosztály feladatai azonban nem általában valamely átmeneti rendszer, hanem a szocializmushoz vezető átmeneti rendszer kiépítése. Az átmenet nem lehet nem lehet mechanikus vagy automatikus fejlődés eredménye, hanem csak a nagy tömegeknek, az ország többségének aktív együttműködésével vezethető a kívánt irányba. Ezért szükséges a nagy tömegek jogainak helyreállítására, a demokratikus szabadságjogoknak, az egyesülési és gyülekezési szabadságnak stb. a biztosítása. Határozottan kiemelte: „A szocializmus és demokrácia elválaszthatatlanok.”

Justus azt is bírálta, hogy a tervezet szerint: „a holnap Magyarországnak alapja az önállóság, a szabadság és a jólét. Demokratikus és szociális néppállamot akarunk... Az önállóság követelése illuzórikus – szöve-

³ Uo. – Justus Pál „Mónus Elvtárshoz” küldött véleménye a tervezetről, 1943. december 14. – Lásd részletesen: Strassenreiter Erzsébet: A Szociáldemokrata Párt és az ország demokratikus átalakítása (1944–1956). *Párttörténeti Közlemények*, 1982. 3. sz. (Kiemelések tőlem. – S. E.)

gezte le –. A mai technikai és társadalmi viszonyok mellett egyetlen ország sem lehet önálló.” Ehelyett fontosabb lett volna a *függetlenséget* követelni. Bizonytalan és határozatlan követelésnek tartotta még „a demokratikus, szociális és szabad néppártot” is. Utalt itt Marx megjegyzéseire, amelyeket a gothai program megfelelő részeinek kritikájánál alkalmazott. Véleménye az volt, hogy a háború után *az SZDP-nek a társadalmi átalakulásért, azaz a kapitalizmus felszámolásáért és a szocialista rendszer kiépítéséért* kell harcot indítania. Ezért a szocialista fejlődés bevezető stádiumaként szükségesnek és elkerülhetetlennek tartotta a mélyreható demokratikus átalakulást.⁴

A programtervezetet nem sikerült véglegesíteni és elfogadtatni hivatalos pártfórumon, de ez semmit sem vont le a róla kibontakozott vita értékéből. A vélemények alapvetően a párt sajtójában, a *Holnap Magyarországa* címmel közölt cikksorozatban napvilágra kerültek. Az 1944-ben bekövetkezett német megszállás és a fasizmus szabad tombolása megakasztotta a munkát. A pártot betiltották, vezetőinek jelentős részét a Gestapó lefogta, haláltáborba hurcolta, sokakat megöltek. Justus Pál munkaszolgálatosként megjárta a poklok poklát, a bori tábor foglya volt hosszú időn át⁵ 1944 októberében megszökött, és a már felszabadított Szegedre került.

JUSTUS PÁL FELSZABADULÁS UTÁNI TEVÉKENYSÉGE

Politikai pályafutása a felszabadult országban bontakozott ki, bár nem túl reményt keltően, sőt vészjóslóan indult. A bori büntető táborból Szegedre menekült, ahol már szerveződött az SZDP és a Nemzetgyűlés. Itt érte őt a meglepetés: Révai József a városban működő MKP vezetőségének tagja, őt „mint trockistát, elviteti az NKVD-vel.”⁶ Szerencséjére lefogásáról tudomást szerzett a Szegeden tartózkodó *Velencei Sándor* szociáldemokrata vezető és december 30-án levelet juttatott el Pestre, az országos vezetőséghez, Bán Antalhoz, sürgette Justus kiszabadítását.⁷ Bán, valószínűleg, Gerő Ernőnél, az MKP január 23-tól Budapesten tartózkodó vezetőjénél, interveniált Justus megmentése érdekében.

⁴ Uo.

⁵ Lásd erről ugyanebben a kötetben Csapody Tamás írását.

⁶ Justus Pál visszaemlékezése.

PIL 283. f. 10/42. ö.e.

⁷ PIL H-j-28. -Justus Pál visszaemlékezése.

Ennek köszönhetően Justus 1945 január második felében már megjelent a fővárosban, a *gyakorlati politika* színterére lépett, és bekapcsolódott a mozgalomba. Régi szervezetében, a VI. kerületben VB-tag lett, de az SZDP központjában dolgozott, ahol ekkor már munkához látott Ries István, Marosán György, Révész Mihály, Kertész Miklós, Faragó László, Szélig Imre, Jemnitz Sándor és mások. Bán Antal, az ideiglenes vezetőség első számú embere azonnal megbízta Justust a sajtó- és propagandaosztály vezetésével, és a kultúra ügyeinek intézésével. Átszervezések következtében tavasszal az oktatási osztály élére került, miközben a propaganda és a kultúra ügyeiért is felelős maradt. Ettől kezdve a *központi apparátusban* végig fontos szerepet játszott. 1946-ban a *külpolitikai referatúra* tagja is lett Ries, Kéthly, Szalai és mások társaságában. 1947-ben az SZDP apparátusát átszervezték, a központban három főosztályt hoztak létre, a politikait, a szervezésit és az ideológiáit. Ez utóbbinak Justus lett a vezetője. Ide tartozott az egész agitációs és propagandamunka, külön az oktatási, a kulturális és a propagandaosztályokkal és vezetőkkel. 1947-ben a mozgalom operatív irányító centrumában, a Főtitkárságon dolgozott és aktívan szólt bele a politika alakításába, a személyi és egyéb ügyek eldöntésébe.

1945 közepén, az augusztus 18–20-i kongresszuson, beválasztották a 21 tagú vezetőségbe. Ezt a pozícióját az 1947. január 31. – február 3. között üléselő kongresszus is megerősítette. A legszűkebb vezetésbe, a pártvezetőség tagjaiból alakult 5 tagú Politikai Bizottságba az 1948. március 6–8-i kongresszus után került be. Justust átvették az 1948. június közepén létrejött MDP-be, s a Központi Vezetőség tagjaként folytatta politikai pályafutását 1949. június 18-án bekövetkezett letartóztatásáig. „Apparatsikként”, hivatásos pártpolitikusként egyéb területen is dolgozott. 1945 nyarán az ő javaslata alapján döntött a pártvezetőség a *Szocializmusnak*, a párt ideológiai folyóiratának az újraindításáról. A főszerkesztő Mónus Illésné Kenyeres Júlia lett. Justus a szerkesztő bizottság tagja volt a kiadvány megszűnésig, 1948 májusáig. Valójában egy személyben szervezte, készítette elő és biztosította a lap havi megjelenését.⁸

Tevékenységének fő területe az elméleti, az oktatói és a propagandamunka maradt. Marxista gondolkodóként két irányban működött. Egyfelől folytatta elméleti munkáját, főleg a kapitalizmus és a szocializmus

⁸ PIL, 253. f. 1-5. – Justus beszéde az SZDP 1945. május 10-i konferenciáján.

problematikája foglalkoztatták. 1945 után megjelentek egyes régebbi és új írásai. Így 1945-ben megjelent a *Mi a szocializmus?* (1947-ben újra kiadták); *A szocializmus útja* (Az osztályháború új feltételei 183 oldalas munka); *A marxizmus közgazdasági elméletének vázolata*. Ezt követték 1947-ben: *A fasizmus gazdasági és társadalmi alapjai*; *A kapitalizmus kialakulása*; *Két világ határán*; *A monopolkapitalizmus gazdasági szerkezete*, és 1948-ban a *Marxista világszemlélet*, amely január 22-i előadásának szövege volt.

Elmélkedés mellett tanított. Pártja napi politikájának legszínvonalasabb magyarázójaként, propagálójaként az írásos és szóbeli propaganda, az oktatás területén jeleskedett. Véleményt alkotott az össznemzeti, országos politikáról, és gyakran megfogalmazta az ezekhez kapcsolódó pártálláspontot is. A heti pártnapi sillabuszokat és az egyéb, párton belüli felvilágosító, elvi kérdéseket tisztázó, rövidebb-hosszabb anyagokat (így pl. a „Kunfi Gárda 5 perce” sorozatot) 1945 közepétől ő írta. Ezekben a mozgalom elvi kérdéseire válaszolt, és a párt koalíciós politikáját, az országos politika egyéb problémáit érintő állásfoglalásokat, értékeléseket adta közre, nemegyszer saját nézőpontját, egyéni véleményét is beleszöveve, amivel olykor kiváltotta még az országos vezetők bírálatait is. Justus sajátos hangvételű bírálataival nemcsak híveket, barátokat szerzett magának, hanem ellenfeleket-ellenségeket is. Véleményét mindig nyíltan, elvi alapon és személyekre tekintet nélkül, sarkosan közölte párton belül és kívül. *Az SZDP-n belül kialakult helyéről*, szerepéről, általánosságban azt lehetne mondani, hogy ő volt *az SZDP Révaija*. Azt a szerepet játszotta, és részben funkciót töltötte be pártjában, amit az MKP-ban Révai József, azzal a különbséggel, hogy ez utóbbi kezdettől PB-tag is volt.

A két ideológus és politikus működésének hasonlósága mellett lényeges különbség volt köztük, amely pártjaik különbözőségéből, eltérő szervezeti koncepciójából, működési mechanizmusából adódott. *Az SZDP belső demokratizmusa következtében* a vezetőknek nem volt korlátlan hatalmuk, működtek a véleménynyilvánítás és a döntések szervezeti fórumai, érvényesülhetett a tagság ellenőrző szerepe, a szervezetek, a vezető testületek biztosították a bírálat szabadságát. A fontos kérdésekben vita után alakultak ki a döntések, a határozatok stb. Justus Pálnak soha sem volt olyan kizárólagos ideológiai szerepe, politikai befolyása, mint Révainak az MKP-ban. Az SZDP-ben egyetlen politikus sem szerezhette olyan korlátlan hatalmat, mint amire Rákosi Mátyás és néhány legközelebbi elv-

barátja, részben Révai József is, szert tett. Az SZDP belső demokratizmusa ennek korlátokat szabott. Ez vonatkozott Justus tevékenységére is.

Ezzel szemben az MKP-ban és szervezeti felépítésében szigorú centralizmus érvényesült. A párt vezetője és szűk köre, centruma döntött, határozott, sokszor a legapróbb részletekben is, amit az alsóbb szerveknek, szervezeteknek maradéktalanul végre kellett hajtaniuk. Az MKP-ban elképzelhetetlen volt az, ami az SZDP-ben gyakorlat, hogy megvitassák, és szavazásra bocsássák a felsőbb vezetés fontosabb taktikai és egyéb terveit, politikai javaslatait. Rákosi többször meg is vádolta Szakasitsot azzal, hogy a tagság és a vezető szervek befolyása alá került. De a legfőbb eltérést a Rákosi körül szinte kezdettől fogva érvényesülő személyi kultusz okozta. A párt belső élete hierarchikusan épült fel, a főtitkár egy személyben (vagy a három-négy főből álló elite támaszkodva) döntött a tennivalókról, határozta meg a legapróbb részletekig a taktikát, a politika napi tennivalóit. Rákosi igen gyakran még legszűkebb körének véleményét is lesöpörte a tárgyalóasztalról, és saját akaratát erőszakolta rá a politikai bizottsága, funkcionáriusaira és az egész pártra.

Justus Pál meghatározó szerepe a párt politikájának alakításában a belső sajátosságok, korlátok figyelembevételével is tagadhatatlan. A kitűnő tollú, elméletileg képzett, művelt, több nyelven beszélő marxista politikus gyorsan, közérthetően és pontosan fogalmazott, a párt legfontosabb programdokumentumainak írásában, szerkesztésében, megformázásában általában részt vett. Két-háromoldalas *heti pártnapi sillabuszai* alapján értékelték a pártszervezetekben a központi és a helyi előadók, titkárok és vezetőségi tagok az ország bel- és külpolitikai helyzetét, a mozgalom fontosabb eseményeit. Justus mindezzel együtt független gondolkodó maradt abban az értelemben is, hogy ragaszkodva a marxizmus alapelveihez és a párthoz tartozás írott és íratlan szabályaihoz, véleményét általában az alapelvekhez és nem a mindenkori aktuális politikai vagy méginkább személyi érdekekhez, illetve személyek álláspontjaihoz igazította. Meggyőződésből, elvből volt tudatos marxista, antikapitalista, a szocializmus iránt elkötelezett ember – és nem karrierizmusból.

Felkészültségén és kiváló szellemi adottságain kívül megnövekedett szerepe, befolyása összefüggött azzal is, hogy világos, radikális, baloldali elveket vallott és gyakorlatot követett, ami sokak tetszésével, beállítottságával találkozott. *Politikai krédója* a következő elveken, politikai nézeteken nyugodott: Magyarországot társadalmi életét modernizálni kell. Fel

kell számolni az ellenforradalmi rendszert, a demokratikus átalakítást végre kell hajtani, és összekapcsolni a távolabbi céllal, a kapitalizmus felszámolásával, az új, közösségi, ún. szocialista rendszer kiépítésével. Ezt fokozatosan, az osztályszempontokat szem előtt tartva, minden valóban demokratikus és szocialista erőt összefogva kell végezni. A szocializmus ügyét csakis a dolgozó tömegek többségének megnyerésével lehet győzelemre vinni. Az SZDP tehát nem a polgári demokráciáért, hanem az azon túlmutató, valódi demokráciáért küzdjön. Ezért kiemelten nagy jelentőséget tulajdonított a szocialista nevelésnek, oktatásnak, propagandának. Justus elsődrendűnek tekintette a kérlelhetetlen ideológiailag harcot minden reakciós, népellenes, fasiszta, fasisztoid, rasszista, antiszemita, nacionalista, sovinszta, álnépi, álhazafi stb. nézetek ellen.

1944–1945 fordulóján az SZDP ideiglenes vezetése egyértelművé tette, hogy – hűen az 1903-as programhoz és az évtizedeken keresztül hirdetett szocialista célokhoz – az új helyzetben az ország újjáépítését, demokratikus átalakítását és a szocialista irányú fejlődést tekinti a legfontosabb feladatnak. Justusnak a párt országos vezetésébe való bekapcsolódása csak még markánsabbá tette ezt a törekvést. Világosan megmagyarázta, feltárta a stratégiai célt, a demokratikus átalakítás és a szocialista fejlődés összefüggését, a marxista elveket az új körülmények lehetőségeihez és követelményeihez alkalmazta, korszerűsítette a párt régi programját. Mindent megtett annak érdekében, hogy a párt politikája egyértelműen forradalmi, baloldali legyen. Írásaiban a marxizmus elveinek szellemében, a tömegek számára érthetően fogalmazta meg ezeket a politikai kérdéseket.

Ideológiai és propaganda tevékenységének egyik központi témája az új demokrácia értelmezése, a demokrácia és a szocializmus szerves kapcsolatának, összefüggésének magyarázata lett. Az általa megfogalmazott vagy közreműködésével összeállított politikai állásfoglalásokban, programdokumentumokban ezeket az elveket, célokat dolgozta fel, a párt nemzetmentő, országépítő terveit, elképzeléseit ismertette, magyarázta. 1945. január végén *A Szociáldemokrata Párt felhívása Magyarország dolgozó népéhez*, márciusában a *Mit akar a Szociáldemokrata Párt?*, április első napjaiban pedig *A magyar néphez!* című rölpap jellegű rövid programok Justus nevéhez fűződtek. Ezekben fejtette ki közérthetően, elvi alapon az SZDP koncepcióját és konkrét társadalom átalakítási javaslatait a párttagság és a közvélemény számára.

Justus közreműködésével adták ki a következő jelszavakat: „*Ma a demokráciáért – holnap a szocializmusért!*” (1945. március); „*Demokrácián át a szocializmusért!*” (amely a párt felszámolásáig érvényes maradt). Justus megfogalmazásában mindkét jelszó frappánsan fejezte ki az SZDP rövid és hosszú távú célkitűzéseit, politikai koncepciójának lényegét.

Nem alaptalanul mondta a májusi konferencia első napján, 1945. május 10-én: „Mi vagyunk a legbaloldalibb párt... ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért harcolunk. Ma a demokráciában készítjük elő a holnap szocializmusát. Ez kormányzatilag felelősségvállalást jelent, viszont ellenzék és ellenfél vagyunk a kapitalizmussal szemben.”⁹ Ez a megállapítása az MKP-nak is szólt, amely politikai megfontolásokból ekkor hallgatott szocialista törekvéseiről.

Nem rejtette véka alá azonban, hogy a sokak által óhajtott és eltérően magyarázott *demokráciát* nem a polgári demokrácia hívei szerint értelmezi. A „tiszta”, „teljes” demokrácia ellenében a „korlátozott”, a „harcos demokráciát” támogatta. Az új választójogi törvény 1945 szeptemberében folyó parlamenti vitájában hangoztatta: „a demokrácia ellenségei számára nem szükséges demokráciát adni” és a szavazati jogok szűkítését szorgalmazta. Másfelől úgy vélte: a politikai demokrácia a gazdasági demokrácia (tehát a nagytőke uralmának, hatalmának megtörése, a tőkés termelés és elosztás munkásellenőrzése) nélkül féloldalas, és nem valódi, igazi demokrácia. Kitartott a háború előtt is hangoztatott nézete mellett, hogy a szocializmusért folyó küzdelem és a szocializmus csak a demokrácia érvényesülésével együtt lehet sikeres. Ez a proletárdiktatúra tagadását is magába foglalta.

Az új pártpolitika megvalósulásának *elengedhetetlen feltétele a vezetés személyi összetételének megújítása*, lendületes, fiatal erők bevonása a vezetésbe – tanította. A legélesebben ellenezte, hogy az 1944 előtti, anti-kommunista beállítottságú vezetők megmaradjanak pozícióikban, az 1944 előtti vezetőség változatlan összetételben folytassa munkáját, és irányítsa a pártot, mert ez a munkáspártok együttműködésének egyik legnagyobb akadályává vált, különösen az MKP irányában.

Peyer Károlynak és híveinek háttérbe szorítását kezdettől szorgalmazta. Rövid időn belül kiderült, hogy ez a csoport nem fogadja el az SZDP egyértelműen szocialista irányultságú politikai programját, társadalmi

⁹ Marxista világszemlélet: Justus Pál előadása. A Kunfi Akadémia 2. előadása a Sportcsarnokban, 1948. január 22.

célja a kapitalizmus és a nyugati többpártrendszeres polgári demokrácia. A pártnak eme *tényleges jobboldala* és vezetője, Peyer Károly ellen Justus 1945-től politikai harcot folytatott. 1945 őszén, amikor a választások alkalmával Peyer először intézett nyílt támadást a párt vezetői és politikája és vezetői ellen, Justus azokkal ment együtt, akik kizárását követelték. Az 1947 eleji XXXV. kongresszus kompromisszumos megoldásával, amely Peyer tevékenységét határozatlanul élesen elítélte, de nem zárta ki a pártból, Justus nem értett egyet, és politikailag károsnak tartotta a probléma ilyen megoldását. A párt más régi vezetői ellen is tudott mozgósítani embereket, elsősorban fiatalokat, a SZIM vezetői közül. Nagy felháborodást váltott ki például, amikor 1946 közepén a pártvezetőség tagját, az 1942 végén főtitkárrá választott Szeder Ferencet, az akkori SZIM-titkár, Egri György, Justus tanítványa, nyilvános gyűlésen megtámadta, jobboldalinak minősítette és Peyer baráti köréhez sorolta. Emiatt Justusnak is kellemetlenségei támadtak a vezetőségben, le kellett mondania az Ifjúsági Titkárságnak és a SZIM-nek a felügyeleti posztjáról.

Justus – és az SZDP – hosszú távú stratégiai kérdésként kezelte a két marxista, baloldali, önálló és független párt viszonyát. 1944/1945 fordulóján úgy tűnt, hogy az MKP Moszkvából hazatért vezetőségi tagjai, élükön Gerő Ernővel, tudomásul veszik, hogy a munkásmozgalom bipoláris alapokon legalizálódik. 1944 novemberében Szegeden Gerő, Révai, Farkas még saját tagjaikat is győzködték, hogy ne akarjanak mindenáron egyesült pártot, csak kommunista pártot szervezni, „engedélyezni”, hanem vegyék tudomásul az önálló és független SZDP létezését, mert ez a magyar baloldal és az ország érdeke. Ennek szellemében a két párt vezetősége egyezményekben rögzítette az együttműködést. 1945. január 21-én Debrecenben, majd 1945. január 25-én és február 6-án a fővárosban írtak alá együttműködési megállapodást. Az MKP részéről Gerő Ernő tudomásul vette azt is, hogy az SZDP önálló, saját ifjúsági és női szervezeteit is fenntartja. Január 24-én megállapodtak a szakszervezeti mozgalom újjászervezésének módjáról is. Rögzítették, hogy az MKP nem szervez külön szakszervezeteket, és az egységes mozgalmat paritásos alapon irányítják. Így alakult meg a Szakszervezeti Tanács, amelyben hét-hét tagot adott a két munkáspárt, az elnök szociáldemokrata, a főtitkár pedig kommunista lett. Ezen elv alapján szerveződtek meg a szakmai szövetségek vezető testületei is, országos szinten figyelemmel a paritásra. A népi szervezetbe is a két párt a legtöbb helyen egyenlő arányban küldte be tagjait, pl. a

nemzeti és az üzemi bizottságokba is. Ennek következtében ha nem is teljesen súrlódásmentesen, de országos és helyi szinten is a korrekt együttműködés irányában alakult a két párt viszonya.

A helyzet februárban változott meg. 1945. január 30-án Moszkvából hazatért a főtitkár, Rákosi Mátyás, és bekapcsolódott a párt munkájába. Minden addigi megállapodást a gyakorlatban semmisnek tekintett, durván felrúgott, és a kommunistáknak egy-két fős többséget követelt minden fórumon. Ettől kezdve általában a vetélkedés, a csatazaj, a marakodás jellemezte a két párt viszonyát. Ez kiegészült azzal, hogy a fúzió is téma lett, kezdetben a pártok ifjúsági és nőszervezeteinek egyesülését követelve, majd 1946 tavaszától már a pártok fúzióját emlegetve. Állandó lett a feszültség a szervezetekben, a munkásmozgalomban, az SZDP-n belül pedig fellángoltak a viták. Az MKP 1947 elejétől, majd egyértelműen az 1947-es választások után az ifjúsági és nőszervezetek egyesítését erőszakolta, amivel a pártok fúzióját készítette elő. A szakszervezetek irányításának paritásos elvét az 1945. december 2-i szakszervezeti kongresszus előtt nyíltan megtámadta, és két fős többséget követelt az MKP-nak az SZT-ben és a szakmai vezetőségekben. Az SZDP emiatt majdnem szakításra vitte az ügyet a szakszervezeti mozgalomban. Végül is, belement egyfős többségbe.

Justus Pál szemében az MKP-val, a kommunistákkal való együttműködés nem vagy-vagy kérdés volt, nem kizárásos alapon működött. Justus világosan felmérte, hogy a magyarországi történelmi fejlődés megelőző évtizedei, sőt évszázadai nem kedveznek a társadalom jobbítását célzó baloldali törekvéseknek, mozgalmaknak. A magyar tömegek gondolkodását olymértékben áthatotta a jobboldali, konzervatív politikai propaganda, hogy ezt a szellemi, ideológiai tudati betonfalat nehéz lesz rövid idő alatt áttörni, lebontani.

Hamarosan azonban egyértelművé vált, hogy a két pártban eltérően értelmezik az együttműködést és a munkásszövetséget. Az SZDP-vel ellentétben az MKP taktikai, rövid távú, átmeneti feladatként kezelte a munkáspárti együttműködést, az SZDP-hez való viszonyát saját napi politikai céljainak rendelte alá, s szinte naponta minősítette a „testvérpárt” vezetőit, tetteit, az MKP-val szembeni magatartását jobboldalinak vagy kevésbé jobboldalinak, illetve kommunistaellenesnek. Rákosi és az MKP vezetése az SZDP-t nem tekintette egyenrangú politikai partnernek. Az együttműködési politika Rákosi számára, mint azt a belső értekezleteken,

központi vezetőségi üléseken megfogalmazta, eszköz volt arra, hogy a munkásmozgalomban legyőzze az SZDP-t, és megszerezze a különböző szervezetek vezetésében a kvázi többséget.

A koncepcionális eltérés rengeteg problémát okozott és végül is ellenségesé tette a viszonyt ahelyett, hogy a régi időkből örökölt szembenállást feloldotta volna. Az SZDP-vel szemben ellenségesé váló MKP-politika és magatartás azokat a vezetőket és tagokat erősítette, akik a kommunistákat egyébként is fenntartásokkal fogadták. A történetek az ő álláspontjukat igazolták, és állandó vitát provokáltak a vezetésben és a tagság körében is. Még azok is háborogtak a Rákosi-féle politika ellen, akik egyébként az együttműködés mindenáron való fenntartása mellett voltak.

Justus természetesen felismerte az MKP politikájának súlyos következményeit, és lázadozott az MKP szociáldemokrata ellenes tevékenysége, politikája miatt. Ennek ellenére az együttműködés mellett tört lándzsát, sőt pártján belül a legszorosabb összefogást szorgalmazta: a legvégső határig hajlandó volt elmenni még a kommunista igények figyelembe vétele terén is. Egyrészt remélte, hitte, hogy az MKP-t ezzel meg lehet győzni arról, hogy saját programját is csak a szociáldemokratákkal szoros szövetségben tudja megvalósítani – (tekintettel az ellenforradalmi korszaktól örökölt magyarországi körülményekre), és végül is az MKP-t helyes útra lehet terelni, normalizálni lehet a viszonyt, javítani az együtt-politizálás feltételeit, ha engednek a nyomásnak bizonyos kérdésekben. Justus emellett úgy ítélte meg, hogy ez az egyetlen lehetőség arra, hogy az SZDP önálló és független politikai erőként megvalósítsa társadalomátalakítási programját. Tudta, hogy erre az MKP nélkül, kivált ellenében nem kerülhet sor. A szakítás, az adott nemzetközi és hazai viszonyok mellett, csak az SZDP vereségével végződhet.

Szentül hitte, hogy az SZDP baloldali, radikális politikája meggyőzi az MKP hangadó vezetőit is erről. Ezért is hangsúlyozta minden beszédében, parlamenti felszólalásában pártja marxista elméleti alapjait, baloldali, szocialista felfogását, sokszor az MKP politikáját bírálva is. Az SZDP első jelentős háromnapos konferenciáján, az 1945. május 10-i ülésen felszólalva azt mondta, hogy az SZDP a magyar társadalom legbaloldalibb pártja és mozgalma. Ezzel közvetve arra utalt, hogy nézeteit, politikáját, elveit nem csomagolja valamiféle nemzeti köntösbe, az osztályérdekeket nem tagadja le, nem tesz elvi engedményeket pillanatnyi politikai célok miatt (mint az MKP).

A későbbi években is megszállottan bizonygatta azt, hogy az SZDP marxista eszmeiségű forradalmi, baloldali, munkásbázisú párt. Az SZDP-nek ugyanis szinte legalizálódása első percétől kezdve szembe kellett néznie azzal a suttogó és nyílt propagandával, hogy a párt letért a marxizmus talajáról, a polgári pártok egyike lett, és mint a polgári demokrácia, a kapitalizmus eszköze elárulja a munkásosztály ügyét. Révai József pl. az 1945. február 8-án, a fővárosban tartott első kommunista aktívaértekezleten azt bizonygatta, hogy az SZDP egyszerűen polgári demokráciát akar, ezért ellene éppen úgy harcolni kell, mint a polgári pártok, a kisgazdapárt ellen. A polgári pártok viszont kifogásolták, hogy az SZDP ennek ellenére az MKP-val szövetkezett, és nem a Független Kisgazdapárttal. Két oldalról is azzal igyekeztek az SZDP befolyását csökkenteni, hogy híresztelték: az SZDP az MKP-nak behódolt, feladta az önállóságát és függetlenségét, és felmondta az 1943-ban a kisgazdákkal kötött szövetségét.

Justus lankadatlan energiával írt és szólt arról, hogy az SZDP baloldali, független, önálló mozgalom és szervezet, saját marxista eszmei bázisára alapozza politikáját, és ebből eredően természetese, objektív és szubjektív szövetségese a másik munkáspártnak, az MKP-nak. Erről szóltak az SZDP hivatalos állásfoglalásai, kongresszusi határozatai, Justus és más vezetők írásai. Justus ezért is lépett fel olyan hevesen azok ellen, akik a kommunisták miatti együttműködési problémák, valós sérelmek miatt magát az együttműködést, és politikai szövetséget is feláldozták volna.

Nem egyszer élesen vitatkozott pl. Kéthly Annával, akit az együttműködés akadályozójának tartott. Az egyik ilyen összecsapásra az 1948. január végi vezetőségi ülésen került sor, amikor a lakonikus jegyzőkönyvi feljegyzés szerint Kéthly – több régi vezető lemondatására, eltávolítására reagálva – kifejtette: „a pártapparátus azokat, akik nem paríroztak, jobboldalinak nyilvánította, ehhez segítséget kapott az MKP-tól.” Justus válaszában kategorikusan közölte: „Vitatkozni nincs értelme. Kéthly felszólalása bizonyította, hogy áthidalhatatlan ellentétek vannak itt is. Az ő politikája csődbe és zsákutcába vezetett. Mi innen ki akarjuk vezetni (a pártot). Nincs joga ebben bennünket akadályozni. ... Felelős azért is, hogy embereket lehetetlen helyzetbe juttatott.” Kéthly visszautasította Justus vádjait, „őmiatta senki nem került védhetetlen helyzetbe. ... Ha visszavonul, az nem a csőd bevallása, hanem a magasabb erők előtt(i) meghajlás.” – szögezte le Kéthly. Tekintsünk el attól, hogy Kéthly megvádolásában

mennyire volt igaza Justusnak. Tény, hogy a párt fennmaradása érdekében hajlandó volt tisztázódásokra, azon vezetőségi tagok félreállítására, akik egyrészt, nem támogatták az MKP-val való szövetség erősítését, másrészt akiknek a félreállítását az MKP vezetői már régóta követelték.

A két párt kapcsolatainak folyamatos romlását látva a radikálisok, a Justussal, Marosánnal egyetértők és az együttműködés ügyében nagyobb áldozatokra is hajlandók, egy nézetet vallók összefogtak, mert szükségesnek vélték, hogy a két párt vezetése találjon egy közös pontot. Ezért Marosán, Horváth Zoltán, Justus és még néhány vezető olykor baráti beszélgetésre összejött néhány kommunista vezetővel, Révaival, Farkas Mihállyal, Rajkkal és másokkal. 1946 elejétől egyre gyakrabban és szervezetesebb formában került sor az ilyen beszélgetésekre, és az eszmecsere túl egyes akciók összehangolására is. Az 1947-es kongresszus után létrejött az *SZDP Baloldali Munkaközössége* (BMK), amely rendszeresen ülésezett. Tagjai voltak a központi apparátus vezetői (Justus, Schiffer Pál, Török Júlia, Horváth Zoltán, Vágvölgyi Tibor és mások) és több fővárosi kerületi VB-titkár és tag (a II-tól a X. kerületig). A munkaközösség tagjai szervezeten léptek fel, hogy radikális politikai törekvéseik minél nagyobb nyomatékkal érvényesüljenek a párt politikájában.

Justus a BMK-ben hangadó szerepet játszott, rendszeresen értékelte a nemzetközi helyzet alakulását, elítélve a nyugat-európai szocialista pártok jobbra kanyarodását, olykor igen szélsőségesen (fasizálódásnak) értékelve a megváltozott politikájukat. Az Egyesült Államok és a Szovjetunió viszonyának rosszabbodó folyamatát látva Justus kitarzott amellett, hogy „az SZDP-nek a Szovjetunió mellett kell állni, mert az képviseli a haladást.” A munkaközösségi összejöveteleken rendszeresen kiállt az együttműködés mellett, miközben nem hallgatta el, élesen bírálta és elítélte a kommunista szociáldemokrataellenes nyílt és burkolt machinációit, akcióit. Az 1947-es választások után még a kormányból való kiválást is felvetette.

Justus szinte az utolsó percig, amíg még szólhatott, határozottan ellenkezte a fúziót. Minden elméleti és politikai megnyilvánulása arra irányult, hogy bizonyítsa az SZDP és az MKP különállásának jogosultságát. Ebben a politikai, ideológiai küzdelemben igyekezett a közéletben is kibontakozó politikai karrierjét és lehetőségeit, így mindenképp a parlamenti fórumot is kihasználni. A *parlamentnek* 1945 közepétől 1949 közepéig volt a tagja. A parlamenti bizottságok közül a közoktatásiba és a könyvtári és múzeumiba delegálták. A parlament, az „igehirdetés” legszélesebb fóru-

ma neki is rendelkezésére állt, és mint a párt képviselői addig is tették, felhasználta a párt fontos elvi és politikai álláspontjának kifejtésére.

A parlamentben közel húsz beszéde, rövidebb-hosszabb hozzászólása, előterjesztése interpellációja hangzott el. A szakkérdések mellett fontos politikai ügyekben is vezérszónok volt. 1946. május 23-án, a szénbányák államosításának vitájában, nagy beszédet tartott. Kifejtette, hogy a párt számára a bányák államosítása világnézeti kérdés, de az államosítás még nem szocializmus, mert „a szocializmus az magasabb rendű életforma”, és az államosítással a kizsákmányolás még nem szűnik meg. Akik „a szocializálást az államosítással összekeverik”, azok nem jóhiszeműek.

A parlament 1947. február 7-i ülésén a koalíció védelmében szólalt fel, értékelte a háború alatt létrejött SZDP-KGP szövetséget, és azt bizonygatta, hogy „mi is komolyan vesszük a koalíciót és az együttműködést”, de beszéde botrányba fulladt. Ugyanez történt a március 13-i ülésen is, amikor a költségvetési vitában a vallás- és közoktatási tárca részletes tárgyalása kapcsán a magyarországi antiszemitizmusról, a vallásszabadság jelszavairól, a fakultatív vallásoktatásról beszélt, ami a jobboldali padsorok nemtetszését váltotta ki, és botrányos reagálásokkal zavarták meg az előadót.

A parlamenti szószerket is felhasználta arra, hogy az SZDP *marxista, antikapitalista* beállítottságáról, politikájáról beszéljen. Az 1947. július 1-i ülésen pártja nevében örömmel üdvözölte a hároméves tervet, „amelyet mi szociáldemokraták a legsajátabb ügyünknek tekintünk, s készek vagyunk mindenkivel és mindenki ellen egész erőnkkel harcolni a terv minél gyorsabb és minél teljesebb megvalósításáért” – mondta. Rámutatott, hogy ettől „a mai rettenetesen alacsony életszínvonal felemelkedését” várják a dolgozók, és a „szociális igazságtalanságok részbeni jóvátételét”. Az újjáépítés, az infláció minden terhét az olcsón dolgozó munkás viselte, „a magánvállalkozók elvitték a hasznot”. A párt tovább akar haladni a megkezdett úton a végső célig. Mert „igaz az is, folytatta, hogy politikai tekintetben döntő beleszólásuk van a dolgozóknak az ország vezetésébe, de gazdaságpolitikailag a mi meggyőződésünk szerint még mindig túlságosan nagy a tőke befolyása, és túlságosan kicsiny a dolgozó tömegeké.” Szorgalmazta a kötött gazdálkodásra áttérést.

Kijelentései mindig az MKP-nak is szóltak, amely már 1945 elejétől kétségbe vonta az SZDP baloldaliságát, később pedig egyenesen ellenségként kezdte kezelni. Ahogy a két párt között és a munkásmozgalomban élesedett a vita, és egyre erősödött az MKP nyomása az SZDP-re (azzal a

nem is titkolt céllal, hogy kieroszakolja a mielőbbi egyesülést), Justus úgy ismételte és bizonygatta egyre makacsabban, hogy pártja marxista, és forradalmian baloldali, szocialista politikát követ. 1947. november 8-án, amikor a Magyar Nemzeti Bank és a Pénzügyintézetek I. kúriába tartozó tagjainak államosítása került a parlament elé, Justus talán a legjelentősebb parlamenti beszédét mondta el. Ebben az SZDP 1945-től követett politikáját tekintette át és értékelte szinte hónapról hónapra haladva, idézetekkel bizonyítandó, hogy az eltelt rövid időszak alatt bekövetkezett társadalmi átalakulásában az SZDP aktívan részt vett, döntő szerepet játszott és felelősséget vállalt.

„Az SZDP marxista párt” – szögezte le. A magyar szociáldemokraták marxistaként nézik a magyar társadalom fejlődését, és ebbe a fejlődési perspektívába állítják be „azt az alapvető reformot, amelyet a nagybankok államosítása címén most tárgyalnak. „Az elmúlt politikai rendszer nem térhet vissza, kitakarítják a magyar közéletet az ellenforradalom minden személyi és intézményi maradványától. Aki komolyan akar demokráciát, annak akarnia kell, ... a bányák, az energiaforrások, a nehézipari nagyvállalatok államosítása után a bankok államosítását is.”

Nem tekinthető véletlennek, hogy Justus 1948 elején, amikor az SZDP a március 6–8-ra kitűzött sorsdöntő kongresszusára készült, fontosnak tartotta újra és újra bizonyítani: az SZDP marxista párt, és célja a szocializmus. Az országgyűlésben 1948. március 2-án, az 1947/48-as költségvetési vitában a kormányának adandó felhatalmazási ügy kapcsán utoljára tartott nagy beszédet. Idézetekkel igazolta, hogy a párt felszabadulás utáni története bizonyítja: az ország társadalmi rendszerének megreformálásában, sikereiben az SZDP nem kisebb szerepet vállalt, mint az MKP. Mindez azonban már hiábavaló volt. Az MKP vezetése, élén Rákosival, az SZDP politikájáról, „bal”- és „jobboldali” vezetőinek többségéről régóta válogatás nélkül úgy beszélt, nyilatkozott minden fórumon, mint a munkásmozgalom árulóiról, olyan politikai erőkről, amely 1945 óta (nem beszélve a megelőző évtizedekről) egyébbel sem töltötte idejét, mint az átalakulás gátlásával és az MKP elleni harccal. A gondot mindvégig az okozta, hogy az MKP taktikai kérdésként kezelte az SZDP-hez való viszonyt, a vele való együttműködést. Rákosi az együttműködést csak annyiban és addig tartotta szükségesnek, amennyiben és amíg annak révén nem sikerült neki az SZDP tömegeit elhódítani és a munkásmozgalomban az MKP számára a többséget megszerezni.

Az MKP – éppen azért, mert az SZDP nem volt jobboldali, polgári párt – valódi és erőteljes versenytársat látott benne, programjában pedig alternatívát a jövőt illetően. Neki kedvezőbb lett volna egy ízig-vérig jobboldali „testvérpárt”. Az SZDP által követett politika és gyakorlat a szocialista demokráciának és a szocialista társadalomnak egy olyan alternatíváját kínálta a magyar társadalomnak, amely elfogadhatóbb, kedvezőbb volt, mint a „proletárdiktatúrás” változat, amelyet a Tanácsköztársaság elleni negyedszázados propaganda lejáratott. Az SZDP a szocializmus felé haladást hosszabb távra tervezte, és nem rapid, „forradalmi”, „huszárvágásos” megoldásokkal kívánta ezt a célt elérni. Az SZDP az MKP szovjet típusú „proletárdiktatúráját” gátolta a kivitelezésben.

Justus csapdába került. Egyfelől a két párt együttműködésének elkötelezett híve volt, beleértve a legszorosabb együtt-politizálást, a taktikai kérdések egyeztetését, a politika fő stratégiai célkitűzéseinek összehangolását. Másfelől nem volt híve a két párt *idő előtti* egyesülésének. Valósággal irritálta őt az MKP megrögzött, mániákus követelése, hogy mielőbb egyesüljenek. Ebből következően ellenezte azt, hogy az MKP minden módon akadályozta az SZDP önálló és független politizálását, amit öngyilkos politikának tartott. Justus írásos és szóbeli megnyilvánulásai mind az ellenforradalmi, konzervatív, reakciós múlt és a kapitalizmus elleni engesztelhetetlen harcról szóltak, és az eljövendő új rend, a szocializmus igiteléről. Minden olyan politikát támogatta, amely ezeket a célokat segítette. Minden olyan jelenséget, amely e törekvések ellenében hatott, lett legyen az szociáldemokrata vagy kommunista oldalról jövő akció, élesen elítélt és ellenezett.

Politikai radikalizmusa az új helyzetben még markánsabban jelent meg nemcsak írásaiban, de tevékenységében is. A munkáspártok együttműködésének megszállott, elkötelezett híveként támogatta a két párt legszorosabb összefogását, bizalomra épülő, tisztességes együttműködését, politikájuk maximális összehangolását. Ezt a szociáldemokrata politika alfájának és omegájának tekintette az ellenforradalomtól öröklött Magyarországon, amelyben még a feudális szellem is virágzott, a dolgozó tömegek jogfosztottsága, kulturális elmaradottsága, szociális nyomorúsága egész Európában az egyik legjellemzőbb társadalmi realitás volt.

Együttműködésében elment a legvégső határokig; minden olyan megoldást, taktikai lépést helyeselt, amely ezt erősítette, az ellentéteket csökkentette. Támogatta a közös programokat, politikai akciókat, amelyek

mélyítették a két párt barátságát, elősegítették a két mozgalom közeledését, az évtizedes elméleti, politikai, szervezeti konfliktusok feloldását. Így pl. 1945 nyarán egyetértett azzal a kezdeményezéssel, hogy a két pártapparátus dolgozói közös rendezvényen ismerkedjenek meg egymással. Híve volt annak, hogy 1945-ben az október 7-i budapesti választásokon a két párt induljon közös listán. Nemcsak azért, mert remélte, hogy így több szavazatot gyűjthetnek össze, hanem azért is, mert a munkáspártok viszonyában a közeledés gondolatát és gyakorlatát még túlzottan törekénynek ítélte, és tartott attól, hogy a külön lista esetén a választási harcban az együttműködés egymás elleni harcba csap át.

Ugyanezek a megfontolások vezették őt az 1947. augusztus 31-i választásokon is. Justus támogatta a közös listán indulást ekkor is, hogy lehetőleg együtt és ne egymással szembefordulva vívják meg ezt a fontos politikai csatát. Miután ezt elvetették, támogatta azt az elképzelést, hogy szinte bármi áron közösen szerezzék meg a többséget, annak reményében, hogy *munkástöbbségű kormányt* alakíthatnak. Egyetértett a Bőhm Vilmos felvetette javaslattal, hogy fogadják el az MKP kezdeményezését, és működjenek együtt a különböző választási machinációkban, így az ún. kék cédulákkal való visszaélésekben is a két párt győzelme érdekében.

Justus tehát helyeselte az MKP által kigondolt és a Bőhm Vilmos által támogatott *kék cédulás akciót* is. A pártvezetőség egy része azonban morális kérdést kovácsolt ebből, és amint a választások előtt két nappal kitudódott, hogy mire készül a pártvezetőség egy része, a politikai bomba robbant. Olyan döntés született, hogy le kell állítani az SZDP részvételét ebben az akcióban, ki kell vonulni belőle. Ez azt jelentette, hogy az MKP-t cserbenhagyják, másfelől viszont, az SZDP a továbbiakban nem részesülhet a hatalomból, és ezzel megfúrták a „munkáskormány” koncepciót is. Justus szabályosan dühöngött az alkalom elszalasztása miatt, haragja azok ellen irányult, akik a hatalom közös megszerzése érdekében nem voltak hajlandók vállalni az MKP-val közös akciókat, és a remélt munkástöbbségű közös kormányzást. Ugyanakkor a választások nyomán kirobbant belső és külső mozgalmi válság idején erőteljes fellépést követelt az SZDP ellen irányuló MKP-terror politikájával szemben.

A VÁLASZTÁS UTÁN

Szeptember 1-jén a pártnap előadóknak Justus tartotta a felkészítést. Elemezte a kirobbant politikai válság okait. Ugyanakkor keményen bírálta a MKP-t és Rákosit, nekik tulajdonította az SZDP gyengébb eredményét. A koalíció és a munkásegység válságáról beszélt. Szembefordult azokkal az állításokkal, miszerint „a párt jobbszárnya az üzemi és a szakszervezeti prolikból tevődik össze”. Ezt legendának nevezte. „A választás megmutatta, hogy éppen ez a réteg maradt hű az SZDP-hez, és hogy ez az igazi baloldal.” Justus az ún. kemény vonalhoz tartozott. Kijelentette: „A párt, amely nélkül nem lehet kormányozni, teljes hatalmat és tökéletes egyenrangúságot kíván. Alul és felül kell a hibákat kijavítani és a pártot erősíteni.”

A válságból való kilábalás azonban nem sokáig húzódott. Október végére kialakult egy állásport. Ez pedig lényegét tekintve az volt, hogy elfogadták az MKP-nak az a javaslatát, hogy „megalkuvás nélküli baloldali politikát” folytatnak, azaz megszüntetik a pártban a vitát, leállítják a kommunisták bírálatát, s szorosra fűzik a politikai kapcsolatokat a kommunistákkal. Mint fentebb láttuk, erre nem lehetett semmi remény. A fő kérdés már ekkor is az volt: lesz-e SZDP vagy sem? A párt vezetőit, tagjait elsősorban az izgatta, hogy mi lesz a mozgalommal, a szervezettel, az emberekkel.

Az SZDP vezetése arról persze nem tudott, hogy az MKP szűk vezető köre szeptember első napjaitól már a fúzióban gondolkodott, rövid-távú politikai tervei, az apparátus munkaprogramjai már ennek alárendelve készültek el, és a mindennapi gyakorlati munka is ezen a szálon haladt. A fúzió két szakaszban történt. Az első szakaszban el kellett érnie az MKP-nak, hogy az SZDP vezetése helyezkedjen egyértelműen baloldali politikai vonalra, és zárja ki az MKP által opponált és jobboldalinak tartott vezetőit. Ezzel azt a látszatot sikerült kelteni az SZDP-ben, hogy amennyiben ennek megfelelnek, akkor az együttműködés, az SZDP további léte biztosítva lesz. A második lépcsőben, az első elérése után, azonnal rá kell térni a fúzióra. Azaz az SZDP-t rá kell szorítani arra, hogy a fúziót vállalja.

Amikor pedig, elsősorban a nemzetközi viszonyok rosszabbodása, a nyugati és a keleti világ ellentéteinek kiéleződése folytán „hidegháborús” szelek kezdtek fújdogálni, és az SZDP vezetése már nem térhetett ki az

egyesülés elől, szerette volna ezt méltósággal, a szociáldemokrata történelmi hagyományok, gazdag mozgalmi tapasztalatok figyelembevételével lebonyolítani.

Justus sem tudta, hogy erre a Rákosi vezette MKP-val szemben az SZDP-nek már nincs esélye. Nem tudta, hogy az MKP-ban októberre kidolgozták az SZDP felszámolásának gyakorlati, politikai munkaprogramját is. 1948 elején pedig Rákosi már kerekperec az SZDP likvidálását követelte saját vezetőitől, tagjaitól.

A SZILVESZTERI HATÁROZAT ÉS JUSTUS

A Fővárosi Végrehajtó Bizottság az 1947 Szilveszterének éjjelén elkészített határozatával, amelynek központi célkitűzése az SZDP megmentése volt, *Justus* egyetértett. Nem tudni, hogy volt-e közvetlen szerepe megírásában, Marosán megbeszélte-e vele az előzményeket, nevezetesen azt, hogy Gerő az előző napon közölte Marosánnal az MKP PB határozatát, mely szerint ha nem kezdik meg a „jobboldal” elleni harcot, akkor az MKP felveti az azonnali fúziót. Úgy tűnik, hogy *Justus* is elhitte az MKP-nak azt az érvelését, miszerint ha az általa jobboldalinak tartott vezetők-től megszabadulnak és egyértelműen forradalmi politikát követnek, azaz az MKP-val mindenben együttműködnek, úgy az SZDP-vel az MKP még hosszú távon együtt haladhat.

A szilveszteri határozattal, a jobboldal elleni harc gyenge és felemás elindításával *Justus* annyira egyetértett, hogy a pártvezetőségi ülésen tiltakozott az ellen, hogy a határozatot elitélő pártszervezetek véleményét a pártlap közölje. *Justus* az MKP-tól függetlenül már 1945 közepétől azon a véleményen volt, hogy az együttműködést ellenzó, vagy gátló, zavaró régi vezetők-től meg kell szabadulni. Ez azonban nem jelentette azt, hogy az idő előtti fúziót is helyeselte. Sőt, a „jobboldal” elleni fellépést éppen a fúzió elkerülése végett támogatta. Ettől remélte az MKP-val való együttműködés zavartalaná és szorosabbá tételét.

A vezetés többségével együtt, az egyesüléstől ideológiai, eszmei, politikai, szervezeti megújulást, a mozgalom magasabb szintű kiegyenlítődé-sét várta, amely, szerinte, a szocializmus egyik elengedhetetlen feltétele. Egyetértett azokkal, akik azt mondták: az egyesülés nem olyan harc, amelyben az egyik félnek a porondon kell maradnia. 1948-ban *Justus*

több nyilvános értekezleten fejtette ki az együttműködéssel és a fúzióval kapcsolatos véleményét. 1948. január 22-én a *Sportcsarnokban a Kunfi Akadémia* rendezésében előadást tartott „*Marxista világszemlélet*” címen a Kommunista Kiáltvány 100. évfordulója alkalmából. A bevezetőt és a zárszót Marosán György tartotta, az előadáshoz pedig az MKP részéről Révai József szólt hozzá.

A rendezvényt nagy várakozással fogadták a két párt funkcionáriusai. Justus rámutatott arra, hogy Marx és Engels munkássága még soha nem voltak annyira aktuális, mint most, a fasizmus, a második világháború okozta pusztulás után. „Marx és Engels marxizmusa azonos a szociáldemokraták és a kommunisták számára” – állította. Elismerve, hogy voltak „elméleti különbségek a munkásmozgalom két iránya között”, úgy ítélte meg, ezeket „a történelmi fejlődés nagyrészt feloldotta”. Majd azt fejtegette, hogy a „történelmi fejlődés által lehetővé tett elvi egység kialakítása érdekében” a szociáldemokraták és a kommunisták feladata nem az, hogy „egymás felé lépjünk egy-egy lépést elméleti területen, mert az új, egységes teória nem úgy alakul ki, hogy én is engedek 5 százalékot álláspontról, és te is engedj ugyanannyit, hanem lépjünk mindketten előre az 1948-as, 1950-es feladatok felé.” Justus arra ösztönözte az MKP vezetőit, hogy elemezzék az új helyzetet, és ennek alapján közösen dolgozzák ki a követendő stratégiát, azt, hogy mit akarnak, melyek a távolabbi és a közelebbi célok, és milyen eszközökkel tudják közösen megvalósítani őket. Ez azt jelentette, hogy Justus nemcsak sok tennivalót látott a közös cél felé haladás útján, hanem abban is hitt, hogy az MKP az SZDP-vel együtt tud és akar haladni, és a közös a politizálás még hosszú távon lehetséges.

Az igazi érdeklődést azonban előadásának az adott helyzetet érintő részei váltották ki. Justus sok minden másról is beszélt, *de az egyesülés, a fúzió szavakat nem említette*. Sőt, kijelentette: „Két pártja van a munkásosztálynak, de a munkásosztály egy és oszthatatlan. Mindkét párt tudja, hogy a kapitalizmusból az út a szocializmus felé nehéz és hosszú erőfeszítések sorozata.” Forradalmi eszközökkel kell küzdeni a kapitalizmus ellen, a munkásosztály életszínvonalának megjavításáért. Általában beszélt a reformizmusról, amely ellen fel kell lépni, a harmadik útról, amely nem létezik, és más aktuális mozgalmi elgondolásokról, új „teóriákról”, politikai kérdésekről.

Nagy teret szentelt a fő témának, a szocializmusnak, amelyről ekkor már az MKP vezetői mint közeli lehetőségről, napi feladatról sokat beszél-

tek. Justus fejtegetéséből kiderült, hogy nem ért egyet ezzel. Igaz, hogy „a kapitalista gazdasági fejlődés megteremti egész sor gazdasági, technikai, szervezeti előfeltételét a szocializmusnak, de nem teremti meg magát a szocializmust.” A monopolkapitalizmus fejlődése közelebb visz bennünket a szocializmus lehetőségéhez,... de ettől még nem valósul meg a szocializmus.” Hangsúlyozta: „Mi nem hisszük, hogy a dolgok automatikus fejlődése magától, az elnyomottak és kizsákmányoltak rettenetes erőfeszítései nélkül vezethet el az új társadalmi rend kialakításához, a régi rend erőinek megtöréséhez. *De az ellenkezőjét sem képzeljük, azt, hogy pusztán néhány száz vagy néhány ezer embernek szövetkezésén és elhatározásán múlik majd csak a társadalom átalakulása, hogy elég néhány száz jó, bátor önfeláldozó szocialista forradalmár elhatározása és cselekvése.*” Új volt az a megállapítása, hogy a kapitalizmussal szembeni oldalon „egyre inkább azonosul a demokrácia a szocializmussal, egyre világosabban tűnik ki, hogy a demokráciának biztos támasza a dolgozó tömegeken kívül nincs, és nem lehet, a dolgozó tömegek pedig a demokráciát akkor védik jól, ha a szocializmus felé vezető utat készítik elő és harcolják ki...” (Kiemelés eredetiben. – S. E.)

Érintette a két munkáspárt közötti különbségeket, kiemelve azt, hogy a munkásosztály egyik pártja fokozatos fejlődéssel, a másik pártja pedig egy csapásra, egy forradalmi ugrással akart átjutni a kapitalizmusból a szocializmusba. Túl azon, hogy ez a nézet túlságosan és megengedhetetlenül leegyszerűsítette a valóságos helyzetet és a tétel egyik fele sem igaz ebben a formában, úgy ítélte meg, hogy az evolúció és a revolúció, a fejlődés és a forradalom merev ellentétét „a történelmi fejlődés nagymértékben feloldotta”. A forradalmárok százai küzdöttek, és haltak meg azért, mert téves elképzelések rabjai voltak, de, Justus szerint, „ma ez a felfogás túlhaladottnak látszik”.

Ezek a megállapítások egyértelműen és nyíltan az MKP-nak szóltak és azokat a nézeteiket vitatták, amelyek szerint elérkezett a munkáshatalom és a szocializmus megvalósításának ideje, és csak az kell hozzá, hogy a munkáspártok egyesüljenek, a munkásosztály egysége helyreálljon. Justus, kimondva kimondatlanul ezt nem fogadta el, szerinte a szocializmust puccsszerűen, egy szűk pártelit, még ha az netán mindkét pártból is tevődik össze, nem teremtheti meg.¹⁰

¹⁰ PIL, 283. f. 10. / 23 ö. e. – Jelentés az 1948. január 22-i előadásról.

Az MKP részéről hozzászóló *Révai József* az alapkérdéseket nem érintette, főleg az aktuális politikai problémák, a nemzetközi és hazai szociáldemokrácia jobboldala elleni harc elmaradása miatt bírálta Justust, aki, szerinte, nem fordult szembe a munkásáruroló nézetekkel és reformista irányzatokkal, nem határolódott el a nyugati szociáldemokrata pártok reformista, Amerika-barát, sőt fasiszta politikájától stb. Justus formálisan elismerve a kritikák részbeni igazságát, valójában Révainak szinte minden megjegyzését elegánsan elutasította.

Az SZDP vezetőségének döntő többsége, Justus is, *még 1948 elején is* szentül hitte, hogy az SZDP, a szociáldemokrácia még nem töltötte be történelmi szerepét, nem valósította meg azokat a terveit, programját, amely miatt létrejött, tehát van még küldetése és jövője. Ellenezte a korai, a történelmi, az objektív és a szubjektív feltételeket nélkülöző, látszategyesülést. Vallotta: ez több kárt okoz, mint amennyi hasznot hoz.

Amikor kiderült, hogy az SZDP vezetőinek erőfeszítései, józan elgondolásai süket fülekre találnak az MKP elitjében, s a nemzetközi szakadás, keletről jövő nyomás olyan nagy, hogy semmi sem állíthatja meg a kommunista tervek és politika megvalósítását, Justus, aki az egységet egyébként elvben helyeselte, de az azonnali végrehajtását nem, teljes elszánt-sággal állt rá az egyesítés minél gyorsabb és minél kisebb veszteséggel történő lebonyolítására.

Amikor Marosán és szűk köre, a vezetőség kizárásával megegyezett az egyesülés mielőbbi megvalósításáról, Justus nem akarta a további ellenállással nehezíteni az SZDP kádereinek, sokszázezres tagságának helyzetét. Beállt a sorba, és az MKP szája íze szerint folytatta propaganda- és politikai munkáját, a marxi tételek melletti kiállást. Abban a hitben, hogy minél gyorsabban hajtják végre az egyesítést, annál kevésbé lesz fájdalmas a párt megszűnése, és annál kevesebb áldozatot követel a procedura.

Hiú reménynek bizonyultak a feltételezései, elvárásai. Bekerült az MDP-be, bevásárolták a KV-ba is, a Magyar Rádió alelnöke lett. Tudása és elvei alapján igyekezett megfelelni az elvárásoknak, politikai befolyása mégis szinte a nullára zsugorodott, karrierjének pedig hamarosan vége szakadt. A szociáldemokraták ellen is irányuló retorziók elől ő sem menekülhetett meg. A Rajk-per kapcsán őt és Horváth Zoltánt is letartóztat-ták, ezzel esetükben az ÁVH és a Rákosi-vezetés már a következő évre tervezett szociáldemokrata-ellenes perek előkészítését is szolgálták. 1955-ben szabadult ki a börtönből.

1955-TŐL 1965-IG

1955-ben, amikor kiszabadult, az országban, a politikai életben már minden a feje tetején állt. A magyar társadalom lázongott a Rákosi vezette elit és politikája ellen. Nap mint nap újabb fordulatra, eseményre került sor. 1956-ban Justust rehabilitálták, de ő távol maradt a politikától.

1956 végén a Corvina Könyvkiadónál helyezkedett el. Felelős szerkesztőként dolgozott, jelentős írói és műfordítói tevékenységet folytatott haláláig. Közben felvette a kapcsolatot hazai és 1948-ban emigrált szociáldemokrata barátaival. Hazalátogatásuk alkalmával tartalmas eszmecsereket folytatott velük, felidézve a múltbéli, sokszor kellemetlen eseményeket is. Igyekeztek tisztázni a félreértéseket, több-kevesebb sikerrel. Irodalmi tevékenységének „rehabilitációja” halála után történt meg, amikor a Szépirodalmi Kiadó 1981-ben, „*Végrendelet*” címmel, 214 oldalon megjelentette verseit.

Justus „hithű marxista”, függetlenül gondolkodó politikus maradt. Soha sem tagadta, hogy szociáldemokrata, sohasem akart kommunista lenni, mint Marosán György. „Nincs számunkra kitüntetőbb meghatározás, mint hogy marxisták vagyunk”¹¹ – hangoztatta még 1948 január végén is. Justus büszke volt arra, hogy forradalmi szociáldemokrata, marxista, ezt tekintette világszemlélete tiszta eszmei forrásának. Ezt tekintette követendőnek és ez kísérte végig életét, ez maradt baloldaliságának biztos iránytűje.

FÖLDI TAMÁS

A Justus-kollégiumról

A Justus-kollégium a Szociáldemokrata Párt Oktatási Osztálya által létrehozott hároméves, esti Társadalomtudományi Főiskola tanfolyama volt, amelyre túlnyomórészt a főiskola érdeklődő hallgatói jártak önkéntes alapon. A tanfolyam abból állt, hogy Justus Pál rendszerint szombat délután, a Szociáldemokrata Párt központjában, azaz a Palace Szállóban előadásokat tartott, majd, majd kérdések és hozzászólások hangzottak el, végül az ezekre adott válaszok. Két-három órát is igénybe vett az egész.

Az Oktatási Osztálynak, amelyet Justus felügyelt, Révész Ferenc volt a vezetője. Munkatársai a pártfőiskoláért felelős Sármány Irén, továbbá Havas Zsuzsa, Erdélyi Kálmán, Geist Róbert, Vándor Györgyi, titkárnőként Knopp Imréné, Schillerné.

A Társadalomtudományi Főiskola magas színvonalon oktatott. Illusztrációként felsorolok néhány előadót, illetve tantárgyat:

Horváth Zoltán: Magyar politikai történet

Léderer Emma: Magyar gazdaságtörténet

Révész Ferenc: Magyar irodalomtörténet

Révész Mihály: A magyar munkásmozgalom története

Justus Pál: Közgazdaságtan

Vajda Imre: Gazdaságpolitika

Szemere Samu: Filozófiatörténet

Szalai Sándor: Szociológia

Id. Keleti Márton: Retorika

A felsoroltak közül Justuson kívül Szalai Sándor volt hatással rám, és vele alakult ki szorosabb kapcsolatom. (Vajda Imrével 1947 tavaszától már kommunista párttag édesapám tartott kapcsolatot. Ő éppen Vajdá-

nak és Révész Ferencnek a 35. kongresszuson a pártvezetőségből való állítólag csalással elért kihagyása miatt lépett át.)

Szalai Sándor fantasztikus egyéniség volt. Hatalmas energia dült benne, azt lehet mondani, a párt mindenese volt. Vezette a külügyi osztályt, rengeteg előadást tartott. Szerkesztette a főtítkársági sajtószemlét. A debreceni nagygyűlésen, az elromlott hangosítást pótlendő, egy szócső segítségével tolmácsolta Szakasits Árpád szavait. Iszonyú lendülettel tudott előadni, viszont ő volt az egyetlen az életemben, aki elaludt a saját előadásán. 1947 őszén a Dohány utca 76-ban kisebb társaság előtt elmondta, hogy a kommunista párt egy kaszárnya, a szociáldemokrata párt egy kupleráj, ő maga az utóbbit szereti jobban.

A Főiskolának az évfolyamon kb. 50 hallgatója volt. A többség fiatalokból állt, részben még gimnazistákból, vagy kezdő egyetemi hallgatókból, SZIM-tagokból. Voltak azonban már munkába állt fiatal tisztviselők és idősebbek is. Hadd kezdjem az utóbbiakkal. Simonyi Ágoston ügyvéd, párttag, aki részt vett a cattarói matrózlázadásban; Gyulai Artúr, a Központi Statisztikai Hivatal vezető tisztviselője; Palágyi Menyhért, pedagógus. Voltak a hallgatók között természetesen pártalkalmazottak: Vándor Györgyi, Bogár László, Gábori György, Garamvölgyi János.

Sokan voltak kerületi SZIM-tagok, akiknek egy része később ismert ember lett: Várkonyi Tibor, Réti Ervin, Eck Gyula, Lendvai Pál, Hámori Ottó későbbi újságírók, Varga Iván, aki Kanadában lett szociológus. Székely Tamás vegyészművészprofesszor, Ladányi Andor pedagógiakutató, Erdei György politikaigazdaságtan-oktató. Nádor György ifjúság- és kulturpolitikus. Justus-kollégista volt Gondos Vera KSH-tisztviselő, aki Nyitrai Ferencné néven a Hivatal elnökeként ment nyugdíjba.

A kollégiumnak nem volt előre megszabott tematikája. Justus elméletileg megvilágított aktuális kérdéseket, és különösen 1947-ben ismertette az általa kidolgozott pártnapi előadónak készülő sillabuszokat, ahogy akkoriban hívták a stencillel sokszorosított tájékoztatókat. Ezekhez személyes észrevételeket fűzött, azaz valamivel behatóbb tájékoztatást kaptunk, mint azok, akik csak olvasták az anyagokat. Feltételezem, hogy a politikatörténeti kutatás már foglalkozott velük. Már nem emlékszem milyen összefüggésben tett említést François Gachot-val való találkozásairól.

Előadásait svédasztalos fogadáshoz tudnám hasonlítani, amelyen innen is, onnan is felcsipegethető konyvánálások, szemben egy étlap szerint felszolgált vacsorával.

Félelmetes volt széles műveltsége, elméleti tájékozottsága, és lebilincselő az előadói stílusa, amely mentes volt minden nagyképűségtől. Noha már elmúlt 40, barázdált arca, erős szemüvege ellenére, megőrzött valamit fiatalságának bursikóz vonásaiból. Mindössze 17 éves voltam, amikor megismertem, de nem a korkülönbséget, hanem a tudós tanár iránti áhítatot éreztem, valahogy úgy, ahogy a sokkal idősebb Komlós Aladár iránt, aki 1945-ben rövid ideig középiskolai magyar tanárom volt.

Justust tartottam, tartottuk sokan a legjobb előadónak a főiskola tanári gárdájából. A felsorolt főiskolai hallgatók egyben Justus-kollégisták is voltak. Szalai Sándor talán lendületesebb volt, Révész Ferenc pedig népszerűsége törekvőbb, de a hallgatóságot szellemileg megérinteni a leginkább Justus Pál tudta. Mondatait szinte ízlelgetni lehetett.

Előadásaiából a pártoktatás átlagától eltérő, differenciált kép bontakozott ki, amelyben centrális szerepet kaptak a munkásmozgalom irányzatai. Világosak voltak a preferenciái: Otto Bauer, Hilferding, Plehánov, Luxemburg kontra Bernstein. Cereteli kontra Sztálin, a Két és feles Internacionálé szemben a másodikkal. Cereteli grúz menseviktől, aki elmenekült Oroszországból és könyvet írt 1917-ről, azt idézte, hogy 1917 jelentékeny munkásosztály hiányában nem lehetett proletárforradalom, ellenben népförradalom volt, azaz Justus kifejezésével tömegforradalom.

Tőle hallottam Max Adler kísérletéről a marxizmus és a kantianizmus összeházasítására. Viszont az Amerikától való háborús elzártság miatt nem tudhatott az odamenekült, csaknem kortárs Erich Fromm munkásságáról, aki Marx és Freud összefüggéséről jelentős munkákat írt: a fasizmust és a sztálinizmust egyaránt valláspótléknak tekintette.

Justus nem akarta Marxot senkivel összeházasítani, de síkraszállt a marxista módszernek magára a marxizmusra való alkalmazásáért. Ezt a gondolatot később, valószínűleg nem Justustól véve, Hegedűs András is felvetette. Nem tudom kitől származik, talán Mannheimtől (?) – lehet, hogy Justustól hallottam róla – a gondolat, hogy a marxizmus kezdetben a feltörekvő munkásosztály érdekében valóságghű elméletként, teóriaként lépett színre. Majd a proletárdiktatúra korszakától ideológiává, azaz az uralkodó osztály érdekeit képviselő apológiává vált, hogy a végén illúzióként foszolja szét. Természetesen Justus nem osztotta e nézetet, de nagyon aggodott a marxizmus jövőjéért.

Emlékezetesek voltak azok az előadásai, amelyeket a monopolkapitalizmusról akkoriban írt könyve alapján tartott. A vegyes gazdaságról mon-

dottaknak aktuális jelentőséget tulajdonítottam, persze mint nemsokára kiderült, tévesen.

Nemcsak elméleti tudása, hanem a nemzetközi tájékozottsága is kiemelkedő volt. A kortársak közül többek között az angol G. D. H. Cole, Harold Laski, Aneurin Bevan, John Strachey, a svájci Humbert Droz, az olasz Lelio Basso nevére hívta fel a figyelmünket.

1947 tavaszán új tervei voltak. Elkezdett olvastatni néhányunkat. Nekem Karl Mannheim *Ideologie und Utopie* c. műve jutott. Bevallom, beletört a bicskám. Mások Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein* c., a húszas évek elején a Malik Verlagnál megjelent munkáját (amely fél-évszázad múltán vált hozzáférhetővé magyarul), Fritz Sternberg, a jobboldali Ferdinand Fried és egyéb munkák elolvasását vállalták. A könyvek beszerzésében Lux László, abban az időben a pártközpont könyvtárosa volt segítségünkre; akkor még nem tudtam, hogy Justus régi barátja.

Néha felbukkantak az előadásokon ismerősei: Fejtő Ferenc, egy Kálcics nevű spanyolos,¹ aki akkor tért haza és emlékezetem szerint a honvédséghez szegődött.

Végül ezek megbeszélésére nem került sor, de ehelyett Justus elindított egy Korsch szemináriumot. Szövegünk nem volt, ő olvasott fel részleteket, sajnos már nem emlékszem, melyik művéből. A szeminárium helyszíne is érdekes volt. Az Alkotmány utcában egy csaknem teljesen üres lakásban tartotta, akkor nem gondoltunk rá, de tulajdonképpen titokban. Megpróbálom felidézni a résztvevők névsorát: Székely Tamás, Vándor György, Sugár Tamás, Garamvölgyi János, Földi Tamás, Lendvai Pál és talán még ketten, akikre nem emlékszem. Sugár Tamást akkor láttam először. A Külkereskedelmi Minisztérium Engedélyezési Főosztályának lett a vaskalapos vezetője. A lakásban korábban Szakasits Árpád lakott. Érdekes lenne tudni, készült-e ÁVO-s jelentés arról a néhány alkalomról, amikor ott összejöttünk?

Justus szenvedélyesen oktatott és foglalkozott a fiatalokkal. 1947-ben elnökölt a SZIM elméleti konferenciáján, amelyet a Dohány utca 76-ban tartottak 20–30 fő részvételével.

1945. február 13-án, 16. születésnapomon íratott be az édesapám az SZDP XIV. kerületi szervezetébe. Párttag lettem, SZIM-tag formálisan nem is voltam. 1946–1947-ben vezetőségi tagja voltam a SZIM VII. kerü-

¹ Csatári Józsefről, a Nemzetközi Brigádok egyik kiemelkedő (egyébként szociáldemokrata) parancsnokáról, majd a Rajk-per egyik mellékvádlottjáról van szó. (Szerk. megj.)

leti szervezetének, eleinte mint jegyzőkönyvvezető, később mint üzemi szervező, azaz összekötő az üzemi SZIM-szervezetekkel. Voltak SZIM-szervezetek a Taxi Vállalatnál, a Beszártnál, a Kovald Tisztítónál, az Atheneum nyomdában. Ezek nem voltak politikai funkciók, és nem is ambicionáltam, hogy részt vegyek a SZIM-en belüli politikai küzdelmekben. Ezt átengedtem egykori gimnáziumi osztálytársaimnak, Hámori Ottónak, Nádor Györgynek és Székely Tamásnak.

A Palace-ban tehát egyébként nem sok keresnivalóm lett volna. A SZIM-titkárságot csak ritkán látogattam, leginkább az Egri-korszakban². Jelen voltam viszont a Dósai István-Bán Róbert-féle (volt egy harmadik társuk is, de nevére nem emlékszem) – akkor úgy fogtam fel: árulás – drámai jelenetnél, amikor demonstratív otthagyták nemcsak az ülést, hanem a SZIM-et is, átléptek a MADISZ-ba.

Bölcsföldi idejében is tartottam ifinapokat Kratochwill, Köves Pál későbbi statisztikaprofesszor, oktatási felelős kérésére. De miután bejáratosak lettünk a házba, máshova is eljutottunk, nemcsak az előadásokra. Gyakran megfordultam az Oktatási Osztályon. Később a Külügyi Osztályon, ahol délelőttönként a titkárságon Buchinger Manó bácsi olvasgatta kedvenc lapját, az *Arbeiter Zeitungot*. Szalai Sándor volt az osztályvezető, Dr. Bier Lilli és Tímár Zsuzsa voltak munkatársak. Előbbi vezette az osztályt, miután Szalai Sándor alig járt be. Tímár Zsuzsa később az Országos Pedagógiai Könyvtárban dolgozott. Majd miután már többen megismertek, mint Justus-tanítványt, kisebb megbízásokat is kaptam, az újonnan indított *Adat- és Anyagszolgáltatás* című dokumentációs szemle szerkesztőjétől, Erdélyi Kálmántól és munkatársától, Sötér Dénestől.

E kapcsolatok során lehettem jelen a Kassák Lajos 60. születésnapja alkalmából tartott összejövetelen a Palace-ban, ahol Justus köszöntötte. Kevesen voltunk, és Kassák a maga módján ezt szóvá is tette. Méltatlannak érezte, hogy a *magyar Gorkij* iránt, ahogy akkor magát nevezte, oly csekély az érdeklődés. A potenciális közönség nagy része a tanácsköztársaság kikiáltásának évfordulóját ünnepelte. Néhány hónap múlva Kassák-ból érettségiztem.

Práger László, aki a *Kunfi-gárda öt perce* c. kétoldalas pártnapi anyagot szerkesztette, alighanem Justus ajánlására megbízott egy anyag, a *Mi a reakció* megírásával. Nagyon megörültem, amikor Justus kedvező véleményét mondott róla. Megvallom, az ő stílusában próbáltam írni.

² Egri-korszak: amikor ő volt a SZIM titkára.

1947-re kapcsolatunknak már részben személyes jellege is volt. Vese-műtétje után meglátogattam a Szabadsághegyen, a Melinda úti szanatóriumban. Megismerkedtem feleségével és Éva kislányával, akit felnőtt korában az Akadémiai Könyvtárban láttam viszont.

Érettségi után egy osztálytársam társaságában felkerestem Presser Istvánt, aki akkor az Értelmiségi Osztályt vezette. Miután az orvoskarra kívántam jelentkezni, Garner Pál egyetemi magántanárhoz küldött, aki a szociáldemokrata orvoscsoportnak volt akkor a vezetője, egyébként az Erzsébet Kórház ideg- és elmeosztályának főorvosa volt. Gordon Zsuzsa színésznő édesapja. Az 1947-es választások előtt már párnapos előadó voltam. Felvettek az orvoskarra, az ottani tanulmányok nagyon megijesztettek, mert különösen a kémiairol kevés fogalmam volt. Emiatt is abbahagytam a VII. kerületben végzett munkát; „politikai tevékenységem” beszélgetésekre és a főiskolai előadások hallgatására korlátozódott, azon belül is 1948 márciusáig a Justus-kollégium látogatására.

A két munkáspárt együttműködése abban a politikai légkörben, amelyben felnőttem, abszolút természetesnek tűnt, még akkor is, ha tudtuk, hogy a kommunista párt valóságos tömegebefolyása nyomába sem ér a szociáldemokráciáénak. A kezdetben formálisan paritásos arányokat a kommunista pártnak nyújtott szovjet támogatás és az illegalitás hátrányai kiegyenlítése kvázi jogossága elismerésének tekintettük. Ezek az arányok felső szinten az 1945-ös kettős választási vereség után is fennmaradtak. Alsóbb szinteken kemény küzdelem folyt a helyi befolyásért akár a területi, akár az üzemi pártszervezetek között. A kommunista szervezetek meglehetősen agresszívan próbálták befolyásukat szélesíteni. Noha az SZDP-ben voltak ellenfelei a kommunistákkal való együttműködésnek, a többség, a baloldalon kívül a centrum is, a munkásegység híve volt.

Az 1945. augusztusi kongresszuson generációváltás történt: a fasiszt túlélte régi vezetők közül mindössze négyen kerültek be az új 21 tagú vezetőségbe. A kimaradtak, általában a kommunistákkal való együttműködés ellenfelei, mintegy tíz évig tartó és az emigrációs időszakra is áthúzódó ellentéteket hordoztak. Viszont megjelent az 1900 után született generáció, köztük Justus Pál, aki az oktatási és ifjúsági ügyeket felügyelte.

Justus Pál feltétlen híve volt a két munkáspárt együttműködésének, ennek a kollégiumon, vagy szűkebb körben és magánbeszélgetésekben számtalanszor hangot adott. Ugyanakkor bírálta a kommunista túlkapá-

sokat (akkoriban így mondtuk) és a jobboldalinak tartott szociáldemokraták kommunistaellenességét. A szociáldemokraták egész generációja tanulni akart a weimari köztársaság példájából, és sokan feltételezték, hogy tanultak belőle a kommunisták is. Mindenesetre 1945 nyarán, őszén Franciaországban és Olaszországban együtt kormányoztak szociáldemokraták és kommunisták; a potsdami értekezlettől közvetlen kapcsolat alakult ki a brit Munkáspárt vezére, Attlee miniszterelnök és Sztálin között.

Justus, aki egész könyvet szentelt a húszas-harmincas évek tapasztalatainak, önkritikusan viszonyult mind a munkásosztály, mind a szociáldemokrácia szerepéhez ebben az időszakban, és természetesen kritikusan a kommunistákéhoz. Justus politikai szerepe miatt a kommunisták nem mertek nyílt ideológiai támadást indítani ellene, helyette Szalai Sándornak kellett elvinni a balhét, őt támadta Lukács a maga kíméletlen módján.

A politikai összezőrdüléseket azonban nem tudta elkerülni, annál kevésbé, mert egyik tagja volt az összekötő bizottságnak. Alighanem Justusnak rótták fel a kommunisták a SZIM makacs ellenállását a MADISZ-ba való beolvasztásának kísérleteivel szemben. A kommunista kísérletek különösen erősek voltak a VII. és a VIII. kerületi SZIM-szervezetekben. Az említett Dósai-ügy is ehhez kapcsolódott, hiszen Dósai volt a VII. kerületi SZIM-titkár.

1947 őszén két komoly ifjúsági konfliktus érdemelt figyelmet. Az ismertebb a *Fiatalok* c. SZIM-lappal kapcsolatos, amelynek főszerkesztője a jobboldalinak tartott SZIM-főtitkár, Bölcsföldi Andor volt. A lap olyan közleményt jelentetett meg, amely kihívta a baloldali SZIM szervezetek tiltakozását és ellenlépéseit. A baloldal már korábban is ellenszenvvel viseltetett a *Fiatalok* szerkesztésével, irányvonalával szemben, és voltak kezdeményezések a tényleges szerkesztők, Tihanyi József, illetve Vajda (Vészi Endre testvére) eltávolítására. Mivel ezek a kísérletek nem jártak sikerrel, a VII. kerületi SZIM bázisán és más belső kerületi SZIM-szervezetek támogatásával *Szocialista Fiatalok* címen ellenzéki lap indult Hámori Ottó főszerkesztésében. Kialakult egy kvázi ellenvezetőség, amely követelte Bölcsföldi lemondását. Közéjük tartozott Péteri István, Koblencz István (később Kádas néven szerepelt), Rácz Tamás (VIII. kerület), Nádor György (VII. kerület). A meglehetősen kellemetlen légkörű novemberi SZIM-kongresszuson, ahol vendégként részt vehettem, Justus

képviselte a pártvezetőséget, de egy idő után távozott. A hajnalig tartó, de eredménytelenül zárult ülésről még éjjél előtt eltávoztam. Bölcsföldi ugyan lemondott, de a Péteri irányításával alakult új vezetőséget egy ideig nem legitimálták. A szándékos botrányokozástól a szavazati joggal rendelkezők és a vendégek összeverekedéséig terjedő fejlemények visszatetszést szültek bennem, még akkor is, ha Bölcsföldi lemondásának örültem. Az 1948. februári események kapcsán Péteriék átvették a SZIM vezetését.

A másik ifjúságpolitikát érintő konfliktus az egyetemista szférában történt. Parasztpárti és kommunista fiatalok kezdeményezésére 1945 őszétől elindult a kollégiumi mozgalom (NÉKOSZ). A Szociáldemokrata Párt némi késéssel felismerte jelentőségét, és megalakulnak az első szociáldemokrata támogatású kollégiumok, amelyek a Dolgozók Kollégiumainak Országos Szövetségébe (DOKOSZ) tömörülnek. Az 1956-ban Kilián Laktanya néven elhíresült épületben 1947-ben három kollégium is működött: az Állami, egy NÉKOSZ és egy DOKOSZ kollégium. Az utóbbi úgy vélte, hogy a NÉKOSZ jogtalanul tart elfoglalva olyan férőhelyet, ami őket illetné. Ezen kitört a tettelegesséig fajuló háborúság. A nékoszosok felvették a kapcsolatot Rajk Lászlóval, akit joggal legfőbb patrónusuknak tekintettek. Rajk arra az esetre, ha dokoszosok nem vonulnak vissza, kilátásba helyezte a rendőri fellépést. Nem tudom, hogy a dokoszosok kihez fordultak segítségért, de arról hallottam, hogy erre az esetre kilátásba helyezték a csepei munkások – akik között akkor a szociáldemokraták még többségben voltak – közbeavatkozását. Az ebből támadható meglehetősen veszélyes helyzet kezelésében kulcsszerepe volt Székely Tamásnak. Tudtommal ő Justusszal állt kapcsolatban az ügyben. Szerepe volt továbbá Nógrádi későbbi jó nevű újságírónak és Vaktor Erzsébetnek, a DOKOSZ vezetőségi tagjának, akiknek sikerült a DOKOSZ-tagokat visszavonulásra bírni, és ezzel az összecsapásnak elejét venni. Ez ugyanakkor nagyon frusztrálóan hatott a szociáldemokrata fiatalokra. Ma sem tudom, kinek volt tulajdonképpen igaza, de a kommunista túlkapások olyan gyakoriak voltak, hogy nem lehetetlen, ez esetben is erről volt szó az elején. Az ügy előrevetítette a két párt közötti kapcsolatokat jövőjét is.

A két munkáspárt viszonya. A „hatok”³ mindegyikében voltak bizonytalanságok, de ahogy Marosán könyvének címe mondotta: az úton végig kellett menni. Többségük úgy vélte az egyesülés elkerülhetetlen, minél

³ Az SZDP felső vezetésében helyet foglaló hat főnyi baloldali mag.

előbb bekövetkezik, annál jobb. Justus nyomán többen nem éreztük sürgetőnek az egyesülést.

Ahogy azonban közeledtük 1948-hoz, úgy erősödött Justus ellenérzése a két munkáspárt egyesülésével kapcsolatban. Viszont attól félt, hogy egy erőteljesebb szembenállás, a szociáldemokrata vörös övezet határozott mozgósítása a kommunista törekvésekkel szemben, testvérharchoz vezet, amit feltétlenül el akart kerülni. Azt hiszem ez nem volt reális veszély, a „hatok” túlbecsülték a jobboldaliaknak nevezettek elszántságát és befolyását. Talán a szeptember eleji minisztersztrájk volt az utolsó alkalom, amikor határozott fellépésre lett volna lehetőség, bár a kudarcc már akkor be volt programozva.

1948 elején Justus keserűen jegyezte meg, hogy a jobboldaliaknak fogalmuk sincs arról, hogy egész éjszaka Kelemen Gyula (hamisam megvádolt iparügyi államtitkár, akinek az üldözése a szociáldemokraták elleni hajsza kezdete volt) sorsáért küzdött Rajkkal, miközben Kelemen hívei „megfojtánák őt egy pohár vízben”.

Nem tudtunk lelkesedni a februári sportcsarnoki bejelentésért a jobboldal kizárásáról a vezetésből, hiszen Kéthly Anna és más emblematisus vezetők magát a szociáldemokráciát jelképezték. Korábban Peyer kizárása könnyen elfogadható volt, mert őt tekintettük felelősnek a kényszerű engedményekért a Horthy-korszakban.

1948-ban, amikor már eldőlt a Szociáldemokrata Párt sorsa, Justus egy vitasorozat keretében a zsúfolásig megtelt Sportcsarnokban kiállt vitára Révai Józseffel. Azt hiszem, élete egyik legnehezebb feladatát teljesítette. A diadalittas Révai megpróbálta leseperni Justust a pódiumról. Justus legfeljebb arra törekedhetett, hogy a küzdelemben ne veszítse el az arcát. Máskor egy-egy előadása után odamentem hozzá és váltottunk néhány szót, ez esetben ezt elmulasztottam. Magam is keserű perceket éltem át.

1948 óta számtalanszor elolvastam Justus előszavát a kétkötetes Marx–Engels-válogatáshoz. Személyes varázsán túl ez az írása hatott rám a leginkább. Arra a kérdésre, miről szólt a Justus-kollégium, a legegyszerűbben úgy válaszolhatok: elsősorban arról, ami ebben az előszóban olvasható. Számomra az előszó abból a szempontból is fontos, ahogy benne Justus emléket állít Mónus Illésnek. Ismert, hogy Justus elméletileg-politikailag sok mindenben nem értett egyet Mónussal, de ahogy Mónus emberi nagyságát méltatta, az megindító, és sokat elárul Justus Pál mélyéges humanizmusáról.

1948 tavaszán két társammal együtt közöltük Justussal, hogy nem látogatjuk többé előadásait. A levél kelte 1948. március 19. Előzőleg Justus támogatásával a MEFESZ Külügyi Osztályának vezetője lettem. Tisztségemről a MEFESZ kádere, Keserűné Bérczi Etelka nagy megkönnyebülésére 1948 augusztusában önként lemondtam. 1949 őszén Justus Pállal való kapcsolatomban azonnali hatállyal eltávolítottak a Közgazdaságtudományi Egyetem gazdaságtörténeti tanszékéről.

Utoljára 1956-ban láttam a Petőfi-kör sajtóvitájára érkezésben. Justus Pál romantikus forradalmár lelkületű volt.

HARSÁNYI IVÁN

Justus, a tanár

1947–48-ban, a Szociáldemokrata Párt Társadalomtudományi Főiskolájának hallgatójaként ismerhettem meg közelebbről Justus Pált. (Előzőleg csak néhány írását olvastam, és a szociáldemokrata diákmozgalom, az Ady Diákkör tagjaitól hallottam róla.) Másod-harmadéves nyomdász/betűszedő iparostanoncként (akkor így mondták) jártam puhafedelű, szürke főiskolai indexszel a zsebemben az előadásokra. A Főiskola valóban *szabadegyetem* volt, felvételi vizsga nélkül. Hallgatóival utóbb a társadalmi és a kulturális élet, az oktatás számos területén volt alkalmam találkozni, többnyire pozitív szerepekben. Ma, mint történész, szeretném, ha valaki bölcsészdoktori témának választaná ennek a sajnos befejezetlenül befejezett intézménynek a történetét, írna oktatóiról, hihetetlenül vegyes összetételű hallgatóságáról. Az intézménynek nem volt „épülete”, sem bürokráciája, mégis létezett, hatott, nevelt. Emlékezetem szerint a pártoktatás egyik, a marxi elméletben járatos munkása, Sármány Irén szervezte. A filozófiát Szalai Sándor adta elő, az SZDP VI. kerületi központjában, a Hegedűs Lóránt (ma Szófia) utcában. A magyar irodalom foglalkozásai (Révész Ferenc, illetve Lux Lajos vezetésével) a párt országos központjában, a Rákóczi úti Palace-szállóban folytak. A nemzetközi munkásmozgalom történetéről Révész Mihály és Erdélyi Kálmán igyekezett felvilágosítani bennünket, talán az SZDP Andrásy úti helyiségében. Justus előadásai a politikai gazdaságtanról a Szófia utcában zajlottak, a nagyteremben.

Nem voltam teljesen tájékozatlan a marxi gazdasági tanítások ügyében. Már 1946-ban, az SZDP VIII. kerületi 12-es (később 2-es) szervezetében, Forgách Géza szemináriumában hallottam öt-hat órányi, marxi alapokon nyugvó gazdasági témájú magyarázatokat. Justus előadásai azonban egészen más szinten folytak. Elég nagy, harminc-egyven főt szám-

láló, zömmel fiatal auditóriuma előtt nem csupán a marxi gazdaságtan alapjait ismertette, hanem azokat a klasszikus és egyéb polgári közgazdasági eszméket is (Adam Smith, Ricardo, Malthus, Sismondi, Cobden és mások gondolatait), amelyekkel vitatkozva Marx lépésről lépésre kialakította utóbb, *A Tőkében* rendszeresen kifejtett nézeteit. Nem szeretném később szerzett ismereteimet visszavetíteni ezeknek az előadásoknak az időszakára, még kevésbé azt állítani, hogy mindent értettem abból, amit előadott. Arra viszont határozottan emlékszem, hogy Justus egyik előadásának hatására vettem ki a könyvtárból Marx: „A filozófia nyomorúsága” (Anti-Proudhon alcímmel a Népszava kiadónál megjelent) kötetét, hogy utánanézzek Lauderdale véleményének, amelynek marxi kritikájáról beszélt, de amelyből első hallásra egy szót sem értettem (az ellenkezője csoda lett volna).

Justus, aki rendszerint zsebre tett kézzel adott elő, nem volt kifejezetten színes előadó (mint Szalai, aki hallgatóságának elég nagy, nem éppen akadémikus hányada kedvéért olykor hajlandó volt akár némileg vulgarizált példákkal is élni). Ám gondolatai igen feszes logikai sorba rendeződtek, kifejezésmódja és mondatfűzése pedig, magas színvonala dacára, lehetővé tette, hogy odafigyeljünk rá. Előadásain nem folyt unalmat tükröző sutyorgás (egyes más előadókéin ez előfordult). Igaz, vitába sem szállt vele senki. Arra sem emlékszem, hogy kérdéseket tettünk volna fel neki. Túl sok gondolatot zúdított ránk, sokunk számára túl magas színvonalon ahhoz, hogy egyáltalán meg tudtuk volna fogalmazni kérdéseinket, netán kétségeinket. Mégsem azzal tértünk haza, hogy „ez túl sok nekünk”. Egyike volt azoknak, akik sokszorosított jegyzeteket is készítettek a hallgatóknak (feltehetően a monopolkapitalizmusról szóló munkájának részleteit). Ezekből aztán a következő foglalkozásra „feltöltekezhettünk”. Tisztában voltunk vele, hogy nem pusztán közgazdász, hanem nagyon széles látókörű tudós. Egyszerűsége mind azt is tapasztaltuk, hogy befolyásos támasza a szociáldemokrata ifjúság balszárnyának. Jelen voltam például egy dispután a Dohány és a Síp utca sarkán működő pártszervezet előadótermében, ahol Bölcsföldi Andor és Egri György vitatkozott a SZIM helyzetéről. Justus elnökkölt, baloldali állásfoglalása félreérthetetlen volt.

GYARMATI GYÖRGY

„A lefokozott trockista”

*avagy hogyan lett Justus Pál egy tervezett trockista per
elsőrendű vádlottjából
a titóista Rajk-per nyolcadrendű vádlottja.**

Justus Pál sorsa egyfelől egyedi, mint a legtöbb magas intellektusú és korai állapotain igazítani igyekvő emberé. Justus Pál sorsa másfelől majd-hogynem tipikus a 20. századi Magyarországon: egymást váltó – és egymást opponáló – politikai rendszerek gondoskodtak arról, hogy pályája a rendszerváltásoktól függetlenül kényszerpálya legyen. A korreferátum egyetlen mozzanatra koncentrált: Justus életútjának egy közismert epizódjához fűz egy kevésbé közismert adalékot.

Közismert, hogy Justus Pált a Rajk-per nyolcadrendű vádlottjaként állították bíróság elé, 1949 őszén. Az is közismert – már Alapy Gyula népbíró ügyész vádbeszédében elhangzott –, hogy a bíróság „Rajk és összeesküvő bandája felett ítélkezve... ítélkezik Tito, Rankovics, Kardelj és Gyilaszbűnszövetkezete felett is. Ennek a pernek a nemzetközi jelentősége éppen abban áll, hogy a demokrácia és a szocializmus jugoszláv szökevényei és árulói felett is ítéletet mondjunk.” Nem kevésbé közismert Justus perbe fogásának motívuma: az ő szerepeltetésével kívánták megjeleníteni a közvetlen ideológiai-politikai összeköttetést a trockizmus és a titóizmus között. Az ő kihallgatása során kapta a legnagyobb hangsúlyt az „átkötő” mozzanat, olyannyira, hogy – önvádra kényszerítve/vállalkozva – még az utolsó szó jogán is ezt nyomatékosítja: „a trockista nézetek tettek engem alkalmassá ennek a szerepnek a betöltésére”.¹

Tudható Justusról, hogy támogatta az MKP és az SZDP egyesülését, miközben egyike volt azoknak, akiket a kommunisták nem szívesen lát-

* A korreferátum elhangzott a „Justus Pál születésének 100. évfordulója” című emlékülésen. Kossuth Klub. Budapest, 2005. január 26.

¹ *Rajk László és társai a népbíróság előtt.* MESZ, Bp. 1989. Ebben a kiadásban az Alapy Gyulától idézett szöveg a 222., Justus Pál szavai a 251. oldalon található.

tak a Magyar Dolgozók Pártja Központi Vezetőségében. Az viszont talán kevésbé ismert, hogy perbe fogását jóval megelőzően – bizonyíthatóan 1947 nyarától – lett olyan célszemély, akit módszeresen figyeltek, figyeltettek. Tudható, hogy Péter Gábor figyelőhálózata kezdettől – azaz 1945 tavaszától – rajta tartotta a szemét a kommunista párton belüli ún. frakcióson. Demény Pál azonnali őrizetbe vétele mellett (1945 február) épp úgy figyelték az ő pártszervezetéhez egykoron tartozókat, mint a volt ún. weisshausistákat.

A szociáldemokrata „testvérpárt” politikai rendőrségi megfigyelésének – általam fellelt – legkorábbi dokumentumai az 1947-es parlamenti választások időszakából valók. A közismert választási csalások kapcsán az SZDP-n belül is gerjedő politikai válság majd’ minden mozzanata nyomon követhető azokból a besúgó jelentésekből, amelyek a párt központi titkárságának székháza, a Palace-szálló belső életéről tudósítanak. Rögzítették a bizalmas információk egyfelől azokat a kérészéletű kezdeményezéseket, amelyek Szakasits Árpád leváltására irányultak, és azt is, hogy miként mentegetőzött a kék cédulák ügyében leginkább kompromittálódott Marosán György a pártválasztmány ülésén: szavai szerint „a pártért még becstelenséget is szabad elkövetni, ... ezt az áldozatot ő a párt és a demokrácia érdekében tette.”² Justus Pálnak már ekkor is megkülönböztetett figyelmet szenteltek a politikai rendőrség ágensei. Akár a pesti kerületi titkárok előtt elemezte a politikai helyzetet, akár valamelyik Palace-beli irodában vette fontolóra szűkebb körben, hogy a koalícióból kiválva „baloldali ellenzékot kell létrehozni”, lejegyzett szavai legkésőbb másnap a kommunista vezetők íróasztalára kerültek.³

Mindezek után már szinte „normális üzemmódnak” számított, hogy a politikai rendőrség a két párt egyesülésének kezdetétől – 1948 januárjától – tevőlegesen közreműködője lett a fúziós előmunkálatoknak. Az első etapban sorra hívták be és fenyegették meg az ország minden szegletében a vonakodókat, illetve azokat, akik Kéthly Anna, Szélig Imre és Szeder Ferenc kizárása ellen demonstráló helyi-területi pártnapokat szerveztek vagy petíciókat szerkesztettek. A második fázisban pedig szigorú politikai rendőrségi prioritáson is átestek az MDP-be átvenni ajánlott szociáldemokraták – anélkül, hogy tudtak volna róla. Az MKP KV Káderosztálya

² Politikatörténeti Intézet Levéltára (PIL) 274. f. 7/209. ő.e.

³ Uo.

Péter Gáborék információit is hasznosítva jelezte az SZDP Központi Titkárságának, hogy kik az átvehetők, és kik lettek persona non grata.⁴

A szociáldemokraták szelektív bekebelezésének lezárulásakor keletkezett egy kisebb – kulisszák mögötti – kalamajka abból, hogy Péter Gábor már „saját pártjára” is intenzíven dolgozik. Szőnyi Tibor, az MKP KV Káderosztályának akkori vezetője, 1948. június 11-én – az ún. egyesülési kongresszust megelőző napon – juttatott el egy feljegyzést Farkas Mihálynak, aki pártjában fegyveres testületeket (is) felügyelő főtitkárhelyettes volt. Szőnyi magából kikelve háborgott azon, hogy az ÁVO a vezető párt-szervekbe beépülve informálódik és szaglászik ezen testületek tagjai után is.⁵ Ezt ugyan mind a címzett, mind Rákosi Mátyás helyteleníteni látszott, de a zsörtölődésen túl más nem történt. Korántsem ütköztek meg azon, hogy a következő hónapokban a megfigyelték köre egy újabb kategóriával bővült.

1948 augusztusától Rákosi és Farkas mellett Kádár János belügyminiszterként vehette kézhez háromnaponként Péter Gábornak az ún. elleneséges vonalokról készített aktuális tájékoztatóit, melyekben új tematikai egységként jelent meg az „MDP funkcionáriusok/volt SZDP” elnevezésű blokk. A jelentésekben kitüntetett figyelemben részesült a „Justus vezette pártellenes csoportosulás”, de mintha a Hatóság maga is csak fokozatosan ébredt volna rá Justus – úgymond – sötét üzelmeire. Eleinte arról értesültünk, hogy Justus reménykedik: az SZDP-ben szívesen végzett feladatát az új pártban is folytathatja: bevonják majd a pártoktatásba, s ott zavartalanul terjesztheti tovább trockista nézeteit. Ekkor – a jelentés összeállítói szerint – nevezettnek a trockizmusa abban volt felfedezhető, hogy a KOMINFORM által elhajlással megbélyegzett jugoszlávok „vissza fognak térni a helyes útra”, illetve, hogy „lehetséges a Szovjetunió megengedése a Nyugattal, amely esetben mégis újraalakulhat egy külön Szo-

⁴ Lásd részletesebben Strassenreiter Erzsébet: *A Szociáldemokrata Párt a központi és a helyi hatalom szerveiben, 1945-1948.* In: *A magyar szociáldemokrácia kézikönyve.* Főszerk.: Varga Lajos. Napvilág, Bp., 1999. 158-160.o., uő.: *Egyesülés? Beolvadás? Likvidálás? In: Fordulat a világban és Magyarországon. 1947-1949.* Szerk.: Feitl István, Izsák Lajos, Székely Gábor. Napvilág, Bp., 2000. 262-263. Gyarmati György: *Ha Tied az ÁVÓ, Tied a hatalom... A politikai rendőrség működése 1947-1948-ban.* In: *Államvédelem a Rákosi-korszakban.* Szerk.: Gyarmati György. Történeti Hivatal, Bp., 2000. 97-133.

⁵ PIL. 274. f. 11/10, ő. e. Szőnyi Tibor feljegyzését és annak fogadtatását lásd: Gyarmati György: *Kádár János és a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatósága.* In: *Trezor I. A Történelmi Hivatal Évkönyve.* Szerk.: Gyarmati György. Bp. 1999. 115-145.

ciáldemokrata Párt”.⁶ 1948 nyarának végén, Kremnyov őrnagy, az MGB budapesti képviselőjének helyettes vezetője felkereste hivatalában Kádárt, és szóváltotta, hogy „a magyar államvédelmi szervek nem harcolnak a párton belüli ellenséges frakciós tevékenységet folytató és főleg nacionalista elemek ellen, ... [noha] ezt a harcot nem lehet csak eszmei eszközökkel folytatni”.⁷

Nem tudni, hogy Péter Gábor „önszorgalmú kutyaként” folytatta-e ez irányú vizslatását, vagy – a szovjet politikai rendőrség budapesti rezidensétől kapott „elvtársi bírálat” nyomán – Kádár is erre ösztönözte őt. Annyi mindenesetre dokumentálható, hogy Péter Gábor 1948. szeptember végére – a háromnaponkénti rutinjelentéseken túlmenően – egy 30 oldalas tematikus dossziéban összesítette a frakciósokról tudható dolgokat. A dosszié megkapta a „Trockisták” fedőnevet, s Péter Gábor maga nevesítette az anyag előlapján, hogy kiknek szánja: a frissiben megalakult Államvédelmi Bizottság szűkebb, ún. operatív állandó bizottsága mellett – melynek tagjai a fentebb már említett triumvirátus, Rákosi, Farkas és Kádár –, még Gerő Ernő és Révai József figyelmébe ajánlja művét. Péter összeállítására szerint a trockista szervezet öt csoportból áll. 1. Demény Pál-féle frakció, 2. Weisshaus Aladár Szocialista Népmozgalom frakciója, 3. Justus Pál és társasága, 4. Faust Imre, Dudás József, Lakatos Miklós stb., 5. Sándor Pál és köre.⁸

Felépítését, illetve tartalmát tekintve az összeállítás a koncepciók perек során készített vizsgálati zárójelentések prototípusának tekinthető. Az első, „történeti” blokk az érintettek háború előtti, illetve alatti tevékenységéről szól, alcímekben is kiemelt konklúzióval: az említettek *a horthysta rendőrség besúgói és fasiszta kollaboránsok* voltak, mindemellett aktív *szovjetellenességük és KMP ellenes tevékenységük* is – úgymond – bizonyítható. Ezek visszatérő kulcsszavak maradnak az 1945 utáni ténykedésükről szóló „aktuális” részben is. Mindemellett kispolgári nacionalizmus, antiszemitizmus, valamint a burzsoáziával való demokráciaellenes együttműködés különböző szimptomáinak oldalakon keresztül sorolt példatára dúsítja a Péter Gábor által gyártott vádiratot. Minden említett te-

⁶ Magyar Országos Levéltár (MOL) M-KS 276. f. 67/125. ó. e.

⁷ Farkas Vladimir ezt a Kádár és Kremnyov közötti megbeszélés tolmácsaként örökítette meg. Farkas Vladimir: *Nincs mentés*. Bp. Interart, 1990. 159. – MGB (Министерство Государственной Безопасности) – Állambiztonsági Minisztérium.

⁸ MOL M-KS 276. f. 67/154. ó. e.

rületen Justus Pál áll az ún. trockista szervezkedés középpontjában, illetve minden szál az ő kezében fut össze. Az érvelés szerint már 1945-ben is ő volt az, aki radikális „ábaloldali frázisokkal”⁹ igyekezett kompromitálni a kommunisták, úgymond, „népi demokratikus” vonalát, emellett gyanítható, hogy politikai szemináriumainak résztvevőin keresztül ezen frakcióknak a külföldiekkel fenntartott tevékenységét is ő hangolja össze.

Publicisztikus fordulattal azt is mondhatnók, hogy 1948 szeptemberének végére Péter Gábor tálcán nyújtotta át Justus Pál fejét az MDP vezetőinek, ha úgy döntenének, hogy – megszívlevélve a Kreml ismétlődő dörgegelmeit – rászánják magukat a trockizmus elleni érdemi fellépésre. Péter – aki meghívottként 1945 februárjától mindvégig jelen volt az MKP legszűkebb vezetőinek értekezletein, a titkársági, illetve PB-üléseken – jól érzékelte, hogy a kommunista vezetők messzemenő gyanakvással és elutasítással viseltetnek Justus Pállal szemben.¹⁰ Ezen tapasztalatai, valamint az összegereblyézett besúgójelentések alapján nem alap nélkül vélelmezte: a kommunista pártvezetőknek összeállított dosszié anyaga elegendő ahhoz, hogy Justus Pál egy magyarországi trockista per elsőrendű vádlottja legyen.

Az MDP Moszkvát is ismerő vezetői viszont – ekkor még – nem siettek élni a felkínált lehetőséggel. Gerő Ernő fontosnak tartotta, hogy erről mind G. M. Puskin szovjet nagykövettel, mind pedig az SZK(b)P Elnöksé-

⁹ „A politikai háttérhez tartozik, hogy a szociáldemokrata balszárnyat és személy szerint engem nagyon sokszor ért az a vád, hogy mi baloldallibbnak akarunk látszani, mint a kommunista párt. Nagyon nehezteltek rám ezért a kommunista elvtársak. »Ma a demokráciáért, holnap a szocializmusért« – ez az én jelszavam volt. Ezt abban az időben ultrabaloldali elhajlásnak tekintették. Ez a vád tulajdonképpen igaz volt, csak a motívumát nem értették meg a kommunista elvtársak. Révai Józseffel próbáltam tisztázni: »Nektek egyik fő feladatotok – mondtam –, hogy huszonöt év után elfogadtassátok a kommunista pártot, mint nemzeti pártot. Hozzánk olyan kispolgári tömegek tartoznak, hogy kénytelenek vagyunk nagyon baloldali hangot megütni, hogy megértsék: ránk hiába spekulálnak.« Az a helyzet áll elő, hogy a kommunistáknak 1945–1947-ben azt kellett bizonyítaniuk, hogy ők nemzeti párt, a szociáldemokrata pártnak pedig azt, hogy marxista munkáspárt. Ez okozta a baloldali rálicitálást. Mi azt hangoztattuk, hogy a szociáldemokrata párt többé nem azonos a régi SZDP-vel, a szociáldemokrata párt marxista párt, forradalmi párt, szocializmust akar teremteni Magyarországon. Ezt mondták, ezért vádoltak azzal, hogy túl baloldaliak vagyunk.” (Justus Pál visszaemlékezése. Politikatörténeti Intézet Levéltára. H-J-28. 7–8.)

¹⁰ Marosán György úgy emlékezett, hogy Rákosi szemében Justus már a pártegyesülés előtt is „rohadt trockista” volt, s annak idején csak Marosán kezességvállalása nyomán járultak hozzá, hogy Justus az MDP Központi Vezetőségének is tagja legyen. (Marosán György: *Nincs visszaút*. ELTE, Bp. 1988. 60–61.)

gének éppen Magyarországon tartózkodó tagjával (Kabin elvtárs) konzultáljon. Nevezettek ismételten szóvá tették ugyan, hogy a magyar kommunisták békülékenyek a trockistákkal szemben, ám tovább váratott magára bármifajta határozottabb fellépés. Sőt mi több, egy pillanatra úgy tűnt, hogy Péter Gábor túllihegett éberségének ódiума saját fejére hullik vissza. Gerő észrevételei szerint a jelentés hibája, hogy „mindent összekever: múltat, jelent, jövőt. Másrészt állításai sokszor nyilvánvalóan nem fedik a tényeket, felületesek.” Goromba – bár helytálló – minősítésével Gerő úgy vélte, hogy kellőképpen leteremtette a magyar Dzerzsinszkijt. Feljegyzésének második felében már egy részletes iránymutatás megfogalmazására koncentrált, mert – mint írja – „a belpolitikai és a nemzetközi helyzet alakulása megköveteli, hogy a trockizmus kérdésében az eddigieknél következetesebb harcot folytassunk.” Eszerint:

„1. Azokat a volt és jelenlegi trockistákat, akikről ez kétségtelenül ismert, s akik jelenleg az MDP-n kívül vannak, össze kellene szedni és internálni.

2. Ki kell különíteni a három ember ügyét, akik jelenleg az MDP Központi Vezetőségének tagjai, tehát Justus, Drahos¹¹ és Gáspár¹² kérdését. Ezekre nézve teljesen konkrét adatok alapján össze kell állítani, hogy mit csináltak a múltban –, és mit lehet terhükre írni a jelenben. Ha az adatok olyanok, hogy ezek alapján az eljárást meg lehet indítani ellenük, akkor az egész ügyet KEB elé kell vinni.

3. Külön kell kezelni azoknak az ügyét, akik tagjai az MDP-nek, de nem tagjai a Központi Vezetőségnek. Ezekre vonatkozólag is össze kell gyűjteni a konkrét anyagot a múltra és a jelenre, s ugyancsak a KEB-nek átadni, ha az anyag megfelelőnek látszik. Ez a munka sorrendben az első három ügyének az elintézése után következnek.

4. A tagrevízió kapcsán a Politikai Bizottságnak határozatot kellene hoznia, hogy általában volt trockisták (deményisták, weisshausisták, stb.) milyen funkciókat nem tölthetnek be a pártban, a tömegszervezetek-

¹¹ Drahos Lajos mint egykori „deményista” került itt szóba. Nevezett 1946 folyamán nyilvánosan elhatárolódott a már fogva tartott Deménytől, és – ennek is köszönhetően – lett 1946 októberétől az MKP KV póttagja. (Életrajzát lásd *Az 1945. évi Nemzetgyűlés almanachja*. Főszerk.: Vida István. Bp. 1999. 122–125.)

¹² Gáspár Sándor a második világháború éveiben legálisan SZDP-tag és szakszervezeti bizalmi volt, emellett vett részt Weisshaus Aladár illegális kommunista szervezetében. (Lásd *Segédkönyv a Politikai Bizottság tanulmányozásához*. Szerk.: Nyíró András. Interart, Bp. 1989. 275–276.)

ben, az államapparátusban. Természetesen egyes rendkívül indokolt esetben a Politikai Bizottság tehetne kivételt.

5. A pártiskolákban és általában a pártoktatásban a jugoszláv kérdéssel kapcsolatban az eddigieknél sokkal élesebben és részletesebben kell foglalkozni a trockizmus kérdésével, kiterjesztve a kérdés taglalását a magyarországi trockizmus kérdésére. Erre annál is inkább szükség van, mert a falusi osztályharc kiéleződésével a trockizmus veszélye nálunk is nyilván meg fog növekedni. A pártsajtóban nem egyenesen mint a trockizmus kérdésével, de a problémákkal elvi síkon foglalkozni kell.”

Gerő Ernő feladat-meghatározásához Révai József és Farkas Mihály fűzött kézírásos észrevételeket. Révaitól az olvasható, hogy nevezettek trockizmusát „mai munkájuk” részeként kell kidomborítani. Farkas Mihály pedig az utóbbira is reflektálva véste Révai sorai alá: „Ilyen irányú utasítást már adtam Péternek.”¹³

Nincs nyoma annak, hogy 1948 hátralévő hónapjaiban bármifajta intézkedést foganatosítottak volna nevezettek ellen. Úgy tűnik, hogy a soron lévő, nagyobb horderejű ügyek kellőképpen lefoglalták mind a pártvezetést, mind a belügyi apparátust. Egyfelől megkezdődött az ún. MAORT-ügy – elhúzódó nemzetközi komplikációkkal is terhelten. Másfelől végső fázisába lépett a Mindszenty József letartóztatásába torkolló politikai-operatív offenzíva, melynek a kulisszák mögött szintén részét képezte a legszűkebb pártvezetés által irányított – végül is fiaskóval végződött – diplomáciai sakkjátszma.¹⁴ A két ügy a pártvezetést és a politikai rendőrség operatív részlegeit is tartósan foglalkoztatta. Ráadásul ugyan ezen hónapokban zajlott a politikai rendőrség átszervezése, mely a továbbiakban Államvédelmi Osztály helyett immár a Belügyminisztérium Államvédelmi Hatóságaként folytathatta működését, kiterjedtebb szervezettel és jogkörökkel. Rákosi ezekben a hónapokban – dühkitörései közepette – többször marasztalta el személyesen Péter Gábort amiatt, hogy ő és cége képtelen volt Mindszenty ellen összeszedni az, úgymond, döntő jelentőségű, a főpásztort érdemben is kompromittáló iratokat. Ez ugyan kivitelezhetetlen volt, mert nem léteztek ilyen iratok, de nincs kizárva, hogy Péter Gábor ismételt fiaskótól tartva halogatta egyelőre a Justus-ügy felmelegítését.

¹³ MOL M-KS 276. f. 67/154. ő. e.

¹⁴ Gyarmati György: A Mindszenty-ügy diplomáciai rendezésének kudarca. *Történelmi Szemle*, 2000. 2. sz. 69–90.

A fentebb mondottakból is adódott, hogy Justusra – illetve Péter Gábor öt kompromittáló irományaira – legközelebb akkor volt szükség, amikor a Rajk-per kapcsán fel kellett mutatni a trockizmust is. Kivel mással lehetett leginkább demonstrálni a Kreml elvárása szerinti trockizmus elleni kérlelhetetlen harcot, mint a trockizmus mibenlétének legismertebb magyarországi szakértőjével? A trockizmus titóizmussá tanszformálásához kapóra jött ugyan Justus, de – a megváltozott szükségletek szerint – már az újabb koncepció szerinti sokadrendű karakterszerepben. A Rajk-per dramaturgiai hangsúlyait, illetve koreográfiáját tekintve Justus a díszletkép konstans eleme marad ugyan, de csak a háttérből emlékeztet az ősbűnre. Fontosabbak nála azok, akik Tito „cinkostársainak” vadonatúj jelmezeiben kitöltik a színpad előterét. Így értékelődött át Justus Pál figurája egy virtigli trockista per potenciális főszereplőjéből a Rajk László nevéhez kötődő „titóista” kirakatper nyolcadrendű vádlottjává.

SZABÓ T. ANNA

Az olvasó szerencséje

Megjegyzések Justus Pál

William Shakespeare: Szonettek című fordításához

Hibázunk, ha Shakespeare *Szonettjeit* kizárólag az újra meg újra kiadott, méltán népszerű Szabó Lőrinc-féle fordításban olvassuk végig. A *Szonettek* nagyon sokféleképpen lehet értelmezni, s noha a nagyközönséget nem hozzák lázba az irodalomtudomány egyre szaporodó felfedezései, az újrafordításokat azért mindig nagy érdeklődés övezi. Magyarként igazi szerencse számunkra, hogy Shakespeare-t fordításokban (is) ismerhetjük, hiszen minden fordítás értelmezés is: a fordító, akár a színész a szerepnek, eleven, friss hangot ad a költőnek, behelyezkedik a gondolkodásába, és új meg új rétegeit fedezi fel és mutatja meg a szövegnek.

Szabó Lőrinc a *Szonettek*en tanult meg angolul, amikor 1921-ben először fordította le a ciklust, ezért értelmezését erősen meghatározza Stefan George német szövege, amelyet mintának használt; viszont amikor 1948-ban újrafordította az egész szonettgyűjteményt, már kész értelmezés alapján dolgozott. Fordítása így is nagyszerű, költői erejét alig gyengítik az első fordításból megmaradt szecessziós stílusfordulatok és a Shakespeare szövegének eleganciájával meglehetősen ellenkező gyakori áthajlások, szaggatott mondatok.

Justus Pál fordítása, amit ezúttal is szeretnék mindenkinek ismét a figyelmébe ajánlani, alig használ szecessziós szavakat, fordítása modern, könnyen olvasható, és jobbára lendületes is. Nem a megformálás kényszere, hanem a gondolkodás szabadsága és öröme érezhető rajta – ahogy ő fogalmaz – a „maximális koncentráció, az átélés lehetősége”. 1949 és 1955 között, börtönévei alatt fordította le a szonettekét, tehát nem áll módjában összevetni fordításait a Szabó Lőrincével, aki egyébként még ebben az időben is folyamatosan változtatott saját fordításán. Justus magához a szöveghez, és nem annak különféle értelmezéseihez került kö-

zel, hiszen az angol verseken és egy Oxford-szótáron kívül egyéb nem áll rendelkezésére. Mivel fejben fordított, feltételezem, hogy gyakorlatilag kívülről tudta az összes szonettet. Ezért ismerhette fel, hogy „az eredetihez való hűség, ami Shakespeare esetében rendkívül magas követelmény, nem szűkíthető le pusztán filológiai hűsége: a formához, a zenéhez, a hangvételnek is hűnek kell lenni”. De mivel „végső soron minden fordítás kompromisszum a hűség szempontjából” az a legfontosabb, hogy az eredeti vers összhátását adja vissza, „mert az egész mégiscsak több is és más is, mint részeinek, részleteinek pusztá összege.”¹

Pontosan ezt állítja a modern irodalomtudomány is. Justus Pál sok olyasmit is felismert, amit fordítóelődei nem: például számos helyen észreveszi a költői kép egész szonetten vagy több szonetten át tartó egységet; egyedül a többértelműségek visszaadásában kényszerül kompromisszumra. Ám hogy szemléltethessem, milyen szigorú követelményekkel szemben kell kiállnia a próbát, röviden áttekintem a mai szonett-értelmezéseket és a magyar fordítások történetének kezdeteit.

William Shakespeare életművének fogadtatástörténetében a *Szonetteknek* kiemelt helye van – talán csak a *Hamletről* írtak többet a kritikusok. A *Szonettek* témája (szerelmi háromszög, szókimondó szexualitás) miatt hosszú időn át csak a pozitívista kritika merete megközelíteni Shakespeare lírai életművét, kimerítő fejtegetésekbe bocsátkozva a versek sorrendjéről, időrendjéről, a dedikációról, a Szép Ifjú/Patrónus és a Fekete Hölgy kilétéről.

Mai értelmezésünket azonban az 1930-as évek az Új Kritika kezdetei utáni megközelítések határozzák meg, amelyek kimondják, hogy az irodalmi, legfőképpen pedig a lírai művekben használt szavak nagyon ritkán egyértelműek: egyetlen szóhoz több, egymást kiegészítő jelentés társul. I. A. Richards emlékezik meg arról a modern irodalomelmélet kialakulása szempontjából igen fontos pillanatról, amikor tanítványa, William Empson „úgy vette a kezébe a szonettet, mint bűvész a kalapját, és eleven nyulak egész tömegét varázsolta elő belőle; végül pedig megkérdezte: »Ezt akármelyik verssel megteheti az ember, nem igaz?«”²

¹ William Shakespeare: *Szonettek*. Európa Kiadó Budapest, 1989, 3. *A fordító előszava*.

² In Lodge: *20th Century Literary Criticism*. 146.. („Taking the sonnet as a conjurer takes his hat”, William Empson „produced an endless swarm of lively rabbits and ended by ‘You could do that with any poem, couldn’t you?’”)

Empson a *Seven Types of Ambiguity* című híres könyvében így ír erről: „Egy szónak tehát több különböző jelentése lehet; több összefüggő jelentése; több olyan jelentése, amely egymásra van utalva; vagy több olyan jelentése, amelynek egyesítésével jön létre az, hogy egy szó egyetlen dolgot vagy folyamatot jelöl. ... Maga a »sokértelműség« (*ambiguity*) jelentheti a szándékolt jelentés bizonytalanságát, a többértelműség szándékát, annak a lehetőségét, hogy vagy az egyik, vagy a másik, esetleg mindkét jelentés szándékolt, valamint utalhat arra a tényre, hogy egy kijelentésnek több értelme lehet.”³

Hasonlóan vélekedik Cleanth Brooks is: „a költészet nyelve a paradoxon nyelve”.⁴ A költői szöveg tehát több olvasatot is megenged, sőt provokál. A szöveget egységként értelmezve az interpretáció *close reading* technikája kimutatja a szöveg asszociációs struktúráját, és levezeti azt, hogy a paradoxonokból, ellentmondásokból és többértelműségekből hogyan lesz harmonikus szövegész.

Azt még a konzervatívabb szemléletű szerkesztő, John Dower Wilson is elismerte, hogy „Shakespeare rendszerint szójátékokban (*quibble*) gondolkodott, bár lehet, hogy nem ez a legmegfelelőbb terminus költői gondolkodásának alapelemére. Amikor egy bizonyos szót használt, akkor általában gondolt annak minden lehetséges jelentésére. ...Ha tehát figyelmen kívül hagyjuk a szójátékot, akkor azt a gondolati fonalat sem veszünk észre, amely összeköti a képeket és metaforákat: ezek ugyanis általában elválaszthatatlanok a kettős értelemről.”⁵

Máig meghatározó Stephen Booth *An Essay on Shakespeare* (1969) című tanulmánya és az ehhez kapcsolódó, bőséges jegyzetekkel ellátott szonettkiadás (1977). Booth '69-es könyve kimutatja a 154 szonett szoros összefüggését, az egymást átfedő, kiegészítő és aláásó retorikai, szintaktikai, logikai, ritmikai és fonetikai szerkezeteket, és azt állítja, hogy pontosan ez a folyamatos mozgás és nyughatatlanul vibráló ellentét adja a szonettek nagyságát. Nem lehet tehát leragadni az egysíkú, rögzített értel-

³ *Seven Types of Ambiguity*, 24.

⁴ *The Well Wrought Urn*, 3.

⁵ Idézi Philip Martin: *Shakespeare's Sonnets: Self, Love and Art*. 8. („Shakespeare habitually thought in quibbles, if indeed 'quibble' be the right term for what was one of the main roots of his poetic expression. When he used a word, all possible meanings of it were commonly present to his mind. (...) To miss a quibble, then, is often to miss the interwoven thread which connects together a whole train of images; for imagery and double meaning are generally inseparable.”)

mezésnél. „A szonettek anyaga a paradoxon, így tehát a stílusuk is paradox”⁶ – jelenti ki. Booth azt szeretné, hogy az olvasó a paradoxonokban és ellentétekben ne a megoldásra váró rejtélyt, hanem az ellentéteket egyesítő és megtartó költői kifejezés sikerét lássa meg. Meggyőződése szerint a reneszánsz olvasó a modern olvasóhoz képest sokkal nyitottabban olvasta-hallgatta a szonetteket, és semmiképpen nem zárkózott el a többféle értelmezés elől.⁷

A korai magyar fordítók természetesen nem így értelmezték Shakespeare költészetét. Az első két Shakespeare-szonett Szász Károly fordításában jelent meg 1859 március 27-én a *Nővilág* című lapban, majd két nappal később a *Divatcsarnok* című lapban is megjelent kettő. A megjelenés helyéből és a szonettek kiválasztásából (46. és 47.; 87. és 130) már sejteni lehet, hogy a fordító nem irodalmi szolgálattételre, hanem népszerűsítésre vállalkozott, amikor négy (látszólag mind nőhöz írott) szerelmes verset tett közzé két női lapban. Mindkét újság a nemzeti irodalom gazdagításának „szent kötelességét” tűzte ki célul, „kivált a női lelket is ékesítő tudományok mezejének művelésén” keresztül.⁸ A *Divatcsarnok* elindítója, Császár Ferenc, még azt is kikötötte programcikkében, hogy a lapot olyan „csarnokká” teszi, „melyből száműzve maradjon minden, mi az illedelmet, főleg pedig a női szemérmert (...) csak távolról is sérthetné”.⁹

Ennek ismeretében érdekes, hogy hat évvel később (igaz, már a lapalapító halála után) két olyan szonett jelent meg itt, amely vagy képei, vagy nyelvezete miatt sikamlós vagy legalábbis illetlenül reális – de csak az angol eredetiben. Szász Károlynak persze nem lehetett célja a megbotránkoztatás: egyszerűen nem értette meg az esetleges célzásokat (nyugodt lélekkel írja le például a 87. szonettben: „Hisz birtalak csak ingyen kegyelembül”, vagy „Becséd nem tudva, adtad át magad te”), és nem talált semmi kivetnivalót a 130. szonett képeiben sem.¹⁰ A korabeli szonett-

⁶ Stephen Booth: *An Essay on Shakespeare*. 104. (“the substance of the sonnets is paradox, so the style is paradoxical”)

⁷ „A modern reader faced with the Quarto text sees something that is effectively very different from what a seventeenth-century reader saw.” Szerkesztőként tehát a célja: „to provide a text that will give a modern reader as much as I can resurrect of a Renaissance reader’s experience of the 1609 Quarto.” I.m.IX.

⁸ Császár Ferenc bevezetője a *Divatcsarnokhoz*. *Program és hivatás*. 185.

⁹ Uo. 185

¹⁰ Egy későbbi, 1865-ös dolgozatában – a Kisfaludy Társaságban tartott székfoglaló beszédében – bevallja, hogy a szonettek utolsó ciklusában igenis észrevette azt, hogy „Nagyobb részök (...) buja szerelem s érzékiség nyilatkozata, melyben része sincs a becsülésnek.”

értelmezésekbe nem fért bele semmiféle vaskos illetlenség – vagy ha belefért is, magyarul visszaadni nem lehetett.

A korabeli költészetfelfogás szerint a jó versek intenzitása – a költő szándéka szerint legalábbis – nem a nyelv vagy a képek önjátékának, az asszociációk szabadságának, a sorok közötti csendeknek vagy visszhangoknak a függvénye volt, hanem a logikus gondolatmenet, a tiszta képek és a pontos szavak által teremtdött meg. Nem lehet véletlen, hogy Arany János nem fordított Shakespeare-sonettet: meggyőződése, hogy tisztában volt ezzel a réteges jelentéssel. Az Arany által kitűzött ideál azonban az „üvegtiszta”, vagyis „áttetsző költői nyelvhasználat”.¹¹ A kétértelműség – legyen az grammatikai vagy szemantikai – nem kaphat meghatározó szerepet, sőt legtöbbször helyet sem a jó versben, hiszen a „correct stílusban első olvasásra is minden mondatnak világosnak kell lenni” – vagyis a szöveg még átmenetileg sem lehet félreérthető.¹²

Shakespeare nyelvét azonban éppen az teszi naggyá és költőivé, amittől Arany annyira ódzkodik: a többértelműség, az irizáló jelentésrétegek. És ami már az Erzsébet-kori olvasó (hallgató) előtt sem volt egészen egyértelmű, az annál homályosabbnak tetszik a későbbi olvasóknak. A nagy drámaköltő tekintélyének osztatlan elismerése és a fordítás szükségessége azonban rákényszeríti az olvasót/fordítót valamiféle értelmezésre. Az aranyi elvek értelmében elképzelhető, sőt kötelező rátalálni a szerző által szándékolta, egyetlen és egyértelmű valódi értelemre – Shakespeare sonettjeit azonban meglehetősen homályosnak látta a korabeli kritika. „Sőt ma is, annyi vizsgálat és összevetés után, ahány commentárt olvasunk, annyiféle véleménnyel találkozunk (...) a költő minden célzatára, s a sonett-csoportozatok és az egyes sonettek értelmére nézve is, néha egész

Fenntartotta azonban azt is, hogy itt is van „egy pár becses darab” – például a 130. sonett – „melyek csinos szerelmi dalokul állhatnak”. (Szász Károly: *Shakespeare kisebb költeményei*. A Kisfaludy Társaság Évlapjai, 1865. 73 – 107.). Talán nem véletlen az sem, hogy a változás során ennek a résznek a javát Győry Vilmosr a fordítói merészségére bízta.

¹¹ Dávidházi Péter: *Hunyt mesterünk*, 89.

¹² Uo. 89. – Arany szigorú klasszicizmusának, zártságának lélektani hátteréről ez a könyv, de más irodalomtörténészek is sokat beszélnek. Arany is tudta, hogy a képzelet ereje teszi élővé a verset, azáltal, hogy – mint Erdélyi mondta –, a költő beveti a „szikrát a kedélybe” (uo. 95). Arany azonban, aki látta Szalontát égni, azt is megtapasztalta, hogy a házitűzhely folyamatos izzása hosszú távon ugyanannyi anyagot emészt fel, mint a házakat pusztító tűzvész, a szikrákkal tehát óvatosan bánt – a tűzmagot mégis úgy bele tudta vetni az olvasói kedélybe, hogy versei ma is tele vannak eleven parázssal.

a nyelvtani érteményig!” – írja döbbenetesen Szász Károly.¹³ A „nyelvtani értemény” bizonytalansága, a „sokszor egyes sorokban is” megjelenő sokértelműség mélyen zavarja Szászt: „Mint veres fonal húzódik az egész gyűjteményen át a törekvés: nem értetni meg egészen; sejtetni csak igen sokat. Ugy látszik, ez a költészet s általában minden írás céljával ellenkezik (...).”¹⁴

Kérdés marad tehát, hogy vissza lehet-e adni az angol szöveg két, illetve többértelműségét, a számos szerelmes szonett felszíne alatt ott rejtőző finom vagy durva érzékiséget. Nagyon érzékeny egyensúlyt bonthat meg a fordító, ha egyik vagy másik megoldás – a finomkodás vagy a durvaság – mellett dönt. A Shakespeare-sonettek egyik legmodernebb, Booth-féle olvasata pontosan erre hívja fel a figyelmet: a szonettek rétegeit nem lehet egymástól elválasztani, szétfejtteni, hiszen ez a többlet, adja a versek máig ható sugárzását. Leginkább itt, és nem elsősorban a (gyakran triviális) mondanivalóban kell a költő Shakespeare nagyságát keresni. A verbális, zenei, és gondolati játék a Shakespeare-versek (és drámák) lelke, mozgatója, éltetője.¹⁵

A szonettek leghíresebb magyar fordítója, Szabó Lőrinc is tisztában volt ezzel, ha nem is tudta maradéktalanul megvalósítani a Shakespeare-sonettek esetében. Első, huszonegy évesen készített fordításában hiányos angol nyelvtudása miatt nem érezhetett rá a szavak kép- és fogalomteremtő erejére; a másodikban pedig, bizonyára éppen az első fordítás rögzült értelmezései miatt, nem mindenhol vette észre a képi-fogalmi többletet. Költő lévén, jól tudta, hogy a csoda, az alkímia titkos működése a verssé formálódó szöveg feltétele. Érdeemes hosszabban idézni, hogy mit mond erről, mert leírása pontos, érzékletes, és, ami több, szenvedélyes: „[fordítás közben] az értők előtt a mesterek legbensőbb titkai tárulnak fel, az alkotás legapróbb-proteuszibb mozdulatai leshetők el a szövegekből ... szó-kémiai kísérletezés folyik, amelyből szerencsés esetekben minduntalan ki-kicsap a kép- és fogalomkapcsolások félig ellenőrzött, fé-

¹³ Szász Károly: *Shakespeare kisebb költeményei*. 94.

¹⁴ Uo. 104.

¹⁵ Ez a többértelműség és sugárzó erő élteti Petőfi, Vörösmarty, de leginkább Arany Shakespeare-fordításait is: a szavaknak nemcsak teste van (tehát szépsége-rútsága, újságrégisége), de van lelke is, visszhangja, zengése, rezonanciája. A nyelvi tömörségnek ez a foka tehát elérhető volt egyszer – talán ma is az lehet. Vas István tiszteletteljes irigységgel írja: „Mit könnyű fordítani? Hát Shakespeare-t. Vörösmartynak, Petőfinek, Aranynak.” (*A műfordítás ma*. 280.)

lig sugallatos menete során az érző realitásnak s a fogamzó életnek a lángja.¹⁶

Szerencsétlenebb esetben azonban a „szó-kémiai kísérletezésben” a jelentés desztillálása során elvész az eredeti értelem. Ami megmarad: tiszta, de egynemű anyag. Jó példa erre az ötödik szonett második fordítása, ami pontosan erről a lepárlásról beszél. Íme az utolsó hat sor Szabó Lőrinc fordításában:

Ne lenne akkor üvegcsékbe fogva
a nyár párlata, folyékony fogoly,
a szépség s a hatása oda volna,
és emléke se maradna sehol.
De jöhet tél: szűrt virágnak csak a
színe hal el; él édes zamata.

A magyar vers, bár kissé szokatlan megfogalmazásban (a párlat és a leszűrés nem ugyanaz, és a „szűrt virág” eléggé szerencsétlen kép¹⁷), de a parfümkészítés folyamatáról beszél, arról, hogy a nyári virágok szépségét a belőlük készült illatszer idézi vissza (a „zamat” szó megnehezíti az értelmezést, mert elsősorban íz, nem pedig illat megjelölésére alkalmazzuk). Az angol azonban többet mond ennél:

Then, were not summer's distillation left
A liquid prisoner pent in walls of glass,
Beauty's effect with beauty were bereft,
Nor it nor no remembrance what it was:
But flowers distill'd, though they with winter meet,
Leese but their show; their substance still lives sweet.

¹⁶ Idézi Szabó Ede ... 81.

¹⁷ Az utolsó két sor csak egy egészen apró változtatással került be az első fordításból (amelyben a természetesebben hangzó „Jöhet a tél” áll a „De jöhet tél” helyett) ám a „szűrés” az első változatban a szonett fő képsorának már korábban is része volt („Ha a nyár párolt illatát leszűrve/ nem tartaná üvegfal híg rabúl”), a második változatban azonban nincs szó ilyenféle visszautalásról. Az első változat szebb, gördülékenyebb volt, a második pontosabb; kár viszont, hogy az érzékletes „üvegfal” képet a mesterkéltséggel „üvegcsé” váltotta fel. Az is megakasztja az olvasást, hogy az „oda volna” jelentése nem egészen világos feltételes módban.

Az utolsó két sor itt is elsősorban az illatszerre, a párlatra vonatkozik, de fogalmiságában egyszerre mozog a konkrét kép alatt és felett. A „More show than substance” mondat közmondás volt a reneszánszban, de ugyanakkor a sor (és talán maga a közmondás is) a platonikus-neoplatonikus filozófiát is visszhangozza, a több szonettben is használt „shadow-substance” ellentétpárt. Többről van itt szó tehát, mint egyszerű hasonlatról – inkább példázat ez a látványról és a lényegről (ideáról, szubsztanciáról). Mivel fontos eleme ez a *Szonettek* egészének (bár semmiképpen sem meghatározója), feltétlenül meg kellene tartania a fordítónak ezt az értelmet is. Szabó Lőrinc nem tartotta be a „show-substance”, illetve a még fontosabb „shadow-substance” következetes fordításának a követelményét. Justus Pál szép fordításában azonban világossá válik ez a fogalmiság:

Elmúlnak édes rózsák, s violák, ha
Meg nem őrzöd könnyű illatukat,
Fogolyként zárva üvegfialákba,
Különben még emlékük sem marad.
De tél sem árthat a virág lelkének,
A látszat vész csak, él tovább a lényeg.

Ebből is kiténik, hogy Justus is az aranyi elveket követve törekedett az „üvegtiszta” szöveg felé: finomítás-lepárlás helyett kimondta magát a lényegre. Ez a filozófiai gyökerű Shakespeare-szonettek esetében erősebbé teszi a szövegét a többi fordításnál. Nem egy szonettben Justus akár itt-ott némi egyszerűsítésre is hajlandó a világosság érdekében, ezért lehetnek ilyenkor tisztábbak és világosabbak a képei, mint Szabó Lőrincnek. A párlat-képnél maradvá pillantsunk rá a 119. szonett első soraira, amelyet Justus egyszerű-régiesen fordít:

Szirén-könnyeket hányszor ittam én,
Miket pároltak pokol-görebeik

Szabó Lőrinc pedig bűvészi-művészi bonyolultsággal adja elő:

Szirén-könnyek mily italait ittam,
belül pokolszenny csövek párlatát

Hasonlóképpen Justus a bonyolult jogi képeket is érthetően és következetesen adja vissza, mint például a 134. szonettben:

... Helyettem ad ő váltót, bár erősen
Kötnek mindkettőnket kötvényeid.
Te bevasalod szépség-utalványod,
Mert uzorás vagy, s mindent elveszel,
Beperled a kezeskedő barátot,
S a visszaélésért őt vesztem el.
Te mindkettőnk tulajdonosa vagy,
Ő váltságom, s én nem vagyok szabad.

Egyetlen alkalommal tévedünk csak ingoványos talajra az egyértelműség hangsúlyozásával: az erotikus utalások esetében. Shakespeare erotikája ugyanis tipikusan reneszánsz erotika, a bővérű, de ékes beszédű Balassi szerelmes verseinek rokona: nem nyíltan szókimondó, hanem elegánsan bizsergető, egyszerre udvariasan kifinomult és gyilkosan durva. Ez a helyzet a *Szonettek* talán legszemtelenebb, legnyilvánvalóbban pajzán versével, a 135. szonettel. Először az eredeti szonettet idézem, teljes hosszában, hogy a magyar szonett kritikáját érthetővé tegyem.¹⁸

Whoever hath her wish, thou hast thy will,
And will to boot, and will in overplus;
More than enough am I that vex thee still,
To thy sweet will making addition thus.
Wilt thou, whose will is large and spacious,
Not once vouchsafe to hide my will in thine?
Shall will in others seem right gracious,
And in my will no fair acceptance shine?
The sea all water, yet receives rain still
And in abundance addeth to his store;
So thou, being rich in will, add to thy will

¹⁸A szonettet Stephen Booth olvasatában idézem. A *Quarto* a „will”-ek egy részét nagybetűvel írja. Booth, hogy a tipográfiára a reneszánsz olvasónál jóval érzékenyebb modern olvasót meg ne zavarja, csak egy (kisbetűs) formában tartotta meg a „will”-t; szándéka az, hogy a mai olvasó ugyanolyan többértelműnek tekintse a „will”-ek mindegyikét, mint, valószínűleg, a reneszánsz olvasó tette.

One will of mine, to make thy large will more.
Let no unkind, no fair beseechers kill;
Think all but one, and me in that one will.

A szonett a „will” szóval játszik, de nemcsak két értelemben (Will, a költő, és „will” az akarat), ahogy azt első ránézésre hinnénk.¹⁹ Stephen Booth a valószínűsíthető reneszánsz olvasat alapján nem kevesebb, mint hat jelentést különböztet meg:²⁰ 1. „Akarat, vágy”. Több közmondás is használja ebben az értelemben: „A woman will have her will”, „A willful man must have his way”, „He that will not when he may, when he will he shall have nay”, „When there’s a will, there’s a way”.²¹ 2. Szándékot és jövőidejűséget kifejező segédige (ezzel az értelemmel Shakespeare elsősorban a 7. sorban játszik, ahol a szófaji megkülönböztetés adja meg az igazi értelmet: „Shall will”. 3. Szexuális étvágy, bujáság (a szonettekben, a versekben és a drámákban is előfordul ebben az értelemben). 4. Férfi intim testrésze (lásd például: *All’s Well that Ends Well*: „this night he fleshes his will in the spoil of her honour”). 5. Női intim testrész (a szonettben „whose will is large and spacious”, de vedd össze például *King Lear*: „O, indistinguished [i. e. limitless] space of a woman’s will”; Booth számos shakespeare-i és korabeli példát idéz). 6. Személynév: a *William* becéző alakja; ez lehet Shakespeare saját neve, de ráadásul lehet a szonettben megszólított nő többi szeretőjének (köztük esetleg a férjének is) a neve: a William gyakori név volt az Erzsébet-korban, ezért nem nehéz a „dark lady”-jelöltek körül Will nevű szeretőket találni. Stephen Booth itt egy újabb közmondásra is felhívja a figyelmet; nem kizárt, hogy ennyi és nem több az első két sorban levő utalás tárgya: „Will will have will though will woe win.”

A szójáték sugárzásában a szonett mindegyik szava és képe telítődik erotikus mellékértelemmel. Az olyan, egyébként köznapi értelemben használt, gyakori szavak is, mint a „large” és a „no”, különleges kétértelműségbe keverednek: előbukkan a „large” „szabados, bővérű” jelentése

¹⁹ „In these [last] four lines, the word-play becomes so intricate that one might easily loose the thread - unless one remembers that Shakespeare delights in investing a significant word not merely with two meanings but often with three and perhaps even, as in final Will, with four.” (Eric Partridge: *Shakespeare’s Bawdy*. 218.)

²⁰ Stephen Booth: i.m. 466–477.

²¹ A közmondásokat a *The Concise Oxford Dictionary of Proverbs* 245. oldaláról idéztem; a többségük már a reneszánszban is használatos volt.

(lásd: „largess”), a „no” pedig (a „no fair beseechers kill” sorban) felszínre hozza a szóban rejtőző „nothing” jelentést (ez pedig Shakespeare-nél gyakran használatos szexuális értelenben – ugyanazt jelenti, mint a „woman’s will” legerősebb értelme). A képek pedig? A „hide my will in thine” a szójelentés ismeretében nem igényel különös magyarázatot. Tulajdonképpen ennek a kifejtése a tenger-hasonlat is – ravasz megszerkesztettsége csak közelebről nézve árulja el a benne rejlő durva célzást („olyan vagy, mint a tenger, bővelkedsz a szeretőkben; akkor mit számíttana még engem is bevenni közéjük?”).²²

Nincs és nem is lehet olyan magyar fordítás, amely ennek a bonyolult, ravasz, retorikusan erotikus, tréfásan trágár képletnek minden elemét visszaadhatná. Az angol sem nyilvánvalóan erotikus; olyannyira nem, hogy az irodalomtörténészek sokáig nem tudták, vagy nem akarták észrevenni a vers valódi tárgyát, témáját – nem is beszélve a régebbi magyar fordításokról. A 20. század eleji angol kiadások lábjegyzetei legfeljebb azt valót látták be, hogy a „will” szónak köze van a szexuális vágyhoz is.²³ Az újabb magyar kiadások és elemzések már sokkal nyíltabbak e tekintetben.²⁴

Eldönthetetlen: vajon a megfelelő jegyzetek hiányának, vagy Szabó Lőrinc tudatos választásának²⁵ tulajdonítható-e, hogy a *will*-szonetteket nem le-, hanem félrefordította, hiszen a szójáték megtartását vélte fontosabbnak a logikai-értelmi szerkezet visszaadásánál.

Szabó Lőrinc (a fordítás hűségét elhanyagolva) a második változatban is megtartotta az első fordításban megoldani vélt „will”-„villi” szómegfeleltetést:

²² „the actual syntax takes its purpose as already achieved - it says that she already does as the sea does; the slipperiness of the rhetorically calculated ellipsis results in a parody of the deviousness of an unscrupulous, unskillful, and unsuccessful would-be seducer.” Booth, 468.

²³ Lásd például Knox Pooler tudós jegyzeteit (Professor Dowden alapján, a *The Sonnets* Arden-féle kiadásából) - jó párhuzamokat von, de (szeméremből?) enyhíti az eredeti szóki-mondását, például ilyen kiegészítéseket használ: „mine [*my heart*] is as hungry as the sea” (*Twelfth Night*...), vagy „thy [*love’s*] capacity Receiveth as the sea”. Pooler, 130.

²⁴V.ö. például *Shakespeare - Verse*k, 1962, Stephanides Károlyné jegyzete: „A szójáték a *will* szó hármias értelméből adódik: 1. *Will* az asszony férjének és ugyanakkor két szerelmésének a beceneve (egyikük a költő); 2. *will* akaratot, szándékot, és az Erzsébet-korban vágyat is jelent; 3. argot kifejezés a nemiszervre.” (330-331.). A *Száz nagyon fontos vers* című kötetben, a 129. szonetről írott értő elemzésében Géher István is felhívja a figyelmet Shakespeare intellektussal átitatott erotikájára és erotikával átitatott intellektusára: „A Shakespeare-szonettek sorozatában a trágár blaszfémia (135., 136.) és a spirituális meditáció (143., 144.) egymást váltogatja.” (64.)

Villik rajzanak körül, száz lidérc,
Villik, szeszélyek, vágy, kék, ezer álom.
Ha túl nagy is az ostrom, mért ítélsz
Száműzetésre, ha körödbe vágyom?
Szíved villikkal áldott, s villogó
Seregükből kizárod ezt a villit,
Az én vágyamat? Fényed csillogó
Rajukból rám virágként sose nyílik?
A tenger, csupa víz, beveszi drága
Kincseihez a harmatot s esőt:
Fogadj be, villik, tündérek világa,
Fogadd be a megkésve érkezőt!
Kedveseidet kínozni nem illik:
Fogd mindet egybe, átölelve Willyd.

Kétségtelenül szép magyar vers lett az eredmény, de ez nem fordítás: inkább átköltés. Az eredeti szonett jellemzői közül egyedül a szavak dal-lama és a szójáték maradt meg. „Igaz” – vallja be fenntartását a különböző szonettfordításokat elemző É. Kiss Katalin – a „tündér” jelentésű „villi” szó a magyar szonetteket jóval finomabbra, sőt finomkodóbbra hangolja, mint az „akarat”, „vágy, szexuális étvágy” jelentésű „will” az angol verseket, s így nagyrészt elvész Shakespeare mondatainak mulatságos erotikus mellékértelme is – de végül is nem kívánhatunk a fordítótól lehetetlent.”²⁶ Justus Pál fordítása viszont éppen ezt az erotikus (de korántsem „mellék”) értelmet hangsúlyozza, sőt, ezúttal éppenséggel túlhangsúlyozza:

²⁵ Az erotika megtapasztalása és versbe foglalása korántsem volt idegen Szabó Lőrinc-től (nemcsak versei, de mazochisztikusan önelemző naplója, verseihez írott saját jegyzetei is bőven tanúskodnak erről). Ezzel együtt mégsem a szókimondás vagy akár a pajzánság (trágárság) jellemző a szerelmes verseire – még a legerősebben fizikai leírásban is valami metafizikai távlat nyílik. Csak egyetlen példa: „Vetkőzés! Csók! Isten árama: Te!” (Tücsökzene, 296) Lehetségesnek tartom tehát, hogy Szabó Lőrinc tisztában volt a szonett trágár alaphangjával – habár a vershez készült jegyzetben csak az erotikus, de nem trágár értelmezést ismerteti – de mégsem ebben az kizárólagos értelemben kívánta lefordítani. Nem valószínű, hogy álszeméremből döntött a másik alapvonás, a szójáték visszaadása mellett.

²⁶ É. Kiss Katalin: *Shakespeare szonettjei Magyarországon*. 70.

Ha más körének tagjait kívánja,
Tiéd tagod, többet van, mint elég,
S több mint eleget kértem én hiába,
Hogy hadd ömöljek végre már beléd.
S te, kinek tagja soha be nem telhet,
Enyém csak egyszer ne vennéd magadba,
S ha más tagok szünetlen érdekelnek,
Tagod tagom soha be nem fogadja?
A tenger roppant víz, mégis felissza
Az esőt, amely beléhull gazdagon,
Tagokban gazdag, ne utasíts vissza,
Hadd gyarapítsa dús tagod tagom.
Jók, rosszak, hagyd, hogy szép tagod szeressék
És tagjaid közt teljes lesz az egység.

A vers értelme ezúttal „üvegtiszta”: a „will”, azaz ezúttal „tag” szó jelentése elvéthetetlen, a fordítás pedig határozottan durvára sikerült.²⁷ Ám be kell látnunk, hogy nagy szükség van egy olyan fordításváltozatra is (és Justusé ezt az igényt tökéletesen kielégíti), amely nem fátylazza el a vers csipkelődő-játékos szemérmertlenségét. Talán a két fordítás finom kevercse lenne az ideális megoldás a vers pontos fordítására, ám az értelemnek ez a lepárlása-kikeverése az olvasóra marad – élvezzük tehát a feladatot.

Mit is mond Justus Szabó Lőrinc új fordításváltozatáról? „Ha e fordítások kezemben vannak, talán hozzá sem fogok a munkához.” Ami neki kényszerűség és balsors, az nekünk, olvasóknak, szerencse: milyen jó, hogy Justus Pál nemcsak hozzáfogott a fordításhoz, hanem tehetséggel és fegyelemmel véghez is vitte!

²⁷ Justus máshol sem riad vissza némi durvaságtól és szókimondástól; bátran lefordítja például a 118. szonettnek az eredetiben is nyers képét („We sicken to shun sickness when we purge”): „Mint valaki, hogy étvágyát növelje, / Különc ízekkel izgatja ínyét, / Vagy még lappangó betegsége ellen / Hashajtót szed s nagyobb bajt így kivéd, / Úgy én is: édességtől émelyedtem, / S keserűvel kevertem ételtem.” Vessük csak össze Szabó Lőrinc finomkodó megoldásával! “Mint ha étvágyát fokozni keres / az ember inycsiklandó ízeket, s még / messzi kórt félve önmaga szerez / bajt, hogy később kerülje a betegséget: / örökfriss mézed élvezve fanyar / mártást kevertem étkembe.”

FERGE ZSUZSA

Jean Justus

Paliékkal egy bagolyirtási nyaraláson ismerkedtünk meg, valamikor az ötvenes évek végén. Attól kezdve szinte hetenként találkoztunk, kirándulgattunk, beszélgettünk, és olykor úgy tettünk, mintha bridzselnénk. Barátságunkról annyit, hogy férjem, Sanyi mondta el a Horváth Zoltán által írt emlékezést Pali temetésén.¹

Jeanról akkor került szó, amikor én először mehettem ki Párizsba 1964 őszén. János Pali öccse volt. Sokat nem tudok róla, és amire emlékszem, az sem mindig pontos. Sajnos már nem tudok kit megkérdezni, mikor és hol született, mi volt a szakmája, mi érdekelt. Ezt a kis emlékezetfoszlányt Jemnitz János kérésére írom meg, mert Jeanról nem sokan tudtak, pedig azt hiszem szoros volt a kötés a két testvér között. A háború után még találkoztak, ha jól sejtem, Párizsban. Aztán szinte minden kapcsolat megszakadt, előbb a börtön miatt teljesen, utóbb, mert levelezni se nagyon lehetett. Ezért kérte Pali, hogy keressem fel, vigyek és hozzak közvetlen, személyes híreket. A címet valószínűleg egy osztrák nagynénin keresztül tudta, hiszen nemcsak Pali nem levelezhetett Párizssal, de Jean sem Budapesttel, pláne nem valami Justus nevével.

János még Palinál is anarchistább lélek volt. Mindent gyűlölt, ami merev, bürokratikus, ami szabály és kötelező, ami kiszolgáltatottá tesz. Nem bírta a Horthy-rendszert sem, és érettségi után (talán még leérettségizett), elment Párizsba. Aztán amikor Franciaországot megszállták a németek, partizánként, maquisardként végigharcolta a háborút. Minthogy

¹ 1965 még elég szorongós év volt. A politika figyelt. Edit Vajda Imrét és Horváth Zoltánt kérte meg, hogy búcsúztassák Palit. Zoltán írt csak megemlékezést, de elmondani nem tudta, mert beteg volt (és akkor épp megfigyelés alatt is). Sanyi volt az egyetlen, aki vállalta Zoltánnal a beszélgetést és a beszéd elmondását.

soha nem akarta kiadni magát, úgy tanult meg franciául is, franciának lenni is, hogy még a kiejtéséből se lehessen idegen voltát megsejteni. Valami igazoló papírok azért kellett még a háború utáni viszonylag könynyed években is. Ezekre úgy tett szert, hogy oradouri születésűnek vallotta magát. Oradourban mindent és mindenkit felégettek a németek – így anyakönyvi kivonatot sem vártak el tőle. Ennyi igazolás elég is volt a mindennapi élethez. Útlevelet kérni már bonyolultabb lett volna, ezért annak megszerzésével nem is próbálkozott. Minderről jót, vidámat beszélgettünk akkor, 1964-ben. Az emlékeimben kedves, szép, jó humorú férfiként él tovább. Hogy ők azután tartották-e a kapcsolatot, nem tudom.

Pali közben meghalt. Az én következő párizsi utam 1968 végén volt. Ismét kerestem Jeant. De már csak a feleségét találtam meg. Jeannette (ha tényleg így hívták) végtelenül kedves és okos francia munkáslány volt. Őtőle tudom a történet végét. Noha Jean továbbra sem akart útlevelet, valami miatt mégis idézést kapott az egyik hatóságtól. Nem bírta volna el, hogy hazugságon kapják, vagy hogy magyarázkodnia kelljen. A hivatal helyett hazament, bocsánatkérő levelet írt a feleségének, és a pisztollyal, ami még megvolt, főbe lőtte magát. Jeannette mindezt azon a Párizs melletti piacon mesélte el, ahol ruhákat árult. 2005 végén, amikor mindezt pontosítani akartam, persze már őt sem találtam meg.

Tartalom

Bevezető	5
KORTÁRSÁK JUSTUS PÁL RÓL	
<i>Fejtő Ferenc</i> Jemnitz Jánoshoz írt levele	9
<i>Susanne Miller</i> : Visszaemlékezések Justus Pálra	11
<i>Nyers Rezső</i> : Emlékezésem Justus Pálra és az 1945-1948-as évek szociáldemokrata útkeresésére	13
JUSTUS PÁL ÍRÁSAIBÓL	
Előszó Marx és Engels válogatott tanulmányainak I-II. kötetéhez	19
A szocializmus útja (Az osztályháború új feltételei)	45
A proletár osztálytudat	48
Nemzetközi munkásmozgalom	58
Demokrácia és szocializmus	62
Pártunk feladatai. Kíméletlen kérdések – őszinte feleletek	67
Folyóiratszemle	76
TANULMÁNYOK	
<i>Konok Péter</i> : A „trockista” Justus Pál	87
<i>Jemnitz János</i> : Megemlékezés Justus Pálra és írásaira születése 100. évfordulóján	95
<i>Csapody Tamás</i> : A munkaszolgálatos Justus Pál	115
<i>Strassenreiter Erzsébet</i> : Justus Pál a Szociáldemokrata Pártban 1942–1948	120
<i>Földi Tamás</i> : A Justus-kollégiumról	145
<i>Harsányi Iván</i> : Justus, a tanár	155
<i>Gyarmati György</i> : „A lefokozott trockista”, avagy hogyan lett Justus Pál egy tervezett trockista perelsőrendű vádlottjából a titóista Rajk-per nyolcadrendű vádlottja.*	157
<i>Szabó T. Anna</i> : Az olvasó szerencséje. Megjegyzések Justus Pál William Shakespeare: Szonettek című fordításához ...	165
<i>Ferge Zsuzsa</i> : Jean Justus	178